

Ш.Наралиева, Н.Досметова, Ш.Алиакбарова

ЎЗБЕК ТИЛИ

**Умумтаълим мактабларининг
8-синфи учун дарслерик**

1-қисм

8

**Алматы
«Жазушы», 2018**

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Узб-922
Н 23

Наралиева Ш. ва башқ.

**Н 23 Ўзбек тили. Умумтаълим мактабларининг 8-синфи учун дарслик. 1-қисм /
Ш. Наралиева, Н. Досметова, Ш. Алиакбарова. – Алматы: “Жазушы”
баспасы, 2018. – 248 бет, расмли.**

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Узб-922

ISBN 978-601-200-613-1 (1-қисм)
ISBN 978-601-200-618-6 (жами)

© Наралиева Ш., Досметова Н.,
Алиакбарова Ш., 2018
© “Жазушы” баспасы, 2018

Барча ҳуқуқлар химоя қилинган.
Нашрнинг мулкий ҳуқуқлари
“Жазушы” нашриётига тегишли.

КИРИШ

Азиз ўқувчилар! Ушбу «Ўзбек тили» ўқув фани функционал-коммуникатив йўналишга асосланиб ясалган бўлиб, у сизларнинг тил тўғрисидаги тушунчаларингизни кенгайтиради, тилнинг ижтимоий-сиёсий моҳиятини англатади.

Мазкур ўқув фани билим даражаси юқори, ўй-фикрлари теран, ўз фикр-мулоҳазаларини эркин баён эта оладиган, юзага келган муаммоларни бартараф эта оладиган ҳамда ҳаётда ўз ўрнига эга бўла оладиган янги авлодни камол топтириш вазифасини кўзлади.

Дарслик сизларнинг маънавий дунёқарашибарингизни шакллантириш, ўзингизни ва ўзингиз ҳаёт кечираётган оламни баҳолай оладиган, миллий дунёқарашибарингизни кенгайтирадиган, ижодкорликка йўналтирадиган, атрофингиздаги одамлар билан тўғри муносабатда бўлишни ўргатадиган, сизни шахс сифатида шакллантирадиган билимларни такомиллаштиришдан иборат.

Бундан ташқари сиз қўйи синфларда тилимиздаги нутқ товушлари, сўзлар, иборалар, уларнинг маъно ва грамматик белгилари жиҳатидан фарқ қилувчи гуруҳлари, сўз туркумлари билан танишган эдингиз. Ўзбек тилининг фонетика, лексикология, морфология, орфография бўлимларини ҳам ўргандингиз. 8-синфда эса тилнинг одамлар орасида фикр алмасиши воситаси бўлиб хизмат қилишдан иборат асосий ижтимоий вазифаси қандай рўёбга чиқишини ўрганиш навбати етди. Яъни «Хозирги ўзбек адабий тили»нинг синтаксис бўлими билан танишасиз. Синтаксис фанининг мақсади ўқувчиларга ўзбек тилининг асосий синтактик хусусиятларини ўргатиш асосида уларда турли хил фикр, ҳис-туйғу, ғояларни мақсадга мувофиқ, вазият-холатга мос ҳолда ҳар хил шаклларда ифодалашга кўнишка ва малака ҳосил қилишдир. Ана шу асосий мақсаддан келиб чиқиб, синтаксисда сўз бирикмаси, содда гап каби синтактик бирликлар, уларнинг тур ва типлари, бу бирликларнинг юзага келиш жараёнлари, синтактик алоқа ва муносабатлар ўрганилади.

Ушбу дарслик асосий ўрта мактаб ўқувчисига ўзбек тилини она тили сифатида алоқа тили ва билим олиш воситаси сифатида ўқитишни, сўз, сўз бирикмалари, гапларнинг матн ҳосил қилишдаги хизматини танитиш, тил бирликларининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда матнлар ҳосил қилишга, матн ҳосил қилишдаги қонуният ва қоидаларга амал қилишга ўргатишни, тил фаолияти давомида оғзаки ва ёзма нутқ меъёрлари, таъсирчан нутқий фаолиятнинг грамматик меъёрларини ўзлаштиришни мақсад қилиб қўяди.

Азиз ўқувчилар, таълим соҳасидаги фаолиятингизга муваффақиятлар тилаб қоламиз!

Муаллифлар

Шартли белгилар

	<i>Ёдда сақланг!</i>		<i>Сүзлаш</i>
	<i>Билиб олинг!</i>		<i>Ёзиш</i>
	<i>Гурӯҳда ишилаш</i>		<i>Мұхокама қилиш</i>
	<i>Тақдимот</i>		<i>Видеолавҳа томоша қилиш</i>
	<i>Савол ва топширикілар</i>		<i>Мулоқот</i>
	<i>Тинглаш</i>		<i>Жұфтликда ишилаш</i>
	<i>Үқиши</i>		<i>Якка тартибда ишилаш</i>
			<i>Донолар үгити</i>

I БЎЛИМ

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ЁЗУВЛАР ВА ЎЗБЕК ЁЗУВИ

ЧУНКИ ТОПТИМ УЛ КАЛОМ ИЧРА КАМОЛ,
ТУРҚ АЛФОЗИ БИЛА СУРДУМ МАҚОЛ...
ТУРҚ НАЗМИДА ЧУ МЕН ТОРТИБ ҚАЛАМ,
АЙЛАДИМ УЛ МАМЛАКАТНИ ЯҚҚАЛАМ...

Алишер Навоий

1

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ЁЗУВЛАР – ТИЛИМИЗ АСОСИ

Үқиши

Тинглаш

1-машқ.

Навоий ғазалин ҳар бир сатрида,
Нафосат, гўзаллик шарқ тилга хосдир.
Шунчалар қудрат бор сўзнинг атрида
Ҳар бир сўз дурдона ёки олмосдир.

Тонготар файзини, най навосини,
Далалар шукуҳин об-ҳавосини.
Висол чоғларини, дил садосини,
Одамнинг жамики муддаосини.

Барини, барини қуйламоқ мумкин,
Одамда не бўлса ўйламоқ мумкин.
Шу қодир сермаъно она тилимсан
Таржимон, энг доно она тилимсан.

X. Нуриев

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	----------------------	--	----------------

- Шеърни ифодали ўқинг ва “Соябон” усули ёрдамида мазмунини очинг.
- Шеърга қандай сарлавҳа қўйиш мумкин?

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------------	--	-------------

- Ушбу шеърнинг насрий баёнини ёзинг.

	Жуфтликда ишлаш		Мулоқот
--	------------------------	--	----------------

3. “*Ассоциация*” усули асосида она тилига хос хусусиятларни түпласпириңг.

4. “*Ақлий җұжум*”. Одамнинг жамики муддаосини күйламоқ нима учун зарур?

	Үқиши		Сұзлаш
--	--------------	--	---------------

2-машқ.

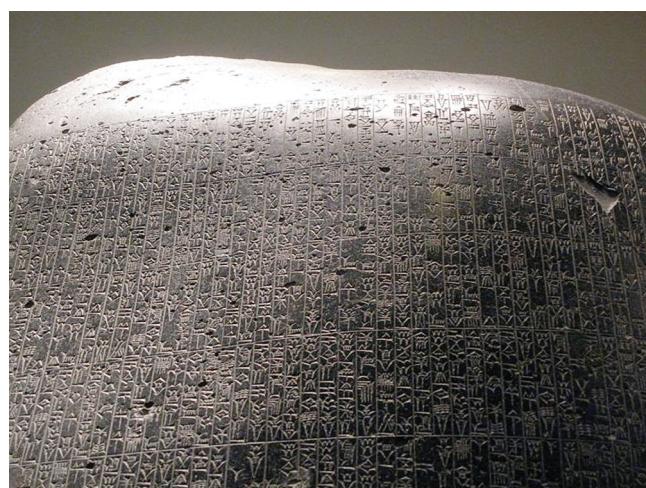
Қадимги туркий адабий тилнинг ёзма ёдгорликлари турк-руний (Үрхун-Энасой) ва турк-уйғур ёзуви орқали бизгача етиб келган. Уларда Щұрта Осиё ва Қозогистонда яшовчи туркий халқларга тегишли фонетик, грамматик ва лексик хусусиятларни учратамиз.

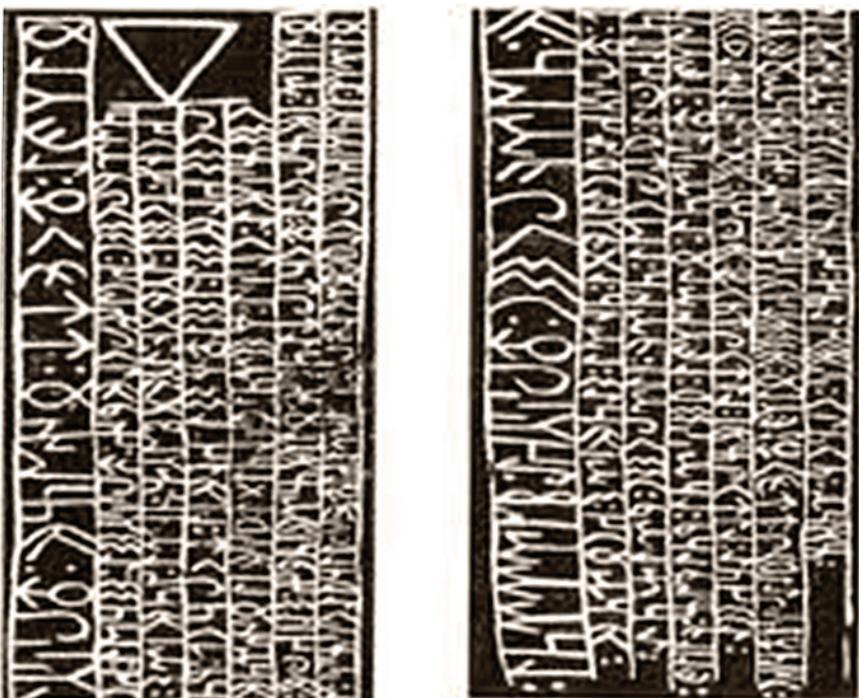
Масалан: *Култәғин йоқ, әрсәр, көплөлтари әртегиз. Инім Култегин кәргәк болты, өзім сақынтым; көрүр көзүм көрмәзтәг, билир билигим билмәзтәг болты, өзүм сақынтым. Од тәңри Ыасар, киси оғлы көп олғасы (ёки өлцгели) торумыс.*

Култагин обидасидан келтирилган бу парчада қарийб ҳамма сўзлар тушунарлидир: *Култегин бўлмаганданда эди, сиз ҳаммангиз ўлар эдингиз. Инім Култагин керак бўлди, ўзим согиндим, кўрад кўзим кўрмасдек, билган билимимни билмагандек бўлдим, ўзим согиндим. Оҳ, тангри, инсон ўғли ўлиш учун туғиладими?*

Кўриниб турибдики, қадимги туркий ёзув ёдномалари умумтуркий тиллар учун асосий манба бўлиб хизмат қиласди.

Маълумки, ёзма ёдгорликлар бизга ёзув орқали етиб келган. Шундай экан, туркий халқлар қандай ёзувлардан фойдаланган? – деган савол туғилади. Тарихий ва

археологик манбаларнинг кўрсатишича, Ўрта Осиё ва Қозогистондаги туркий халқлар оромий, сўғдий, хоразмий, ўрхун-энасой ёки руний, уйғур, араб ёзувидан фойдаланганлар.

Оромий ёзувининг таъсирида шаклланган сўғдий ва хоразмий ёзувлари эрамизнинг I–V асрларида ишлатилган. Шунингдек, оромий ёзуви таъсирида эрамизнинг биринчи аслида уйғур ёзуви шаклланади. V асрга келиб эса, руний номи билан аталган ўрхун-энасой ёзуви пайдо бўлади.

Руний ёзуви оромий ёзуви таъсирида пайдо бўлган сўғдий ва хоразмий ёзувлари асосида шаклланган. Бунга туркий тиллар товушларини ифодаловчи тамға шаклидаги ҳарфлар ҳам қўшилган.

Бу ёзувларнинг борлиги фан оламига XVIII асрдагина маълум бўлди. Уларнинг намуналари Энасой дарёси бўйида топилади. XIX аср охирида рус сайёҳи ва ёзувчиси Н.М. Ядринцев Ўрхун дарёси бўйидан шу хилдаги ёзувларни топади ва тузилиши жиҳатидан Герман руник ёзувларига ўхшагани учун руний ёзув деб атайди. Руний ёзувдаги ёдгорликлар катта худудга тарқалган бўлиб, улар феодал ҳукмдорлар ва уларнинг қариндошлари қабри устига қўйилган тошлар, идишлар, ёғоч ва тоф қояларда сақланган. Бу ёзувдаги битиклар Энасой дарёси бўйларидан, Қирғизистоннинг Талас водийсидан, Ўрхун дарёси Селенга ҳавзаси ва унга яқин жойлардан, Байкал кўли атрофларидан топилган.

Уйғур ёзуви янги сўғд ёзуви асосида шаклланган бўлиб, у кейинчалик мўғулларга ва мўғуллардан манжурларга ўтган. *Ўйғур* ёзуви VI асрдан тортиб XV асргача туркий халқларда ва буддавийлар орасида XVIII асргача ишлатилиб келинган. Уйғур ёзуви асосида IX–X асрларга тегишли бўлган туркий тилларнинг ёзма ёдгорликлари пайдо бўлади. Улар диний, фалсафий хусусиятга эга бўлган асарлардир.

Үйгүр алфавити билан ёзилган ёдгорликларнинг хусусияти ва мазмунига қараб, қуидагиларга бўлиш мумкин: 1. Уйгур ёдгорлиги. 2. Маънавийлик ёдномаси. 3. Буддий ёднома. 4. Христиан ёдномаси.

XI–XV асрларга оид кўпгина йирик асарлар турк уйгур ёзувида тартиб қилинган. Масалан, “Меърожнома”, “Тазкираи авлиё”, “Бахтиёрнома” каби бир қатор асарлар шу ёзувда кўчирилган. “Қутадғу билиг”, “Хибатул ҳақойик”, “Мұхаббатнома” каби асарларнинг уйгур ёзувида кўчирилган нусхалари ҳам мавжуд.

Академик В.В. Радлов биринчи марта қадимги туркий адабий тилнинг ўзига хос диалектларини ўрганиб чиқди ва уни шимолий, жанубий ва аралаш диалект деб уч гуруҳга бўлди. Шимолий туркий адабий тилга руний ёки Ўрхун-Энасой ёзувлари асосида вужудга келган тил киритилади. Бу тилга хос хусусиятларидан бири сўз бошида ва сўз охирида жарангли ундошлар ўрнида кўпроқ жарангсиз ундошлар келишидир. Лекин бундан б ундоши истиснодир, чунки сўзниң охири н ва нг товушлари билан тугаган сўзларда сўз бошидаги жарангли б ундоши сақланади: бән-мен, бинг-минг, бин-мин каби. Масалан Тонийүқүқ бәнәг айды – Тоййүқүқ менга айтди (Тонийүқүқ). Багну таш тақытдым – Мангу тош тикдим (Култагин).

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Гуруҳда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Ёзиш</i>

1. Матнни “Жигсо” усули асосида ўрганиб чиқинг.
2. Режа тузинг.

	<i>Тақдимот</i>		<i>Тинглаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	-----------------	--	----------------	--	-------------

2. Матн тузилишини сақлаган ҳолда нутқ турларидан фойдаланиб, матн мазмунини қайта ҳикоя қилинг.

	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Мулоқот</i>
--	------------------------	--	----------------

3. Матннинг тезисини тузинг.
4. Ўзбек тили тарихига оид қандай маълумотларга эга бўлдингиз? Фикрингиз билан ўртоқлашинг.
5. “Адабий тил ва шева” мавзусида сухбат ташкил этинг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------------	--	-------------

6. “Адабий тил ва шева” мавзусида фикрларингизни жамлаб, ихчам эссе ёзинг.

Үқиши

Сүзлаш

З-машк.

ОНА ТИЛИМ

Она тилим – юрак қатимдан
Мехр бўлиб сочилган жаранг.
Қулоғимга гўдак пайтимдан
Алла бўлиб сингиган оҳанг.

Она тилим – неча асрлар
Қурашида енгган полвоним.
Неча аждод, неча насллар
Суйиб ўтган туркий забоним.

Она тилим – дўппи кийган Сўз,
Доим янги йўлча-атласи.
Бир сатрига ташласангиз кўз,
Товланади минг-минг қирраси.

Она тилим – асалчой таъмли,
Булбулталқин, муҳаббатшева.
Лабларимга кўчиргум доим
Талаффузин мен сева-сева.

Она тилим – юрак қатимдан
Мехр бўлиб сочилган жаранг.
Қулоғимга гўдак пайтимдан
Алла бўлиб сингиган оҳанг...

И. Умарова

Савол ва топшириқлар

Якка тартибда ишлиш

Тақдимот

Матнни ўқиб, услугини аниклаб, қисқача тақдимот тайёрланг, мазмунини ёритинг.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

Ўқиши

Сўзлаш

4-машқ.

Ўзбек тили, унинг адабий шакли узоқ давр ва асрларнинг тарихий маҳсулидир. У тарихда маълум бўлган бошқа тиллар каби уруғ тилидан қабила, қабила тилидан халқ ва халқ тилидан миллий тилга қараб тараққий этди. Узоқ асрлар давом этган бу жараёнда ўтмиш асрлардаги тил ҳодисалари кейинги даврлардаги тил ҳодисаларидан фарқланиб қолди. Ижтимоий тарихий тараққиёт талабларига жавоб беролмаган тил ҳодисалари аста-секин умумтил алоқасидан чиқиб кетди. Уларнинг ўрнини замон талаби билан юзага келган янги тил ҳодисалари эгаллади. Шунинг натижасида юқорида айтилганидек, ҳозирги замон ўзбек тили ўзининг ўтмишидан узоқлашиб кетди. Бу ҳолатни ёзув ёдгорликларида акс этган ҳодисалар билан қиёслашда яққол кўриш мумкин.

Ўзбек адабий тили тарихи бир қатор фанлар билан боғлиқ равишда ўрганилади ва улар билан узвий боғланади. Биринчи навбатда, ўзбек тилшунослиги доирасига кирадиган фанлар билан узвий боғланади. “Ўзбек адабий тили тарихи”, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси”, “Ўзбек диалектологияси”нинг берган илмий хуносаларига суюнади. Айни замонда, ҳозирги ўзбек адабий тили курсига илмий замин ҳозирлайди. Иккинчи навбатда, “Адабиёт тарихи” фани билан боғланади, чунки улкан ва бой маданий ёдгорликларимиз шу давр тилини ташувчи манба ҳисобланади.

Ўзбек адабий тили тарихининг асосий манбаларига ёзма обидалар – бадиий, илмий асарларнинг матнлари, шева материаллари, жой номлари, киши исмлари, ҳозирги ўзбек адабий тили материаллари, тарихий лингвистик лугатлар, туркшуносликка оид ўзбек, рус ва хорижий олимларнинг тадқиқот ва қўлланмалари киради.

Савол ва топшириқлар

Якка тартибда ишлиш

Ёзиш

1. Ўзбек адабий тилининг тараққиёти ҳақида қандай маълумотлар олдингиз? Матн мазмунини ёритувчи бош ахборотни топинг ва кўчириб ёзинг.

Гуруҳда ишләш

Мұхокама қилиш

2. Ўзбек адабий тили тарихининг асосий манбаларига нималар киради? “Кластер” усули асосида тасвирланг.

Тақдимот

Сўзлаш

Тинглаш

3. Матн юзасидан хулосаларингизни жамлаб, тақдимот тайёрланг ва шарҳланг.

Якка тартибда ишләш

Ёзиш

4. Матндан ҳар бир мустақил сўз туркумига иккитадан мисоллар топиб, боғланган сўзи билан бирга ёзинг.

Ўқиш

Сўзлаш

5-машқ. Қуидаги топшириқларни бажаринг.

Гуруҳда ишләш

Ёзиш

1. “Ўзбек адабий тили тарихи” мавзусидаги иншога мураккаб режа тузинг.

Мұхокама қилиш

Сўзлаш

Тинглаш

1. Тузган режани бошқа гуруҳ аъзолари билан мұхокама қилинг.

2. Режа асосида тахминий фикрларингизни оғзаки баён қилинг.

АДАБИЙ ТИЛ – УМУМХАЛҚ ОММАВИЙ АЛОҚА ВОСИТАСИ

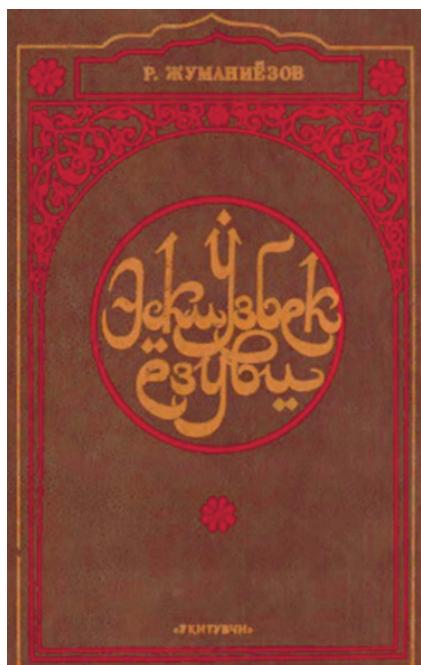
Үқиши

Сұзлаш

6-машқ.

АДАБИЙ ТИЛ ВА УНИНГ ШАКЛЛАРИ

Адабий тилнинг юзага келиши шу тилнинг халқ ва миллий тил босқичлари билан боғлиқдир. Маълум бўладики, адабий тил халқ ёки майший тил заминида яратилади. Шунинг учун ҳам ўзбек адабий тилининг шаклланишини XIII аср охири ва XIV аср бошлари билан, эски туркий адабий тилнинг (қорахонийлар давлати адабий тили) шаклланишини XI – XIII асрлар билан боғлайдилар.

Адабий тил асосий эътибори билан умумхалқ тилидир, лекин у сўз усталари томонидан ижодий бойитилган ва қайта ишлангандир. Адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шакллари бор. Маълумки, ёзувсиз адабий тил бўлиши мумкин эмас. Ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва силлиқланиши Ўрта Осиёда ёзувнинг пайдо бўлиши билан ёзувдан олдинги халқ оғзаки поэтик ижодини оғзаки адабий тилнинг кўриниши деб қараш мумкин. Демак, адабий тилнинг оғзаки шакли ёзма адабий тилнинг вужудга келишига замин яратган. Бу эса сўз адабий тил ёзувдан олдин юзага келди деган

хулосани бермайди. Ёзма адабий тил оғзаки адабий тилнинг маълум меъёрда сақланиб туриши учун хизмат қиласди, чунки адабий тил ёзув билан шакллангандагина ўзининг меъёрларига қаттий эгабўлади. Адабий тилнинг меъёрлаштирилган тил дейилишининг боиси ҳам шундадир. Адабий тил диалект ва жаргонлардан ўзининг меъёрга солинганлиги билан фарқ қиласди.

Адабий тил услубда, сўз қўллашда, морфологик ва синтактик моделларга риоя қилишда ҳар бир тилнинг ўз ички қонунлари доирасидан чиқмайди.

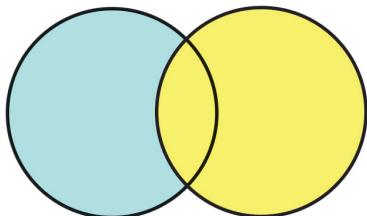

Оғзаки адабий тил эса, тил тараққиётининг маълум даврида бир хил талаффуз меъёrlарига амал қилишни талаб қиласди.

Тилнинг тараққиётига боғлиқ равишда адабий тил меъёри ҳам ўзгариб боради. Масалан, ўзбек адабий тилида Алишер Навоий давридан бери унинг луғат таркибида ва грамматик қурилишида турли ўзгаришлар бўлди.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>		
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Мулоқот</i>

1. “Ақлий ҳужум”. Адабий тилнинг юзага келиши нимага боғлиқ?
2. Адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шаклларини Венн диаграммаси ёрдамида таққосланг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	----------------------------	--	----------------

3. Матннинг тезисини аниқланг.
4. Матндаги ёрдамчи сўзларни топинг ва шарҳланг.

	<i>Гуруҳда ишлаш</i>		<i>Тақдимот</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------	--	-----------------	--	---------------	--	-------------

5. 3- ва 4-машқлар юзасидан гуруҳда муҳокама юритинг ва хулоса чиқариб синфда тақдимот ўтказинг.

Донолар ўгити

*Икки нарса керак вужуд учун бил,
Биринчиси дилдир, иккинчиси – тил.
Дилни сен меҳр ила шафқатга тўлдир,
Тилни ҳақиқатнинг ўткир тиги қил.*

X.Ҳаттак

	Ўқиши		Сўзлаш
--	--------------	--	---------------

7-машқ.

Сиз халқ тили, адабий тил атамаларини эшитгансиз. Халқ тили халқнинг жонли тилидир.

Халқ тили таркибида адабий тил ҳам бўлади. Халқнинг асосий тил бойлиги адабий тил ҳисобланади. Адабий тил халқ тилининг меъёрлаштирилган энг юқори шаклидир. Бошқача қилиб айтганда, адабий тилда халқ тилидаги нутқ товушларининг талаффузи, сўзларнинг, грамматик шаклларнинг ишлатилиши маълум меъёрга келтирилган бўлади, масалан, ўзбек халқ тили таркибидаги шеваларда ҳозирги замон давом феъли *кевотти*, *келопти*, *келутти*, *келаётир*, *кеятти*, *каляпти*, *келяпти*, *келмоқда* каби шаклларда қўлланилади. Адабий тилда эса булардан *келяпти*, *келаётир*, *келмоқда* шаклларигина ишлатилиди. Адабий тил қоидалари ва меъёрлари шу халқ тилида сўзловчилар учун умумий, мажбурий бўлади. Бу эса уларнинг бир-бирларини тушунишларини осонлаштиради.

Адабий тилда ҳар хил газета-журналлар чиқарилади, китоблар ёзилади; мактабларда таълим-тарбия ишлари олиб борилади. Турли идораларда, радио, телевидение, кинотеатрларда адабий тилдан фойдаланилади.

Адабий тилнинг оғзаки ва ёзма шакли бор. Ёзма адабий тил – китобий тил бўлиб, адабий тилнинг асосий шакли ҳисобланади. Ёзма адабий тил учун хос бўлган меъёр – орфография(имло) ва пунктуация (тиниш белгилар).

Оғзаки адабий тил учун меъёр – талаффуздир.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>		
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Мұхомама қилиш</i>

1. Адабий тил нима?
2. Адабий тил билан халқ тили ўртасидаги фарқни “Т-жадвали” орқали мисоллар билан айтиб беринг.

<i>Тиллар ўртасидаги фарқ</i>	
<i>Адабий тил</i>	<i>Халқ тили</i>

	<i>Сўзлаш</i>
--	---------------

3. Адабий тилдаги менга, олиб кел, олиб бор, Қодир билан сўзлари халқ тилида қандай айтилишини кузатинг ва мисоллар келтиринг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	----------------------------	--	----------------

4. Ёзма ва оғзаки адабий тилнинг меъёри нима экан, хулоса чиқаринг.

	<i>Сўзлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	---------------	--	-------------

5. Матннинг ўзига хос жанрини инобатта олган ҳолда оддий цитатали режа тузинг.

	<i>Видеолавҳа томоша қилиш</i>
--	--------------------------------

6. Интернет манбаларидан фойдаланиб, “Минг бир ривоят” туркумидан видеолавҳа томоша қилинг. Фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

Үқиши

Сўзлаш

8-машқ.

ҚАНОАТЛИ ВАЗИР

Бир подшоҳнинг жўмард, ақлли, хушфеъл вазири бор экан.

Ичи-таши бир хил экан. Ҳеч кимнинг орқасидан гапирмас, ҳамманинг айбини юзига айтаркан.

Вазирнинг бу характеристи подшоҳга унчалик ёқмас экан. Бир куни подшоҳнинг роса жаҳли чиқиби. Шу даражада аччиқланибдики, вазирнинг бор молу мулкини мусодара қилдирибди ва унинг ўзига жазо берилишини буюрибди.

Подшоҳнинг ишончли одамлари вазирнинг ўтмишдаги яхшиликларини унтишмаган, ўзларини вазирдан қарздор ҳисоблашар экан. Шунинг учун берилган жазони амалга оширишда жуда ҳам эҳтиёткор бўлишибди. Вазирга яхши муоммада бўлиб, уни хафа қилиб қўйишдан сақланишибди.

Вазирнинг мусодара қилинган мол-мулки берилган жазони моддий қоплашга етмабди. Жазонинг қолган қисмини ўташ учун зиндонга тушишга мажбур бўлишибди.

Бир куни қўшни мамлакатнинг подшоҳларидан бири унга яширинча мактуб жўнатибди. Мактубда қўйидагилар ёзилган экан:

— Подшоҳингиз сиз каби буюк зотнинг қадрига етмади. Аллоҳ ҳамма ишларимизнинг охирини баҳайр қилсин. Агар кўнглингиз биз тарафларга келишга майл этса, сизни хурсанд этиш учун қўлимиздан келганини қилишга тайёрмиз. Юртимиздагилар сизни кўриб хурсанд бўлишади. Ҳаммамиз сизнинг жавобигизни кутяпмиз.

Донолар ўғити

**ТИЛ ТИФИДАН ЖАРОҲАТЛАНГАН КЎНГИЛГА МУЛОЙИМ СЎЗ
ВА ШИРИН ТИЛ МАЛҲАМ ВА РОҲАТДИР.**

Алишер Навоий

Вазир бу мактубни олиши билан туғиладиган таҳликадан қўрқибди. Қоғознинг орқасига ўзи лозим топгандек қисқа жавоб ёзиб жўнатибди.

Подшоҳнинг бир неча одами бу воқеадан хабардор бўлишибди. Тезда подшоҳга югуришибди. Воқеани айтиб:

– Қамоқдаги вазир қўшни мамлакат ҳукмдори билан мактуб ёзишяпти, – дейишибди.

Подшоҳнинг қаттиқ жаҳли чиқибди. Бу ишни суриштиришни буюрибди. Мактуб олиб келган одамни ушлашибди. Мактубни топиб, подшоҳга етказишибди. Мактубда қўйидагилар ёзилган экан:

– Мен каби кичкина одам сиз каби буюкларнинг таҳсинига лойиқ эмас. Бу ожиз қул сизнинг таклифингизни қабул қилиши мумкин эмас. Чунки шу мамлакатнинг, шу ҳукмдорнинг ҳиммати, неъмати билан ризқландим. Инсон озигина қўнгли ўзгариши билан ўз валинеъматига вафосизлик қила олмайди. Айтишганки: “Доимо сенга яхшилик истаган киши шунча вақтда сенга бир марта зулм қилса, шукр қил!”

Вазирнинг бу жавоби подшоҳга маъқул бўлиби. Дарҳол уни зиндандан чиқарибди. Уни яна вазир этиб тайинлабди. Вазирдан узр сўраб:

– Мен хато қилдим. Гуноҳинг бўлмаса ҳам, жаҳл устида сени ранжитиб қўйдим, – дебди.

– Подшоҳим қулингиз бу ишда сизнинг ҳеч қандай гуноҳингизни кўрмаяпман. Балки буюк Аллоҳнинг хоҳиши озгина бўлса ҳам қийинчилик кўришимни хоҳлагандир. Шундай экан, бу ишнинг сиз тарафингиздан амалга оширилиши янада маъқулдир. Чунки қулингиз сизнинг марҳаматингиздан кўп баҳраманд бўлган, – деб жавоб берибди вазир.

Ўша воқеадан қейин подшоҳнинг вазирга нисбатан ишончи ортибди. Юртини яна одиллик билан бошқара бошлабди.

(Тарбия китобидан)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>		
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Ёзиши</i>

1. Матннинг тузилишини сақлаган ҳолда мазмунини қайта ҳикоя қилинг. Матннинг бош ва яширин берилган ахборотини аниқланг, мақсади ҳақида фикр билдиринг.
2. Матннинг мазмунига хос oddiy цитатали режа тузинг.
3. Вазирга хос фазилатларни “Кластер” усули орқали ёритинг.

4. Подшоҳнинг бошқа ишончли одамлари жазони амалга оширишда қандай эҳтиёткорлик чораларини қўришиди?

Муҳокама қилиш

5. *Тадқиқот иши.* Нега қўшни мамлакатнинг подшоҳларидан бири унга яширинча мактуб жўнатди?
6. Нима учун вазирнинг жавоби подшоҳга маъқул бўлибди?

Ёзиш

7. Матндан равишларни топиб, ўзи билан боғланган сўзлар билан бирга кўчиринг.

Видеолавҳа томоша қилиш

8. Интернет манбаларидан фойдаланиб, “Ибратли фильм” туркумидан “Икки йўл” видеолавҳасини томоша қилинг. Фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

Ёдда сақланг!

Таянч тушунчалар:

Қадимги туркий тил – барча туркий қавмлар учун муштарак саналган турк руний ёзма ёдгорликлари, уларнинг фонетик ва лексик, морфологик ва синтактик хусусиятларини ўрганувчи фан.

Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси – ўзбек тилининг фонетик, лексик-семантик, морфологик ва синтактик тизимини ўрганувчи ўзбек тили тарихининг узвий қисми.

Ўзбек адабий тили тарихи – ўзбек адабий тилининг тарихий тараққиётини, меъёрлари тарихини ўрганадиган ўзбек тили тарихининг узвий қисми.

Ўзбек адабий тили тарихи фанининг манбалари – буюк сўз усталари томонидан яратилган адабий ёдгорликлардир.

4

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ МУКАММАЛЛАШИШИДА БУЮК СЎЗ САНЪАТКОРЛАРИНИНГ РОЛИ

Ўқиши

Тинглаш

Сўзлаш

9-машқ.

Ўзбек тили – туркий тил. Туркий тилнинг тарихи жуда қадим даврларга бориб тақалади. Бу тилда мулоқот қилувчи кўчманчи туркий қабилаларнинг майдони тарихда энг катта ҳудудларни қамраб олганлиги билан аҳамиятли. Шу маънода туркий тил дунё тилларига таъсири жиҳатидан илғор тиллардан ҳисобланади. Туркий тилдаги илк ёзма бадиий манбаларни қадимги Ўрхун-Энасой битикларида ёки “Девони луғотит турк”, “Қутадғу билиг” асарлари билан танишиш жараёнида учратамиз.

Туркий тилнинг ривожига туркийзабон ижодкорларнинг қўшган ҳиссаси бекиёс. Хусусан, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Саккокий ва Лутфий каби мутафаккирлар бу борада пешқадам саналадилар. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” (“Саодатга элтувчи билим”) асарида тил ҳақида шундай ёзади:

Заковат, билимнинг таржимони – тил,
Эрни улуғловчи равон тил деб бил.
Тил ила эр улуғ, бўлур баҳтиёр,
Тил ила бекадр, ғамга гирифттор.
Тил арслондир, боқ, эшикда ётар,
Маккору ваҳшийдир, бошинг йўқотар.

Савол ва топшириқлар

Жуфтликда ишлиш

Мухокама қилиш

1. Матнни ўқиб, қайси услугда ёзилганлигини аниқланг.
2. Матндаги таянч фикрни топиб, изоҳланг.
3. Шеърий мисрани қайта ўқинг, тил ҳақидаги фикрни ўз сўзингиз билан айтинг.

Якка тартибда ишлиш

Сўзлаш

Тинглаш

4. Берилган насрый ва шеърий матн қайси услугга хослигини фикрингизни асослаган ҳолда тушунтиринг.

10-машқ.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ЛУТФИЙ ИЖОДИННИНГ РОЛИ

Ўз даврининг “Малик-ул қаломи” деб аталган Лутфий ўзининг улкан фаолиятини ўзбек дунёвий адабиётига бағишлиди ва шу йўл билан ўзбек адабий тилининг тараққиётига муносиб ҳисса қўшди. У ўзбек ва форс-тожик тилидаги лирик шеърлар, девонлари “Гул ва Наврўз” ҳамда “Зафарнома” таржималарининг муаллифидир.

Лутфий ғазаллари, достонларининг тили жуда енгил ва халққа тушунарлидир. Лутфий ғазалларининг ва, умуман, шеъриятининг мазмунлилиги, бадиийлиги халқ оғзаки ижоди материалларидан ҳамда жонли тилга хос бўлган сўз ва иборалардан унумли фойдаланганлигидадир.

Лутфий шеъридаги мисралар маъносини кучайтириш, таъкидлаб кўрсатиш учун кўпроқ туркий сўз ва сўз бирикмаларидан радиф сифатида фойдаланади. Масалан;

Партаведур ул табассумдинки жон дерлар ани,
Сояи сарвинг дурур ҳамки равон дерлар ани.

Ёки: Маҳвашим, бир назар этсанг, не ниманг ўксугуси,

Банда сари гузар этсанг, не ниманг ўксугуси ва ҳк.

Лутфий асарлари лексикасида асосий ўринни туркий сўзлар ташкил этади. Маълумки, ўзбек мумтоз адабиёти асарлари лексикасида форс-тожик ва арабча сўзлар умумлексиканинг аксарият қисмини ташкил қиласди. Лекин Лутфий ижодида бунинг акси кўринади. Масалан, “То жамолингдин тушубтурмен”, “Ўлтуур ҳижрон мени” жумлалари билан бошланувчи ғазалларида 191 лексема катнашган бўлиб (айрим сўзларнинг такори ҳам ҳисобга олинган), шундан 104 таси туркийдир. Маълум бўладики, Лутфий ижодида туркий сўзлар 55 ва ундан ортиқроқ фоизни ташкил этади.

Маълум бўладики, Лутфий асарлари тили эски ўзбек тили хусусиятларини бошлаб берувчи восита бўлиб хизмат қиласа, асарларининг соддалиги, халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланиши асар тилининг ҳам содда ва халққа тушунарли бўлишини таъминлаган.

	Савол ва топшириқлар
	Гурӯҳда ишилаш
	Тақдимот

1. Ўзбек адабий тилининг мукаммаллашишида Лутфий ижодининг роли нимада экан? Тушунчаларингизни далиллар билан “Кластер” усули ёрдамида баён этинг.

	Жуфтликда ишилаш		Мулоқот		Сўзлаш		Тинглаш
--	-------------------------	--	----------------	--	---------------	--	----------------

2. Лутфийнинг қайси асарлари ўзбек адабий тилининг ривожига катта ҳисса қўшган?
3. Матндаги шеърий парчани гуруҳда талқин қилинг ва фикрларингиз билан ўртоқлашинг.

	Жуфтликда ишилаш		Ёзиш
--	-------------------------	--	-------------

4. Мустақил ва ёрдамчи сўзларни топиб ёзинг, изоҳланг.
5. Лутфийнинг ўзбек адабий тили тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳақида маҳаллий газетага мақола ёзинг.

	Ўқиш		Сўзлаш
--	-------------	--	---------------

11-машқ.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИДА АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИНИНГ РОЛИ

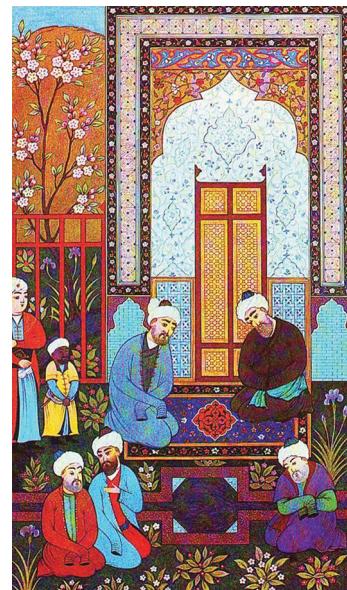
Алишер Навоий замонасидаги бадиий адабиётнинг турли жанрларида ижод өтган ва шу соҳаларда оригинал асарлар яратган буюк сўз санъаткоридир. У ўз асарлари орқали сермазмун мактаб яратган буюк истеъдод эгасидир. Навоий Ҳусайн Бойқаро саройида иш кўрган адабиёт жамиятининг ташкилотчиси ва устози эди. Шу жамиятдан ўз атрофига замондош шоир ва ёзувчиларни тўплаб, улар билан форс-тожик ва турк-ўзбек шоирларининг ижодлари ҳақида,

адабиётнинг турли масалалари тўғрисида, тил ва услуб ҳақида сермазмун ва жозибали сұхбатлар олиб борар эди. Бу сұхбатлар Навоийнинг айтишича, жонли мунозараларга айланиб кетар эди. Бундан эса Навоий ҳар чоқ хурсанд ва мамнун бўлган. Навоий замондош шоир, ёзувчиларнинг буюк ҳомийси ва устози эди. Шоир ва ёзувчиларнинг шахсий мунозаравий сұхбатларида бирор чигил масала туғилиб қолгудек бўлса ҳамда ўртада ҳал қилинмаса, шу масалани узил-кесил ҳал қилиш учун сұхбатдошлар Алишер Навоийга мурожаат қиласидилар. Улар Навоийнинг тийран фикридан ҳар доим ўзларига керакли фикрларни топа олар эдилар. Деярли 40 йил давомида олиб борилган шу сұхбатлар турк-ўзбек

бадиий адабиётида тўплangan бой тажриба, адабиётнинг турли жанрларида тўплangan ўзининг шахсий тажрибалари кейинчалик “Хамса”, “Хазойин ул-маоний”, “Мезон ул-авзон”, “Мажолис ун-нафоис”, “Муҳокамат ул-лугатайн” каби асарларни ёзиш учун Навоийга асос бўлгандир.

2. “Хамса”, “Хазойин ул-маоний”, “Мезон ул-авзон”, “Мажолис ун-нафоис”, “Муҳокамат ул-лугатайн” асарларининг ёзилиши учун жиддий сабаблар бўлган, бу эса Навоий яшаган ва ижод этган даврдаги тарихий шароитлар билан боғлиқдир. Бир вақтлар шуҳрат қозонган ва қўшни давлатларга қўрқинч туғдириб келган темурийлар давлати Навоий кўз олдида инқизорзга юз тута бошлади. Темурийлар ўртасидаги узлуксиз курашлар давлатнинг ҳарбий-иқтисодий қудратини заифлаштириб юборган эди. Адабиётда ва адабий тилда етакчилик ҳамон анъанавий форсигўй шоирлар қўлида эди. Мактаб ва мадрасаларда араб ва форс тили ўрганилиб, улар билан бирга форс поэзияси ҳақида маълумот

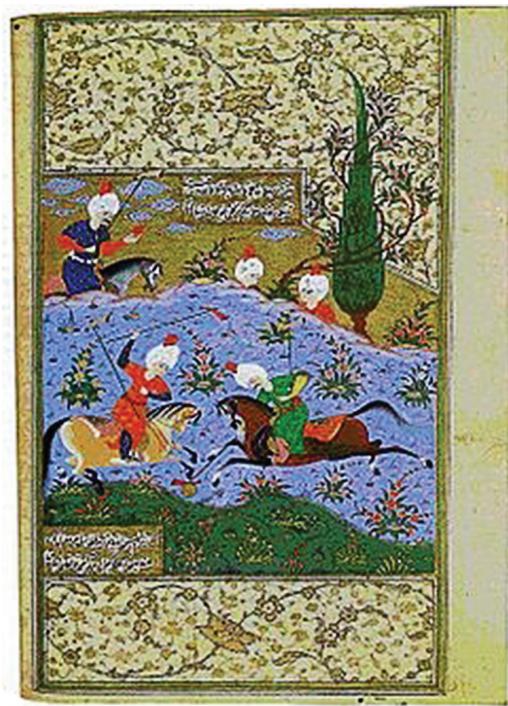

олинар эди. Ўзбеклар орасидан чиққан шоирлар ўзларининг дастлабки асарларини она тилида эмас, балки форс тилида ёзар эдилар. Форс тили эса асрлар мобайнида форс тилида ёзган сўз усталари тарафидан ишланиб, сайқал бериб келинган тил эди. Шунинг учун ҳам форс поэзиясида тарбияланган турк-ўзбек шоирлари учун ўз она тилида ёзишдан кўра бадиий жиҳатдан ишланган форс тилида ёзиш осон эди. Бунга одатланиб қолган кўпгина турк-ўзбек шоирлари ўз асарларини форсий тил билан ёзиб келган. Алишер Навоий “Мажолис-ун-нафоис” асарида 459 та шоир ҳақида маълумот бериб, шундан 2-мажлисда 91 шоирдан 16 та шоирнинг турк-ўзбек тилида, 3-мажлисда 175 та шоирдан фақат Зтасигина туркигўй эканлигини айтади. Шу келтирилган маълумотдан ҳам кўриниб турибдики, ўзбеклар ичидан етишиб чиққан сўз усталари ўз она тилида асар ёзишга кам эътибор берганлар. Бу ҳол сиёсий жиҳатдан ҳам темурийлар давлатига маълум даражада путур етказар эди. Шундай шароитда ўзбек тилини менсимас, унинг бурдини туширишга, бу тил авом тили, дағал тил, илмий ва бадиий тушунчаларни ифода қилиш қудратига эга бўлмаган тил, деган фикрлар илгари сурилар эди.

3. Навоий ўзбек тилининг бадиий қудратини адабиётнинг бутун воситалари орқали исбот этди. У юксак бадиий ижодиётнинг тимсоли сифатида “Хазойин ул-маоний”, “Хамса” ва шу каби шарқ поэзиясида шуҳрат қозонган мавзуларда асар ёзиб, ўзбек тилининг қудратини кенг намойиш қилди ва шуҳратини ёйди. Шу асосда ёзув тилини умумхалқ тилига мослаштириди. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи ҳам кўп асарларида кўрсатиб ўтган ўзбек тилининг қудратини оширгани ва халқ тилини китобий тил билан яқинлаштиргани ҳақида “Лисон-ут-тайр” асарида шундай дейди.

Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни яққалам.

Навоий халқ маданиятини кўтара олишдаги қудратли воситалардан бири она тили әканини замондошлари орасида биринчи бўлиб тарихий жиҳатдан тушунди ва ўзининг шу фикрига бутун фаолияти давомида содик қолди. Навоийнинг мақсади бадиий жиҳатдан ишланмаган халқ тилини бадиий ишлаш ва уни форсий тил даражасига кўтариш ҳамда шу асосда она тилининг шон-шуҳратини кенг

ёйишдир. Навоий деярли ҳар бир достонида, тил масаласига алоҳида эътибор берган. Масалан: “Лайли ва Мажнун”да шундай дейилади:

Чун форси эрди нуқта шавқи,
Озроқ эрди анда турки завқи.
Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.
Ким шуҳрати жаҳонга тўлғай
Турки била дағи баҳра олғай.

Навоий бадиий адабиётнинг бутун соҳасида ижод этиб, ҳар соҳада ўзига хос бетакрорлик яратган ва шу асосда ўзбек тилининг бадиий қудратини, имкониятини кенг намойиш қилди.

Навоий ўзбек тилининг ҳимоячиси ва тарғиботчиси сифатида ҳам назарий, ҳам амалий ишларни амалга ошириди, шунинг учун буюқ турколог Н.И. Ильминский уни “Она тили учун курашда ягона ва баҳодир жангчи эди”, – деб таърифлаган эди.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Ёзиш</i>

1. Матнни “Жигсо” усули асосида қайта ҳикоя қилинг. Услубини аниқланг. Режа тузинг.
2. Матнда муаллиф қандай масалани кўтарган? Матнда қўлланган ҳиссий-эмоционал сўзларнинг вазифасини аниқланг.

	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Тинглаш</i>

3. Нима учун Алишер Навоийни ўзбек тилининг асосчиси, деб атаемиз?
4. “Ақлий ҳужум”. Алишер Навоийнинг асарларида ўзбек тили меъёрларининг белгиланишини қандай шарҳлайсиз?

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>

5. Алишер Навоийнинг асарларида “туркий”, “туркча” атамаларининг қўлланиши ва маънолари ҳақида изоҳ беринг.
6. Матндан атоқли отларни топиб қўчиринг ва уларга изоҳ беринг. Гапдаги вазифасини аниқланг.

Ўқишиш

Сўзлаш

12-машқ.

АДАБИЙ НУТҚ ВА УНИНГ УСЛУБЛАРИ

Тил кишилий жамиятида фикр алмашиш, алоқа-аралашувнинг энг асосий воситасидир. У ёзма ва оғзаки нутқ жараёнида ўз ижтимоий вазифасини бажаради. Нутқнинг адабий ва шевага хос кўринишлари бор.

Адабий нутқ сўз санъаткорлари: ёзувчилар, шоирлар, олимлар томонидан ишланган, қатъий меъёрларга эга бўлган нутқ кўринишидир. Адабий нутқда ҳар бир сўз ва қўшимчанинг талаффузи, имлоси, қўлланилиши, маънолари аниқ меъёрлар билан чегараланган. Бу меъёрларни бузиш қўпол хато саналади. Одатда, барча расмий ёзишмалар, ҳужжатлар, ўқитиш ишлари, матбуот хабарлари адабий нутқда амалга оширилади. Адабий нутқ меъёрларини бузиш нафақат саводсизлик ва маданиятсизлик, балки ўз она тилига нисбатан ҳурматсизлик белгисидир. Мана шу сабабдан умумтаълим мактабларида “Ўзбек тили” асосий ўқув фанларидан бири саналади. Зероки, бу фан адабий нутқ меъёрларини ўргатади, сизда ундан фойдаланиш кўнимкаларини шакллантиради.

Адабий нутқнинг муайян соҳадаги мулокот учун мослаштирилган, бир қатор ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиб турадиган кўринишлари – услублари мавжуд.

Булар қуйидагилар:

- 1) бадиий услуг;
- 2) илмий услуг;
- 3) расмий-идоравий услуг; оммабоп (публицистик) услуг;
- 5) сўзлашув услуги.

Ёдда сақланг!

Адабий нутқ сўз санъаткорлари – ёзувчилар, шоирлар, олимлар томонидан ишланган, қатъий меъёрларга эга бўлган нутқ кўринишидир.

Савол ва топшириқлар

1-топшириқ. Қуйидаги саволларга жавоб беринг.

1. Адабий нутқ нима?
2. Адабий нутқ меъёрлари ҳақида нималарни биласиз?

Видеолавҳа томоша қилиши

3. Интернет манбаларидан фойдаланиб, “Минг бир ривоят” туркумидан видеолавҳа томоша қилинг. Лавҳанинг тил услубини аниқланг.

	<i>Гуруҳда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	----------------------	--	---------------	--	----------------

4. Адабий нутқнинг услублари деганда нимани тушунасиз?

5. Адабий нутқимизнинг кенг қўлланувчи услублари қайсилар?

	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Муҳокама қилиши</i>		<i>Ёзиш</i>
--	------------------------	--	------------------------	--	-------------

2-топшириқ. Адабий нутқда ва шевангида талаффузда фарқ қилувчи сўзларни икки устунга ажратиб ёзинг.

Адабий тилда	Жанубий Қозогистон вилоятидаги шевалар	
	Шимкент	Сайрам
ота она	дода опа	ада оий

Адабий тилда	Жанубий Қозогистон вилоятидаги шевалар	
	Туркистан	Иқон
ота она борсанг-чи кел	дада, aka ая борсий ка, касий	ада оий борсай касай

Адабий тилда	Жанубий Қозогистон вилоятидаги шевалар	
	Манкент	Қорамурт
ота она тошкентлик қорамуртлик	ота биби ташканник қорамуттиқ	ота она ташкантлиғ қорамуртлиғ

Билиб олинг!

Демак, адабий тилнинг маълум соҳаларда қўлланиладиган кўриниши адабий тил услублариdir.

Тилнинг маълум нутқ шаклларида қўлланилиши асосида нутқ услублари вужудга келади.

Жанрларга қараб адабий тилнинг услубларини қўйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Адабий-бадиий услуг. Бу икки гуруҳга бўлинади: назмий услуг ва насрий услуг.
2. Ижтимоий-публицистик услуг. Бунга газета-журнал, адабий-танқидий ишлар, мақолалар ва очерклар услуги киради.
3. Илмий баён услуги. Бунга бутун фанларга доир илмий асарларнинг услуги киради.
4. Профессионал техник услуг. Бу турли касб-ҳунар соҳасида иш юритувчилар учун хизмат қилади.
5. Расмий ҳужжатлар услуги.
6. Ҳар хил ёзишмалар, кундалик ва хатларга хос бўлган услуг.

Ўқиши

Сўзлаш

13-машқ.

I. Беш асрким назмий саройни
Титратади занжирбанд бир шер.
Темур тифи етмаган жойни,
Қалам билан олди Алишер.

A. Орипов

II. Ҳа, бу занжирбанд шернинг шеърлари шуҳрати неча асрлардан бери жаҳонни мафтун этиб келяпти. Фазаллари порлоқ қуёш сингариидир. Унинг бетакрор назми олдида ҳатто Саъдий ва Ҳофизнинг шеърият осмонидаги ўлдузлари хира торти. Низомий панжасига панжа уриб бунёд қилган “Хамса”си “Панж Ганж” шуҳратига соя солди. Форсигўйлар уни туркий тилда ёзганлигидан шукроналар айтдилар.

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий 1441 йилда туғилди. Шоирнинг шеърлари XV асрнинг 60-йилларида ёқ машҳур бўла бошлади. Шоирнинг илк девонлари бундан дарак берib турибди.

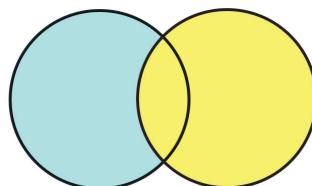
Йиллар ўтиши билан Алишер Навоий асарларининг шуҳрати ортиб борди ва бутун жаҳонга тарқалди. Европа ва Осиёдаги барча давлатларда Алишер Навоий китобларининг ёйилиши, уларнинг ўнлаб тилларга таржима қилинганлиги бунинг далилидир.

Алишер Навоий асарлари ўзининг бадиийлиги, мазмундорлиги ва гўзаллиги билан Низомий Ганжавий, Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Жомий асарларидан устун турар эди. Шунинг учун унинг устози, форс-тоҷик адабиётининг улкан намояндаси **Абдураҳмон Жомий** Алишер Навоий ижоди хусусида шундай деб ёзган: “Шукурлар бўлсинки, у шеърларини туркий (яъни ўзбек – муаллифлар) тилида ижод қилган. Агар у форсий тилда ижод қилганда, бизнинг асарларимизни ҳеч ким ўқимас эди”.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Групда ишлаш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Тинглаш</i>

1. Юқоридаги икки матнни қиёслаб, шакл ва мазмундаги ўхшаш ва фарқли томонларини Венн диаграммаси асосида айтинг.

2. Бунинг сабабини тушуниринг ва саволларга жавобни “*Иссик ўриндиқ*” усули ёрдамида беринг.

	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Мулоқот</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	------------------------	--	----------------	--	---------------

3. “*Ақлий ҳужум*”.
 - Қайси матнда ҳиссиёт кучли?
 - Қайси матнда фикрлар аниқ ва исботлар билан берилган?
 - Ҳар иккала матндаги ахборот деярли бир хилми?

	Үқиши		Тинглаш
---	-------	---	---------

14-машқ. Ўқинг ва хulosса чиқаринг. “Якуний сўз – сизга” усули орқали жавоб беринг.

Бадий услугуб луғавий жиҳатдан кўп маънолилик ва кўчма маънолиликка таянади.

Бадий услубнинг таянч сўзлари: *борлик, бегубор, эзгу, мангу, мунис, мусаффо, диёр, ёрқин, сукунат, хазин, маъюс* каби бадий-китобий сўзлардир. Бу услубда *гардун, очун, кишвар, забун, ялов, агёр, ганим, сарбаст, дудоқ* каби архаик; *ясовул, доруга, миришаб* каби тарихий сўзлар ҳам кўп қўлланилади.

Бадий услугуб кўпинча адабий тил меъёrlарига бўйсунмайди. Бу услубда гапда сўзларнинг ўрин алмашиши (инверсия) кўп учрайди. Масалан, *Сўйлаб берай, Зайнаб ва Омон, Севгисидан бир янги достон* (Х.Олимжон).

Қуидаги матн бадий матнdir. Сокин тун. Осмон тўла юлдуз, лекин ёргуи ўйқ. Йўл бошидаги дараҳтлар ҳурпайган товуқقا ўхшаб кўринади, қон-қора (Шуҳрат).

	Савол ва топшириқлар				
	Жуфтликда ишиш		Сўзлаш		Муҳокама қилиш

1. Бу матн қайси услубга хос? Нима учун?
2. Бадий услубга хос хусусиятларни “Кластер” усули ёрдамида ёритинг.
3. Нега бадий услубда гап бўлаклари ўрни алмашади?

Билиб олинг!

Бадий услуб. Бадий услуб адабий тилнинг ривожланиши учун муҳимdir. **Бадий услуб** бадий адабиёт, бадий асарларга хос бўлиб, унда **бадийлик, ифодавийлик, таъсирчанлик** кучлиdir. Бадий услуб тилнинг тасвирий воситалари (метафора, ўхшатиш, сифатлаш, жонлантириш) ёрдамида бадий-образлилик ҳосил қиласи ва кишига эстетик таъсир этади.

Шу боисдан бадий услубнинг асосий вазифаси бадий (эстетик) таъсир этишdir.

6

“ТИЛГА ИХТИЁРСИЗ – ЭЛГА ЭЪТИБОРСИЗ”

Ўқиши

Сўзлаш

15-машқ.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг: “Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз” деган ҳикматли сўзлари чинакам миллатсеварлик, ватанпарварлик туйғулари билан йўғрилгандир. Зоро, она тилини ҳурмат қилмаган киши нафақат ўзини, балки элини ҳурмат қилмаган бўлиб чиқади. Ўз даврида Навоий туркий тил равнақи учун улкан хизматлар қиласди. У туркий тилнинг ифода кўлами форсий тилдан бир неча бор устун эканлигини “Муҳокамат ул-лугатайн” номли асарида исботлаб берганлиги барчамизга маълум. Француз олими М.Беллин (XIX аср) Навоийнинг она тилига бу қадар эътибор қаратишини ватанпарварлик деб атайди. Биласизми, ҳар қандай миллатнинг даҳолари ўз қадриятларини мустаҳкамлаш йўлида, аввало, миллий тилга кучли эътибор қилиб, уни қаттиқ ҳимоя қилганлар. Масалан, Ф.Рабле “Гаргантюа ва Пантагрюэль” романни билан француз тилининг тараққиётига ҳисса қўшган бўлса, А.Данте “Илоҳий комедия”, “Халқ тили ҳақида трактат” номли асарлари билан итальян тили лотин тилидан афзал эканлигига ишора қиласди. У итальян адабий тилига асос солиш орқали итальян миллатини улуғлайди. Ёки А.Пушкин, Л.Толстой каби даҳолар француз тили таъсирида бўлиб, ўз миллий маданиятини йўқотган рус аслзодаларини кескин танқид қиласди. Айтмоқчи бўлганимиз, тилга эътибор шу миллатнинг шаъни, қадриятлари, урф-одатларини ҳимоя қилишнинг асосий негизидир.

Савол ва топшириқлар

1. Алишер Навоийнинг: “Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз” деган ҳикматли сўзини қандай шарҳлайсиз?

Жуфтликда ишлаш

Муҳокама қилиш

2. Матндаги тезис-калит сўзларни аниқланг ва ёзинг.
3. Матн юзасидан “Еллигич” усули асосида шахсий муносабатингизни далиллар асосида ёритинг.

Сўзлаш

Тинглаш

4. Матннинг ёзилиш услубини аниқланг ва тушунтиринг.

Ёдда сақланг!

Адабий услублар учун нималар умумий ва нималар ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиб туради?!

Адабий тил услуби учун умумий бўлган хусусият тилнинг структура элементларидан – тилнинг фонетик, грамматик ва лексик элементларидан фойдалана олишидир. Тилда шундай сўзлар борки, улар адабий тилнинг барча услубларида қатнаша олади. Бу каби сўзларни илмий адабиётларда стилистик нейтрал сўзлар деб ҳам юритиласди. Масалан, **оқ, сув, ўтиromoқ, бормоқ**. Бундай умумийлик лексикада чегараланган бўлса, фонетик ва морфологияда деярли чегараланмаган. **Услублар қуидаги хусусиятига кўра бир-биридан фарқ қиласди;**

1. Сўз танлаш хусусиятига кўра. Расмий қоғозларда услубистик нейтрал сўзлар кўп қўлланса, шеъриятда образли сўзлар кўп қўлланади.
2. Терминологик маъноларига кўра. Масалан, морфология тилшуносликда сўз формаси ҳақидаги таълимотни билдиrsa, медицинада ҳужайралар ҳақида фикр юритиласдиган соҳани билдиради ва ҳк.

Ўқиш

Сўзлаш

16-машқ.

Тил шундай мўътабар неъматки, у инсониятга тафаккур гулшанлари дарвозасини катта очиб берувчи, тенги йўқ робитаи оламиёндур.

Мусулмон Шарқининг буюк алломаси Кайковус ўзининг “Қобуснома” асарида шундай бир ҳикоятни айтади: “Бир кеча халифа Хорун ар-Рашид туш кўради. Тушида унинг барча тишлари тўқилиб кетган әмиш. Халифа муаббирдан тушининг таъбирини сўради. Муаббир шундай дейди: – Эй амиралмўминин, сенинг олдингда барча яқинларинг, қариндош-уруғларинг ўлади. Сендан бошқа

ҳеч ким қолмайди. Буни эшитган Хорун ар-Рашид: “Менинг юзимга шундай гапларни айтдинг”, – деб уни юз таёқ уришни буюради. Кейин бошқа муаббирни чақириб, ундан тушнинг таъбирини сўрайди. Муаббир бундай дейди: “Эй амиралмўминин, сенинг умринг барча қариндошларинг умридан узоқ бўлади”. Шунда халифа Хорун ар-Рашид: “Барча ақлнинг йўли бирдир ва ҳар икки таъбирининг негизи бир жойга бориб тақалади, аммо у ибора билан бу иборанинг орасидаги фарқ бағоят кўпdir”, – дейди ва уни ўз уламоларига намуна қилиб кўрсатади.

(Ибратли ривоятлар)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Групҳда ишлаш</i>

Муҳокама қилиш

1. Бу ибратли ривоятнинг бош гоясини аниқланг.
2. Тушга берилган икки таъбири “Т-жадвали” усули орқали тасвирланг.

<i>Туш таъбирлари</i>	
<i>1-таъбир</i>	<i>2-таъбир</i>

	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>
--	------------------------	--	-------------	--	-----------------------

3. Ривоят мазмунига мос мақоллар топиб ёзинг ва бу мақолларнинг қай бири матнга сарлавҳа бўла олишини маслаҳат қилинг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	----------------------------	--	---------------	--	----------------

4. Сиз ҳаётингизда бошқаларга ибрат бўла оладиган қандай воқеаларнинг гувоҳи бўлгансиз?

<i>Илмий ва расмий услублар</i>	
<i>Ўҳшашиб томони</i>	<i>Фарқли томони</i>

Билиб олинг!

Илмий услугба мантиқлилик, аниқлик, илмий атамаларнинг кенг қўлланилиши хос бўлиб, барча илмий асарлар, жумладан, мактаб дарсликлари ҳам шу услубда ёзилади.

Илмий услубнинг таянч сўzlари ҳар бир фаннинг ўзига хос бўлган атамалариdir. Масалан, *тovуш, урғу, бўғин, гап* (тилшунослик) учбурчак, параллел, синус, косинус (математика) атамалариdir.

Илмий услугб формулаларга, таблица ва схемаларга, шартли белгиларга (Н-водород, H_2O -сув, X-икс,) таянади.

Илмий услубда умумистеъмол сўzlаридан, кўмакчилар (учун, каби, сингари), боғловчилар (ва, аммо), кириш сўzlар кўп қўлланилади.

Бу услубда сўzlар кўчма маъноларда ишлатилмайди.

Илмий услубнинг грамматик қурилиши изчил, мантиқан боғланган, фикр аниқ ифодаланган бўлади.

Қўйидаги матн илмий услуб намунасиdir. *Toғ ва адирларда тўппигул деган ўсимлик бўлади. Май, июнь ойларида гуллаб етилади: ҳиди йўқ, гули тўқ ҳаворанг бўлиб, устки қатлами жигарранг.*

Сўзлаш

4. Мақола ва очерклар қайси услуб асосида ёзилади? Фикрингизни оғзаки баён этинг.

Билиб олинг!

Расмий-идоравий услуб ўзига хос нутқ услубидир. Барча қонунлар, фармонлар ва қарорлар, турли ҳужжатлар, иш қоғозлари, идоралараро ёзишмалар ва шу кабилар расмий-идоравий услубда ёзилади. Расмий услубда гаплар ихчам ва аниқ бўлади. Бу услубда қарор қилинди, инобатга олинсин, ижро учун қабул қилинсин, тасдиқланади каби қолиплашган сўzlар ва сўз бирикмалари кенг қўлланилади.

Ёдда сақланг!

Расмий-идоравий услугнинг қўлланиш доираси кенг ва хилма-хилдири. Қарорлар, давлат идоралари, суд-прокуратура ҳужжатлари, шартномалар, расмий эълонлар, шунингдек иш қоғозлари (ариза, тилхат, маълумотнома) расмий услуг намуналари дидир. Расмий услуг ҳужжатларга таянувчи услуг.

Намуна

ТИЛХАТ

Мен, Шимкент шаҳри, Ойбек номли 1-умумтаълим мактаби-нинг 8-синф ўқувчиси Алиев Шерзод Қодирович 2017 йил 14 авгууст куни соат 10:00-да мактабнинг иш юритувчиси Салимова Матлюба Каримовнадан ўрта маҳсус ўқув юртига ҳужжат топшириш учун асосий ўрта мактаб курсини битирганлик хусусидаги “Гувоҳнома”ни қабул қилиб олдим.

14.10.2017 й.

Ш. Алиев

Ёдда сақланг!

Расмий услугда жумлалар маълум қолипда ва изчил бўлади. Масалан, ариза ёзиш лозим бўлса, биринчи қаерга, кимга, ариза ёзувчининг манзилгоҳи, лавозими, кимлиги кўрсатилиб, матн берилади. Бу тартиб барча ариза ёзувчилар учун бир хил.

Расмий услуг тез-тез такрорланиб турувчи бир хилдаги жумлаларга бой. Бу услугда синонимлар, кўчма ва кўп маъноли сўзлар, образли воситалар қўлланилмайди. Кўпинча, дарак, буйруқ гаплардан фойдаланилади, гап бўйлакларининг одатдаги тартибига амал қилинади.

Ўқиш

Сўзлаш

17-машқ.

1. Чин сўз – мўътабар; яхши сўз – муҳтасар. 2. Кўп сўзловчи – зериктирувчи; қайта-қайта гапиравчи – ақлдан озган. 3. Айб изловчи – айбли; киши айбини гапиравчи – ўзига ёмонлик соғинувчи. 4. Тўғрилик билан қаровчи – покиза назарли; кишиларнинг яхши томонларини кўрувчи – тўғри назарли. 5. Кимнинг миясида иллат бўлса – сўзида мантиқ бўлмайди. 6. Мияси соғлом бўлса, гапсўзи ёқимли ва хатосиз бўлади. 7. Сўзи ҳисобсиз – ўзи ҳисобсиз. 8. Сўзида паришонлик – ўзида пушаймонлик. 9. Агар сўз гўзаллик зийнати билан безалмаган бўлса, унга чинлик безаги етарлидир! 10. Ёлғончининг гапи қанчалик чиройли бўлса, шунчалик қабиҳдир. 11. Чин сўз қанчалик бетакаллуф бўлмасин, сўзловчи учун таассуф йўқдир. 12. Гул либоси йиртиқ бўлса ҳам зиёnsiz; садаф хунук бўлса ҳам инжу учун нуқсонсиз.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

	<i>Муҳокама қилиши</i>		<i>Тақдимот</i>
--	------------------------	--	-----------------

1. Машқда қандай гаплар берилган ва улар қайси услубда кўпроқ ишлатилади?

	<i>Ёзиш</i>
--	-------------

2. Ўзингиз ёқтирган 4 гапни танлаб, шарҳланг. Синфга тақдим этинг.

3. “Гул либоси йиртиқ бўлса ҳам зиёnsiz; садаф хунук бўлса ҳам инжу учун нуқсонсиз” мавзуси бўйича очик саволлар тузинг ва шу асосда синфдошларингиз ёки ўқитувчингиздан интервью олинг. Олинган интервью маҳсулотини маҳаллий газеталарнинг бирида эълон қилинг.

7

ТИЛ БИЛИШ – БАРКАМОЛЛИК БЕЛГИСИ

Донолар ўгити

*Тил инсонлар бир-бируни тушуниши учун зарур энг асосий воситадир.
Күп тил билиш ҳам жуда муҳимдир.*

	<i>Үқиси</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	--------------	--	---------------

18-машқ.

Буюк алломалар, шоиру адибларимиз сўзни, тилни ўз асарларида ҳамиша мадҳ этганлар. Мамлакатнинг табиати ва халқнинг тарихи инсон қалбидан жой олиб, сўзлар орқали ифода этилади. Тилдаги ҳар бир сўз инсон тафаккури ва туйғусининг натижасидир: ўша тафаккур ва туйғулар орқали сўз ёрдамида мамлакат табиати ва халқ тарихи ифода этилган. Тил билган эл билади, дейди халқимиз. Тилшуносларнинг Нью-Йоркда бўлиб ўтган конгрессида профессор Карло Тальявини ҳаммани ҳайратда қолдирди. У минбарга чиқиб, 50 тилда бирин-кетин табрик сўзлади. У филология фанлари доктори, жаҳондаги 50та фанлар академиясига аъзо. У етти ёшидан бошлаб бошқа тилларни ўрганган: дастлаб 7 тилни билган, 22 ёшида 15 тилни билгани учун унга докторлик дипломи берилган. Олим ҳар йили 3-4 тилни ўрганади.

Демак, тил ўрганиш учун, аввало, ўз она тилини мукаммал билиш зарур.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гуруҳда ишлиш</i>

- Матнни диққат билан ўқинг.
- Матн мазмунини очадиган 5та калит сўз танланг.

	<i>Тинглаш</i>
--	----------------

- Ушбу калит сўз иштирок этган саволлар тузиб, “*Иссик ўриндиқ*” усули кўмагида жавоб беринг.

	Жұфтликда ишиш		Мулоқот
--	-----------------------	--	----------------

4. **Тадқиқот иши.** Күп тилни билиш нима учун зарур? Күптилли таълим жараёнида она тилини ўрганиш-чи? Ҳаёт билан билан боғлаб, аниқ далиллар билан фикр билдиринг. Синфга тақдим этинг.

	Якка тартибда ишиш		Ёзиш
--	---------------------------	--	-------------

5. Берилган матн услубини аниқлаб, фикрингизни далиллар билан баён этиб ёзинг.

6. Матндағи сөнларни ўзига боғланған сўз билан кўчиринг ва турларига таъриф беринг.

Билиб олинг!

Оммабоп услуга. Бу услуга кундалик ҳаёт кўзгуси ҳисобланади. Публицистика “халқ” сўзидан келиб чиқсан бўлиб, халқчил деган маънони беради. Матбуот (газета, журнал), радио-телевидение, нотиқлар нутқи оммабоп услугни ташкил этади.

Бу услуга кундалик расмий ва долзарб воқеалар, ҳаётдаги ижтимоий масалаларни акс эттиради.

Ёдда сақланг!

Оммабоп услугда фикр изчил ифодаланади, луғавий жиҳатдан ижтимоий-сиёсий: сиёсий вазият, иқтисодий аҳвол, ҳукумат, давлатлараро муносабат каби сўзлар газета расмий хабарларига хос: хабар, долзарб, мухбир, лавҳа, очерк, репортаж каби сўзларга таянилади.

Ўқиши

Ёзиши

19-машк.

XX аср хотимасида европалик тилшунос, психолог ва журналистлар, маданият ва санъат арбоблари билан биргаликда милодимизнинг иккинчи минг йиллигига якун ясаб, бир масалани, у ҳам бўлса, башарият фаолиятининг турли соҳаларида одамлар томонидан итальян, француз, инглиз ва немис тилларида талаффуз этилган қандай мавзулар инсон қулогига хуш эшитилиб, шубҳасиз эътироф этилганлигини муҳокама қилишган экан. Айни вақтда, мулоҳаза юрити-лаётган масала, у ёки бу мавзуни эшитаётган инсон юқорида зикр этилган тиллар соҳиби бўлиш-бўлмаслиги, тил билиш-билимаслигидан қатъий назар ўртага ташланган. Муҳокама жараёнида эришилган натижаларга эътибор этилган. Итальян тили – опера тили деб эътироф этилган. Зоро, дунёнинг ҳар қандай бошқа тилида ижро этилган опера итальян тилида ижро этилгани каби тушунарли ва хуш эшитилмайди.

Француз тили – забони муҳаббат. Изоҳ беришга ҳожат бўлмаса керак, менимча.

Инглиз тили – драматургия ва рок-мусиқа тили. Ушбу хулосани ҳам мисол билан исботлаш ортиқчадир.

Немис тили – фалсафа тили. Немис миллиатининг дунё ҳалқлари томонидан тан олинган буюк файласуфларини ёдга олинг.

“Она тили – мусофирилкда юрган ўзбек қалбига қудратли таъсир кўрсатишини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман. Қайсиdir йили Атлантика океанида юрган әдим. Бир вақт жанговар кема карнайидан атайн мен учун эшиттириладиган бир жуфт қўшиқ эълон қилинди. Ўзбек ҳалқига Парвардигор томонидан маданий неъмат сифатида ато этилган, дунё эшитса тебраниб ўтирадиган атоқли Шерали Жўраевнинг овози: “Андижоним қолди менинг” ва “Соч әмас бу, шаршара”си бутун вужудимни титратиб, ёриб, парчалаб юборгудай даражада янграб қолса бўладими! Ер куррасининг қарийб учдан бир қисмини эгаллаган Атлантика кўзларимга зиндон каби тор кўриниб кетди! Киндик қони гўзалликда тенги йўқ Андижонга тўкилган, кема қубригига бекиниб олиб, юрак бўшатган ёш ўзбекнинг ҳолатини кўриш керак эди, ўшанда”.

	Савол ва топшириқлар
--	-----------------------------

	Гурӯҳда ишилаш		Сўзлаш		Тақдимот
--	-----------------------	--	---------------	--	-----------------

1. “Гапирганим, эшитганим, ёзганим, ўқиганим сари томирларимдаги қонимни иссиқ тутадиган жонажон ўзбек тилимиз” ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни “Соябон” усули ёрдамида баён этинг.

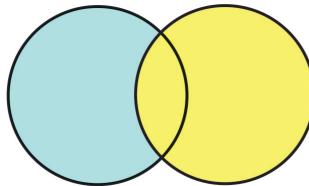

	Тақдимот		Сўзлаш		Тинглаш
--	-----------------	--	---------------	--	----------------

2. **Тадқиқот иши.** Нима деб ўйлайсиз, қайси мавзу ўзбек тилида талаффуз этилса, тилимиздан боҳабар ёки бехабар инсон қулогига хуш эшитилиб, халқимизнинг ўзига хос жиҳатлари эътироф этилади? Тақдимот ўтказинг.

	Якка тартибда ишилаш		Ёзиши
--	-----------------------------	--	--------------

1. Матнни ўқиб, қайси услугга хос эканлигини аниқланг, ўз фикрингизни далиллар келтириш орқали исботлаб ёзинг.
 2. Матндаги ажратилиб кўрсатилган жумлалар бўйича ўз фикрингизни билдиринг.
 3. Илмий ва расмий-идоравий услубларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини мисоллар келтириш орқали Венн диаграммаси ёрдамида тушунтиринг.

Ёдда сақланг!

Оммабол услуг бадиий услугга яқин бўлғанлиги, бадиий матнларга алоҳида эътибор берилганлиги учун унда образли воситалар, таъсирчан сўзлардан (заршунос, дала маликаси, оқ олтин, зангори экран) кенг фойдаланилади.

	Үқиши		Мұхокама қилиш
---	--------------	---	-----------------------

20-машқ.

Миллати, урф-одати, дини, келиб чиқишидан қатъий назар, инсоннинг ўзлиги, энг аввало, она тили, она алласи орқали шуурига сингдирилади. Шу маънода айтиш мумкинки, сўз фикр қуролидир. Киши қанчалик кўп сўз билса, унинг фикрлаш доираси, дунёқараши ҳам шунчалик кенг бўлади. Сўз мулкининг султони ҳазрат мир Алишер Навоий сўзга “Кўнгил денгиздир, сўз эса кўнгил тубидаги олмосдир” дея таъриф беради. Кишилик жамиятида инсонлар ўртасидаги мулоқот воситаси ҳисобланган тил чиндан ҳам инсоннинг маънавий камолотини белгилайди, унинг ақл-заковати ва хулқ-атвори шаклланишига катта ёрдам беради.

Дарҳақиқат, сўзни ўз ўрнида ишлата билиш, адабий тил меъёрларидан тўғри фойдалана олиш, айтаётган ҳар бир сўзимизни атрофдаги инсонларга, уларнинг руҳиятига қандай таъсир кўрсатишни мушоҳада этган ҳолда бирор фикр билдириш инсоннинг қай даражада маънавий етук шахс эканлигини кўрсатади. Шу боис тилимизнинг қадрига етайлик, ардоқлайлик. Қолаверса, тилимизни миллат қўзгуси сифатида бутун бўй-бости билан янада такомиллашишига, келажак авлодларга ранг-баранглиги ва жозибасини йўқотмаган ҳолда етиб боришига ҳисса қўшиш ҳар биримизнинг бурчимиз эканлигини асло унутмаслигимиз лозим.

(Муаллифлар)

	Савол ва топшириқлар
	Гурӯҳда ишлаш
	Сўзлаш
	Тақдимот
	Тинглаш

1. Юқоридаги матн қайси услубда ёзилган, нима учун шундай деб ўйлайсиз?
2. Матндаги таянч сўзларни аниқланг ва фикрингизни шарҳланг.

	Якка тартибда ишлаш		Ёзиш
---	----------------------------	---	-------------

3. “Кўнгил денгиздир, сўз эса кўнгил тубидаги олмосдир” мавзусида эссе ёзинг.

Билиб олинг!

Сўзлашув услуби – оғзаки нутқ услуби, қолган үслублар – ёзма нутқ услублари дир.

Сўзлашув услуби вазиятга кўра, ҳозиржавоблик асосида вужудга келиб, оҳанг, мимика ёрдамида шаклланади. Вазифа жиҳатидан бу услугуб адабий тилга мос: алоқа-аралашув вазифасини бажаради.

Сўзлашув услуби кенг қўлланиладиган услугуб бўлиб, унда нутқ диалог шаклида бўлади.

Сўзлашув услуби эркин муомала асосида қурилади. Шунинг учун қисқа, содда бўлиб, товуш тушиб қолиши: *гўшт-гўш*, *тўрт-тўр*, *ғишт-ғиш*, *бўлса-бўса*, товуш орттирилиши; *ечмоқ-чечмоқ*, *шкаф-ишкаф*, *отпуск-отпуска* асосан шу услугуга хосдир.

8

ТИЛ ШИРИНЛИГИ КҮНГИЛГА ЁҚИМЛИДИР, МУЛОЙИМЛИГИ ЭСА – ФОЙДАЛИ

Үқиши

Сўзлаш

21-машқ.

УЗУМ

Бир киши тўрт мардикорни ишлатибди. Уларга озгина пул бериб:

– Бу пулга бирор нарса олиб, қорнингизни тўйдиринг, -дебди.

Ишчилар пулни олишибди. Ажамий ишчи:

– Мен бу пулга “энгур” олмоқчиман, – дебди.

Иккинчи ишчи араб экан. У:

– Мен бу пулга “инеп”олишни хоҳлайман, – дебди.

Учинчи ишчи турк экан. У:

– Мен сиз айтганларнинг ҳеч бирини хоҳламайман, – дебди.

– Мен узум олмоқчиман, – дебди.

Тўртинчи ишчи эса римлик экан. У:

– Бекорчи гапларни йифиштиринглар, – дебди.

– Мен бу пулга “истафил” олмоқчиман...

Шундай қилиб, ишчилар бир-бирини тушунмай бақириб-чақиришибди.

Охири жанжал чиқибди ва бир-бирларини дўппослай бошлишибди.

У ердан ўтиб кетаётган бир одам бу жанжални кўриб қолибди. Уларни тўхтатибди. У одам ақлли экан. Жанжалнинг сабабини сўрабди ва ҳар бирини эшитибди.

Воқеани эшитган бир одам уларни етаклаб дўконга олиб борибди. Уларга узумни кўрсатибди. Ҳар биридан алоҳида-алоҳида:

– Шуни хоҳлайсанми? – деб сўрабди.

Ишчиларнинг ҳаммаси:

– Ҳа, – деб жавоб беришибди.

Аслида ишчиларнинг ҳаммаси бир нарсани хоҳлашаётган эди. Улар ҳар хил тилда сўзлашгани учун бир-бирларини тушунишмаганди. Ақлли одам сотувчидан ишчиларга узум беришини сўрабди. Ишчилар орасидаги жанжал ҳам шу тарзда барҳам топади.

(Тарбия китобидан)

	Савол ва топшириқлар
	Гурӯҳда ишилаш
	Сўзлаш

1. Матнни дикқат билан ўқинг ва бош ғояни аниқланг.
2. **Тадқиқот иши.** Шундай ҳолатдан чиқишнинг яна қандай йўллари бор? Расмлар орқали тақдимот ясанг.
3. Нима учун ақлли киши жанжалнинг сабабини сўраганида, бир-бирлаб уларнинг жавобларини эшитди?

	Жуфтликда ишилаш
--	-------------------------

4. Нега тўртта мардикор ҳам қоринларини тўйдириш учун айнан узумни танлашди деб ўйлайсиз? Узумга хос хусусиятларни “*Ассоциация*” усули ёрдамида тасвирланг.

	Якка тартибда ишилаш
	Ёзиш

5. Матн қандай услубда яратилган? Далилларини аниқлаб ёзинг.

	Ўқиш
	Сўзлаш

22-машқ.

Донолар ўгити

Тил ширинлиги кўнгилга ёқимлидир, мулойимлиги эса – фойдали.

Алишер Навоий

Бир киши жанжал кўтариб, ёмон сўзлар сўзларди. Уни уриб, тепкилаб, ерга кориб ташлашди. Ёқавайрон бўлган киши бир чеккада йиғлаб ўтирди. Мўйсафид бир одам унинг аҳволини кўриб:

— Эй, ўзига бино қўйган киши, оғзинг гул ғунчаси каби ёпиқ турганда эди, ҳурмат кўрардинг. Аммо оғзинг бузуқ бўлгани учун калтак единг, ёқанг ҳам йиртилди.

Хуноса

Тилингизни аччиқ сўзлардан тиймасангиз, ҳаловатингизни йўқотасиз. Бошқаларнинг ҳам назаридан қоласиз.

Байт:

Совуқ ойғунча, эй халқи замона,
Забона хавфидан муҳр эт забона.
Ёмон тил икки оламда зараптур,
Гоҳи исён, гоҳи хавфу хатартур.
Кимки санчиқ сўз айтса, сан чик андин,
Ёмондан қоч, ёмондан қоч, ёмондин.

(Ибратли ҳикоялардан)

	<i>Савол ва топшириклиар</i>						
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Тинглаш</i>		<i>Ёзиш</i>

1. Матнларнинг асосий мазмуни нимадан иборат? Матнларда яширин берилган ахборотни аниқланг, мақсади ҳақида фикр билдиринг.
2. Шеърий матн тузилишини сақлаган ҳолда нутқ турларидан фойдаланиб, матн мазмунини қайта ҳикоя қилинг.
3. Публицистик ва расмий услугдан фойдаланган ҳолда саволлар тузинг, устоз ва синфдошларингиздан (мавзу бўйича) интервью олинг.

Ёдда сақланг!

*Сўзлашув услубининг луғавий-грамматик хусусиятлари қуийдагилар.
Сўзлашув услубида китобий услугга хос: имзо чекмоқ, таваллуд топмоқ, ташриф буюрмоқ каби луғавий воситалар қўлланилмайди.*

Сўзлашув услуби умумистеъмол: ота, она, қўл, оёқ, тез, бормоқ, емоқ, яхши, ой, юлдуз каби барча учун бир хил қўлланиладиган сўзлар асосида шакланади.

Сўзлашув услуби услугий бўёқдор бўлган: дўндиromoқ, қойиллатмоқ (ишни), гупилляяпти (кор), боласи тушмагур, шўр пешона, барака топкур, садағанг кетай, елим, хира пашиа, тулки каби образли сўзларга, ибораларга, халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларга бой. Бундай воситалар сўзлашув услубининг образлигини таъминлайди.

Сўзлашув услубида гаплар, асосан, содда гап шаклида тузилади ва унда сўзларнинг жойлашиш тартиби анча эркин бўлади.

	Ўқиш		Тинглаш		Сўзлаш
---	------	---	---------	---	--------

23-машқ.

Бир подшоҳ асирни ўлдиришни буюрибди.

Бечора асир умидсизликка тушибди. Ақлини йўқотай дебди. Жон ширин деганларидек асир типирчилаб, ўз тилида бир нималар деб ҳақорат қила бошлибди.

Подшоҳ аччиқланиб асир нима деяётганини сўрабди. Подшоҳнинг оқил вазирларидан бири:

– Жаҳлларини енгган ва гуножкорни кечирган мард инсондир, деяпти, шоҳим, – деб жавоб бериди.

Подшоҳнинг асирга раҳми келибди ва қонини тўкишдан воз кечибди. Аммо оқил вазирни унчалик яхши кўрмайдиган бошқа вазир:

– Бизга ўхшаган одамларга подшоҳ ҳузурида ёлғон гапириш ярашмайди. Бу асир сизни ҳақорат қилди, шаъннингизга ёмон гаплар гапирди, – дебди.

Подшоҳ вазирнинг бу гапларини әшитиб қовоғини солибди. Вазирга қараб шундай дебди:

– Менга унинг ёлғони сен гапирган рост гапдан қўпроқ ёқсан эди. Чунки унинг ёлғони яхшилик учун эди. Сенинг бу ҳақиқатинг эса ёмонликка сабаб бўлади. Шунинг учун донишманлар: “Яхшилик учун гапирилган ёлғон, фитна учун гапирилган рост гапдан яхшидир” дейишган.

Вазир подшоҳнинг бу гапларини әшитиб бошини эгиб қолибди.

(Тарбия китобидан)

Донолар ўғити

Баъзида битта гап билан икки дўстни душманга айлантириб қўясиз. Баъзида эса битта гап билан икки душманни яраштиришга сабаб бўласиз. Шунинг учун, албатта, ўйлаб гапириш керак.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

	<i>Мұхомама қилиш</i>
--	-----------------------

1. Маттнинг асосий ғоясини ёритувчи 5та калит сўз топинг. Матт нима ҳақда?
Хулоса чиқаринг.

	<i>Гуруҳда ишлаш</i>		<i>Тақдимот</i>
--	----------------------	--	-----------------

2. “Яхшилик учун гапирилган ёлгон, фитна учун гапирилган рост гапдан яхшидир” мавзусида баҳс-мунозара ўтказинг. Ҳар бир гуруҳ ўз фикрини далиллар билан исботласин.

Донолар ўгити

ХАЛҚ ОЛДИДА СЎЗИНГ ГЎЗАЛ БЁЛСИН, УНИ ХАЛҚ ҚАБУЛ ҚИЛСИН. ХАЛОЙИҚ СЕНИНГ СЎЗ БИЛАН БАЛАНД ДАРАЖАГА ЭРИШГАНИНГНИ БИЛСИН, ЧУНКИ КИШИНИНГ МАРТАБАСИНИ СЎЗ ОРҚАЛИ БИЛАДИЛАР.

“Қобуснома”дан

ЎЗ БИЛИМЛАРИНГИЗНИ СИНАБ КЎРИНГ!

- 1. Кўпроқ ёзма нутқقا хос услугларни аникланг.**
А. Расмий услуг
Б. Илмий услуг
В. Илмий ва расмий услуг
Г. Расмий ва бадиий услуг
Д. Барча услуглар

- 2. Қуйидаги услуглардан қайсилари кўпроқ оғзаки нутқقا хос?**
А. Сўзлашув услуг
Б. Илмий услуг
В. Расмий услуг
Г. Публицистик услуг
Д. Бадиий услуг

- 3. Давлат қонунлари, қарорлари, фармонлари қайси услугда ёзилади?**
А. Илмий услуг
Б. Публицистик услуг
В. Бадиий услуг
Г. Расмий услуг
Д. Сўзлашув услуглар

- 4. Куч жисмга таъсир этиб, унинг тезлигини камайтирган ҳолда ҳам механик иш бажаради. Ушбу гапни қайси услугда ёзилганлигини белгиланг.**
А. Расмий услуг
Б. Илмий услуг
В. Бадиий услуг
Г. Сўзлашув услуг
Д. Публицистик услуг

- 5. Қуйидаги гаплардан қайси бирида сўз қўллашда услугий хатоликка йўл қўйилган?**
А. Бу ишда сиз энг яқин дўстларингизга ёндошишингиз мумкин.
Б. Республикамизнинг аввалги қиёфаси кечагидан, эртаси эса бугунгидан гўзалроқ бўлади.
В. Оналар қайси рангда бўлмасинлар оқми, қорами, барибир оналигича қолади.
Г. Биз сиздан, азиз устоз, сабоқ олгани келдик.
Д. Муҳаббат ул ўзи эски нарса, аммо ҳар бир қалб уни янгилар.

6. Бошқаларга нисбатан кенгрөң шаклланган услубни белгиланг.

- А. Бадий услуг
- Б. Публицистик услуг
- В. Расмий услуг
- Г. Илмий услуг
- Д. Сүзлашув услуг

7. Қайси услуг бизнинг ҳис-түйғуларимизга таъсир кўрсатишини аниқланг.

- А. Сүзлашув услуг
- Б. Илмий услуг
- В. Публицистик услуг
- Г. Расмий услуг
- Д. Бадий услуг

8. Ким айтди сизга мени номард деб? Қани кўрсатиб қўйинг ўшани, баччагарни! Ушбу гап қайси услугга хос эканлигини аниқланг.

- А. Бадий услуг
- Б. Расмий услуг
- В. Сүзлашув услуг
- Г. Публицистик услуг
- Д. Илмий услуг

9. Хато фикрни топинг.

- А. Бадий услугда тасвирий бўёқдор сўзлар қўпроқ қўлланилади.
- Б. Илмий услугда ҳар бир фаннинг ўзига хос атамалар ишлатилади.
- В. Расмий услугда давлат ҳужжатлари, қонунлар, буйруқлар, фармонлар ёзилади.
- Г. Сўзлашув услугига имо-ишоралар хос.
- Д. Публицистик услугда асосан шевага хос сўзлар, жаргонлар қўлланилади.

10. Илмий услугда қўпроқ...

- А. Иборалар қўлланилади
- Б. Шевага хос сўзлар қўлланилади
- В. Жаргонлар қўлланилади
- Г. Шартли белгилар қўлланилади
- Д. Мақоллар қўлланилади.

11. Услубий хатога йўл қўйилган жавобни топинг.

- А. Бизни шайдо қиласурғон бу кўнгилдир, бу кўнгил.
Хору расво қиласурғон бу кўнгилдир, бу кўнгил.
- Б. Оғзингизга қараб гапиринг, укажон.
- В. Афтингизга қараб, яхши йигит эканлигингизни билувдим.

Г. Тун ўзининг оғир қора кўрпасини аста йигиб олмоқда.
Д. Ташқарида сизни бир киши кутиб турибди.

12. Берилган матн адабий нутқи услубининг қандай турига мансуб?

Милоддан аввалги V–IV асрларда Хоразм мустақил давлатга айланади. Македониялик Искандар ва салавийлар даврида ҳам Хоразм давлати мустақил эди. Бу давлат асосини дехқончилик ташкил этган.

- А. Бадиий услугуб
- Б. Илмий услугуб
- В. Расмий-идоравий услугуб
- Г. Сўзлашув услуби
- Д. Тўғри жавоб йўқ.

13. Конституция қайси услубда ёзилган?

- А. Илмий услубда
- Б. Бадиий услубда
- В. Расмий-идоравий услубда
- Г. Илмий-бадиий услубда
- Д. Барча жавоб тўғри.

14. Бизгача етиб келган қадими туркий адабий тилнинг ёзма ёдгорликлари...

- А. Турк-руний
- Б. Култегин
- В. Тарихий
- Г. Турк-руний (Ўрхун-Энасой) ва турк-уйғур ёзуви
- Д. Уйғур

15. Биринчи марта қадими туркий адабий тилнинг ўзига хос диалектларини ўрганган олим...

- А. Радлов
- Б. Ядринцев
- В. Навоий
- Г. Лутфий
- Д. М.Қошғарий

П БЎЛИМ

ИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА ОЛАМ МАДАНИЯТИ

“ҚАДРИЯТ – ВОҚЕЛИКДАГИ МУАЙЯН
ХОДИСАЛАРНИНГ ИНСОНИЙ, ИЖТИМОИЙ ВА
МАДАНИЙ АҲАМИЯТИНИ КЎРСАТИШ УЧУН
ҚўЛЛАНИЛАДИГАН ТУШУНЧА. ҚАДРИЯТЛАР
КИШИЛАР ТУРМУШИ ВА МАДАНИЯТИНИНГ
ҲАҚИҚИЙ ЁКИ ИДЕАЛ НЕЪМАТЛАРИ БЎЛГАН
ТАБИАТ ВА ЖАМИЯТ ҲОДИСАЛАРИНИНГ
МОҲИЯТИДИР.

...чунки бу қадриятлар инсоннинг
шахсий ва ижтимоий турмушини
бойитади. шунинг учун ҳам кишилар ўз
тасарруфларидағи қадриятларни ҳимоя
киладилар ва ўzlари учун мақсад ва идеал
бўлган қадриятларни амалга оширишга
интиладилар.

П. Бакирова

1

ДУНЁДА ИНСОНДАН АЗИЗРОҚ НЕ БОР?!

Ўқиши

Тинглаш

24-машқ. Шеърни ифодали ўқинг.

Дунёда инсондан азизроқ не бор?!
Не мавжуд инсондан гўзал, улуғвор?
Инсондир ҳаётнинг кўрки, гултожи
Яшамоқ маъноси – умр ривожи .

Одамлар, авайланг бир-бирингизни,
Асраниз келажак тақдирингизни.
Юракдан юракка нур ёғсин фақат,
Инсонга бахшида меҳру муҳаббат.

Билингки, ҳаётда ҳар битта одам,
Инсондан кўнгилга ойдай нур малҳам.
Эл-юрт тақдиридан бўлингиз огоҳ,
Ким огоҳ бўлгайдир, севгайдир Оллоҳ.

Одамлар, авайланг бир-бирингизни,
Асраниз келажак тақдирингизни.
Юракдан юракка нур ёғсин фақат,
Инсонга бахшида меҳру муҳаббат.

(Қўшиқдан)

Савол ва топшириқлар

Жуфтликда ишиш

Ёзиш

1. Матннинг асосий гояси нима ҳақда ҳамда қандай услубда ёзилганлигини аниқланг.
 2. Таянч сўзларни топинг. Шу сўзлар ёрдамида сўз бирикмалари ҳосил қилинг.
- Сўнгра мазмунини ўз сўзингиз билан ёзма равишда баён қилинг.

Видеолавҳа томоша қилиши

3. Интернет манбаларидан фойдаланиб, қўшиқни жўр бўлиб тингланг. Ўз ҳиссиётларингиз билан ўртоқлашинг.

Донолар ўгити

Инсон юзи ички оламининг ойнасиdir. Ичида яхшилик ёки ёмонликни кўзлайдиган одамнинг туйгулари юзида зоҳир бўлади. Чеҳраси очик одамнинг феъли ҳам гўзалдиr.

	Ўқиси		Тинглаш
--	-------	--	---------

25-машқ. Берилган матнни ўқинг, топшириқларни бажаринг.

Қадриятлар ичида энг биринчи ва энг умумийси ҳаётнинг ўзиdir, чунки ҳаётдан маҳрум бўлиш қолган барча қадриятлардан фойдаланишни йўққа чиқаради. Қадриятлар ўзининг моҳиятига кўра бир неча турга бўлинади. Инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият ҳисобланади. Инсон йўқ жойда бирон нарсанинг қадр-қиммати ҳақида сўзлаш жоиз эмас. Шунинг учун ҳам инсон қадр-қимматини эъзозлаш, унинг турмушини яхшилаш, билим ва маданий савиясини ривожлантириш, соғлигини сақлаш, ҳаётини ҳимоя қилиш давлатимиз сиёсатининг асосий йўналишини ташкил этади. Жамиятимизда рўй бераётган туб ўзгаришларнинг, ислоҳотларнинг барчаси инсонлар турмуши фаровон, бой, гўзал бўлиши, инсон ўзини чинакам эркин ҳис этиши, ўз меҳнати натижасининг, ўз тақдирининг, ўз мамлакатининг эгаси бўлишини таъминлашга қаратилгандир.

(Муаллифлар)

	Савол ва топшириқлар		Жуфтликда иглаш		Ёзиш
--	----------------------	--	-----------------	--	------

1. Матндаги таянч фикрни аниқланг ва дафтарингизга кўчириб ёзинг.

	Сўзлаш		Тинглаш
--	--------	--	---------

2. Матнга сарлавҳа қўйинг, қўйган сарлавҳангизни изоҳланг.

3. Нима учун инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият ҳисобланади?

Якка тартибда ишиш

Ёзиш

4. Матнинг услубини айтинг ва ижодий давом эттиринг, яъни кичик иншо ёзинг.
5. Иншо ёзишда қуидаги эслатмага риоя қилинг.

Иншо ёзишга тайёргарлик хусусида эслатмалар:

1. Аввало, иншо учун мавзу танланг. Шуни эсда тутингки, мавзуга сарлавча танлаш муҳим аҳамиятга эга. Иншода нималар ҳақида фикр юритишингизни аниқлаб олинг.
2. Иншонинг режасини тузинг. Унинг асосий мазмунни акс эттириши, иншо мавзуси юзасидан ёритмоқчи бўлган фикрларингизга тўғри келиши ҳақида ўйланг. Мавзуни ёритиш учун қандай шакл, қандай услубни қўллашингизни белгилаб олинг.
3. Мавзуни ёритиш ва баён қилиш учун зарур маълумотларни, кўчирмаларни танланг.
4. Иншонинг қораламаси тайёр бўлгандан кейин уни ўқиб чиқинг: унда мавзу етарлича ёритилганми? Режада кўрсатилган бўлимлар тўлиқ ёритилмаган бўлса, уларни тўлдиринг. Бунда мавзу (сарлавча) билан иншо мазмунининг мос келишига аҳамият беринг.
5. Иншонинг тили (баён услуби)га эътибор беринг. Сизнинг фикр-мулоҳазаларингиз қай тарзда ифодаланган: тилда бадиийлик, таъсирчанлик, ихчамлик ва жозибадорликка эришдингизми? Ёзилиши қийин сўзларни “Имло луғати” асосида текшириб чиқинг. Зарур ўринларга тузатишлар киритинг ва иншони оқقا қўчиринг.

Ўқишиш

Сўзлаш

26-машқ. Матнни ўқинг. Уни оғзаки ҳикоя қилинг. Матн охирида берилган саволларга жавоб беринг.

“Иншо” арабча сўз бўлиб, унинг маъноси “яратиш”, “бино қилиш”, “қуриш”, “бошлиш” демакдир. Тилимизда бу сўзнинг маъноси анча торайиб, асосан, ўқувчи ва талабалар томонидан ёзиладиган ижодий ёзма иш маъносига қўлланади.

Иншо ўқувчининг маълум бир мавзуни мустақил равища очиб бера олиш, ўз фикрларини ёзма шаклда тўғри, равон, саводли баён қила олиш кўникма ва малакаларини, шу мавзу бўйича билимларини намойиш этувчи ижодий матн, кичик бир асаддир. Ёзувчи ва шоир, олим ва мухбир ўзи ёзадиган асар, илмий иш, мақолага катта масъулият билан қарагани каби ўқувчи ҳам иншо ёзишдан олдин унга ҳар томонлама тайёрланиши лозим. Зоро, иншо ўқувчи маънавияти

ва маърифати кўзгусидир. Унда ўқувчининг билимлари, ҳис-туйғулари, фикрларини баён этиш кўникма ва малакалари ўз аксини топади.

Иншо, асосан, уч турлидир:

- 1) адабий иншо;
- 2) адабий-ижодий иншо;
- 3) эркин иншо.

Иншонинг ҳар бир тури ўз шаклий ва мазмуний хусусиятларига эга.

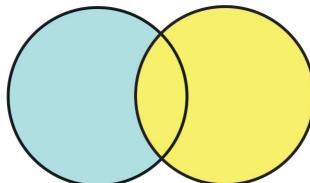
	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Групҳда ишлаш</i>
	<i>Сўзлаш</i>

1. Иншонинг муаллифи ким?

	<i>Жуфтликда ишлаш</i>
2.	Иншода бадиий асардан ва бошқа китоблардан айнан ўзгаришсиз олинган жумлалар қандай берилиши керак?
3.	Икки ўқувчининг айни бир мавзуда ёзган иншоси бир хил бўлиши мумкинми?
4.	Икки ўқувчининг айни бир мавзуда ёзган иншосида қандай умумийликлар, ўхшашликлар бўлиши мумкин? “Т-жадвали” ёрдамида баён этинг.
Иншо	
<i>Умумийликлар</i>	
<i>Ўхшашибликлар</i>	

	<i>Тақдимот</i>
	<i>Сўзлаш</i>
	<i>Тинглаш</i>

5. Ёзма ахборотлар ва иншо ўртасида қандай ўхшаш ва фарқли томонлар бор? Венн диаграммаси орқали ёритинг.

ВАТАН МЕХРИ – ОЛИЙ ҚАДРИЯТ

Үқиши

Сұзлаш

27-машқ. *Матнолди топшириқ:* Матнни ўрганиб чиқинг ва үз мұлоҳазаларингиз билан үртоқлашинг.

Ватан меҳри олий қадриятдир. Ўз Ватанини севмаган, миллатнинг қадрига етмаган киши ўзганинг ҳам, башариятнинг ҳам, курраи замин ободлигининг ҳам қадрига етмайди. Ватанга садоқат – ҳақиқатга садоқатнинг, миллатта мекр, аҳли башарга меҳрнинг ибтидосидир. Бусиз на адолат ғалаба қиласы, на ҳақиқат юзага чиқади, на инсоннинг үз шахсига әхтироми шаклланади. Чунки Ватан меҳрини йўқотган шахс оёғи тагидаги заминни йўқотади, гўё таянчсиз муаллақ қолади. Ватанга муҳабbat аждодлар меросига қизиқиши, миллий маънавиятдан баҳрамандлик, ўз шахсий салоҳиятига ишонч, умумбашариятга ҳурмат, келажак олдида масъуллик туйғуларини тарбиялайди. Демак, мустақиллик маънавияти она-юртга муҳабbatдан, миллат манфаатларига садоқатдан бошланади, хар бир шахснинг үз ички имкониятларини Ватан манфаати йўлида унумли ривожлантириши билан намоён бўлади, унда миллий маънавий меросдан мукаммал баҳрамандликка интилиш, умумбашарий қадриятлардан оғишмаслик, илғор тажрибаларни ижодий ўзлаштириш иштиёқи туғилади.

Қадрият кенг қамровли, кўп маъноли, ҳикматли сўздир. Ўз қадрини билган кишигина бошқаларнинг қадрига етади. Ўз миллий қадриятларини ҳурмат қилган, эъзозлаган инсонгина ўша халқ вакили, деган улуғ унвонга сазовор бўлади. Миллий қадрият халқ ўтмишига, бугуни ва келажагига, фан ва маданият тараққиётига, миллий ахлоқ-одобга юксак ҳурмат белгисидир.

Қадрият инсоннинг маънавий эҳтиёжини қондиришга хизмат қиласидиган, шу боис инсоният томонидан қадрланадиган, маданий, маънавий мафкуравий, сиёсий, иқтисодий омилларнинг мажмуудир. Ҳар бир миллат ўз қадриятларининг нафақат яратувчиси, балки асраб-авайловчиси ва келажакка етказувчиси ҳамдир. Миллий қадриятларнинг сақланиши учун ҳар бир миллатнинг ўзи масъулдир. Ушбу масъуллик миллий ривожланиш жараёнида шаклланган маънавий бурчнинг алоҳида шахсларга эмас, бутун миллатга хос намоён бўлишини англатади.

Умуминсонийлик туйғуси фақат ўз халқи қадриятини ардоқлаш, кўз-кўз қилишгагина асосланмайди. Балки ҳар бир халқ, әлат, улуг қадриятларини ҳурмат қилишдан бошланади. Дунёда сон жиҳатидан кўп ёки камроқ халқ бўлиши мумкин, аммо маданий ва маънавий соҳада бир-биридан кам ёки ортиқ миллат йўқ.

Ҳар бир миллатнинг ўзига хос ўтмиши, маданий ва маънавий қадриятлари, миллий қаҳрамонлари, бошқалар томонидан эътироф этилиши лозим бўлган урф-одатлари, қон-қардошлиқ белгилари мавжуд. Бу борада умуминсонийлик ҳамма миллат ва әлатларнинг қадриятларини асраб-авайлаш, тарих тарозуси сақлаб қоладиганларини ҳурмат қилиш ва оламдаги миллий қадриятлар турли-туманлигининг табиий хилма-хиллиқ билан узвий алоқада эканлигини англашдан иборатдир.

(Муаллифлар)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>
	<i>Сўзлаш</i>
	<i>Тинглаш</i>

1. Қадрият тушунчасининг моҳияти ва фалсафий мазмуни ҳақида айтинг.
2. Миллий қадриятларнинг умуминсоний қадриятлар билан муносабати қандай экан?
3. Сизнингча, ушбу матн ижодий ишнинг қайси турига мансуб?

	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Тақдимот</i>
--	----------------------	--	-----------------

“Ақлий ҳужум”. Умуминсонийлик туйғуси фақат ўз халқи қадриятини ардоқлаш, кўз-кўз қилишгагина қаратилганми, ёки...

Донолар ўгити

Мүқаддас сўзларни эҳтиёт қил, ватанга тұхаббат хусусида дүч келган жойда оғиз күпиртирма. Яхшиси – унинг фаровонлиги ва құдрати йўлида индамайгина мәжнат қил.

B. Сухомлинский

	Ўқиш		Гурӯҳда ишлаш		Тақдимот
--	------	--	---------------	--	----------

28-машқ.

СИНФДА ГУРУҲЛАРДА ИШЛАШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

Мавзулар билан танишинг, ўрганинг ва гуруҳда тақдимот тайёрлаб, ҳимоя қилинг.

к/с	Иншо ва унинг турлари			
	Педагогик мақсадға күра	Шаклиға күра	Мавзусига күра	Ишлаш усулиға күра
1	Таълимий иншо	Оғзаки	Илмий иншолар	Тасвирий иншолар
2	Кўрик-танлов иншолари	Ёзма	Адабий иншолар	Ривоя-иншолар
3	Назорат қилишга қаратилган иншо		Эркин мавзудаги иншолар	Муҳокама иншолар
4				Тақризий иншо
5				Тавсифий иншо

1-гуруҳ иши

1. Таълимий иншолар ўргатиши кўзлайди. Тил ҳодисаларини амалда қўллашга ўргатиш, ўзбек адабий тилининг бой имкониятларидан нутқда фойдаланиш каби зарур малакалар деярли таълимий иншолар орқали шакллантирилади. Бу иншоларнинг қоралама ва оқлама нусхалари бўлмайди. Улар машқ дафтарига бир марта ёзилади.

2. Назоратга қаратилган иншоларни, одатда, катта бўлимлар ўрганилгандан кейин ёки чорак охирида, ўқув йили охирида ўтказиш мумкин. Улар билим, кўнишка ва малакаларни назорат қилиш мақсадида ўтказилади. Шунинг учун иншо мавзуси эълон қилинмайди, қоралама, оқлама нусхада ёзилади. Бундай иншоларга 2 соат вақт ажратилади.

3. Кўрик-танлов учун ёзилган иншолар синф ёки мактаб ғолибларини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Мавзулар олдиндан эълон қилинади, танлов шартлари айтилади.

Иншолар шакл жиҳатидан икки хил: оғзаки ва ёзма. Кўпинча расм, экскурсия, кинофильм, саҳна асарлари ҳақидаги таассуротлар аввал оғзаки, кейин ёзма баён қилинади. Иншонинг бу икки тури ўртасида мутаносиблиқ бўлиши шарт.

2-гурӯҳ иши

Илмий мавзудаги иншолар: “Маҳмуд Қошгарий”, А.Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асари; “Фонетикани ўрганишнинг аҳамияти”, “Сўз бирикмаси ва гап”.

Адабий иншолар адабий асарлар бўйича ёзилади. М: “Маънодош ва қарама-қарши маъноли сўзлар” мавзусини ўтгандан кейин “Зумрад ва Қиммат” эртаги асосида иншо ўтказиш мумкин. “Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссасини ўқиб”, “Тоҳир Маликнинг “Алвидо, болалик!” қиссасидан олган таассуротларим”... мавзуларидаги иншолар адабий иншолар жумласидандир.

Эркин иншолар – адабий иншоларга яқин турувчи ёзма иш тури. Бадиий адабиётдан яхши хабардор ўқувчи эркин иншони қийналмай ёzáди. Адабий иншолар адабий асарларга асосланса, эркин иншолар ҳаётнинг турли соҳасига доир бўлиши мумкин. У ўзига хос кичик насрый асар бўлиб, унда ўқувчининг ўзлиги намоён бўлади.

3-гурӯҳ иши

Тасвирий иншолар – турмушдаги нарсалар, ҳаётдаги воқеа-ҳодисалар, одамлар, жонли-жонсиз мавжудотнинг муҳим белгилари, хусусиятларини ёритишга мўлжалланган иншолар.

Тасвирнинг 3 кўриниши мавжуд:

- а) оддий тасвир;
- б) илмий тасвир (сув, қуёш, пахталарнинг илмий тасвири);
- в) бадиий тасвир (муаллиф учун муҳим бўлган белгиларгина кўрсатилади).

Илмий тасвирда нарсаларнинг номи, нима учун қўлланиши, унинг нимадан тайёрланганлиги, қандай қисмлардан иборатлилиги, шакли, ҳажми, ранги кабилар кўрсатилади.

Тасвирий иншо кичик бадиий, ижодий асардир.

Ривоя-иншода мазмунан бир-бирига боғлиқ (сюжетли) воқеа-ҳодисалар ҳақида фикр юритилади. Шунинг учун ривоя-иншо кичик ҳикоя деб ҳам юритилади. М.: “Мен кўрган воқеа”, “Ёнгин бартараф этилди”.

Ўқитувчи ёки ўқувчилар ўртага ташлаган ғоя иншо учун асосий материал бўлади. Ривоя-иншонинг мураккаб кўриниши берилган мавзу асосида ҳикоя

ёзишдир. Халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлар ҳикоя учун яхши мавзу бўла олади. М.: “Ит қутурса, эгасини қопар”....

Эртак-иншо ўқувчиларнинг тасаввур оламини кенгайтиради. Эртак жанрининг ўзига хос хусусиятларини, воқеанинг тугуни, ривожланган нуқтаси, ечимининг қандай бўлишини билган бола эртак-иншони ёза олади.

4-гурух иши

Муҳокама иншо қиёслаш, баҳо бериш, ўз фикрини ҳимоя қилиш, ўзининг ҳақлигини исбот қилишни талаб этиб, З таркибий қисмдан иборат бўлади:

- а) ўртага ташланаётган асосий фикрлар (кириш);
- б) фикрлардан тўғрисини далиллар билан асослаш;
- в) хулоса чиқариш (хотима).

Бундай иншо индуктив (аввал далил-исбот, кейин умумий хулоса чиқариш) ва дедуктив (умумий хулосадан хусусийга, умумийнинг бўлакларини исботлашга ўтиш) усуллари асосида ёзилади. М.: “Боғдорчилик – мен севган касб” (индуктив усулида ёзилган иншо) Муҳокама иншолар орасида тавсиф ва тақриз иншолар ҳам асосий ўрин эгаллайди.

Тавсифий иншо ўқувчидан ўқиган бадиий асар, кўрилган кинофильм қаҳрамонлари ҳақида шахсий фикр-мулоҳазаларини баён этишни талаб этади.

Муҳокама иншолардан яна бири мунозарали масалаларга бағишлиланган “Сарвар ва Маҳмуд ҳақиқий дўстми?” “Назира ҳақми?” тарзидаги иншолардир. Унда муносабат билдирилиб, шахсий фикр асосланилади.

Тақризий иншода бадиий асар, саҳна асари ёки кинофильмга тақриз ёзилади ва турли мақсад ҳамда вазифаларни кўзлайди. Муҳокама иншо қўринишларидан яна бири **адабий-бадиий мақолалар тайёрлашдир**. Унда муаммолар кўтарилиши, масалаларга муносабат билдирилиши мумкин.

Ёдда сақланг!

Демак, иншо ўқувчининг ақлий фаолиятини чархлайди, яхши билан ёмоннинг моҳиятини чуқур англашга, ўз фикр-қараашларини қаттиқ туриб ҳимоя қилишга, ижодий фикрлаш қобилияти, дунёқараашининг ривожланишига, адабий тил меъёрларини нутқий шароитларда тўғри қўллай олишга, саводхонлик даражасининг ошишига хизмат қиласди.

3

ҚАДРИЯТЛАРНИНГ ЖАМИЯТДАГИ ЎРНИ

Донолар ўгити

Одобли инсон барча одамларнинг яхшисидир ва барча халқлар учун ёқимлидир.

“Маҳбуб-ул қулуб”

	<i>Ўқиш</i>		<i>Ёзиш</i>		<i>Мұхомама қилиш</i>
--	-------------	--	-------------	--	-----------------------

29-машқ.

“Ҳар бир оқил инсоннинг ва жамиятимизнинг мұқаддас вазифаси, айтиш мүмкінки, ҳаётнинг маъноси – қобил фарзандлар ўстириш, уларни ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан мұкаммал қилиб тарбиялаш, камолини күриш, ота-онасига, Ватанига садоқатли кишилар этиб вояга етказищдан иборатдир”.

Маънавий баркамол инсон ўзига муносиб қўрмаган бирон-бир ножўя ишни ўзгаларга ҳам раво кўрмайди, ҳеч бир кишига азият етказмайди. Ватанга ва миллатга содиқлик ҳам маданиятлилик, маънавий баркамоллик, ахлоқий покликнинг энг юксак намунаси ҳисобланади.

Жисмоний бақувват, маънавий-ахлоқий жиҳатдан етуқ бўлмасдан туриб шахс баркамол бўлолмайди. Маънавий, жисмоний соғлом авлодни тарбиялаш бу борадаги ишларнинг асосий моҳияти ва йўналишини ташкил этади. Жисмоний соғлом, бақувват, лекин маънавий қашшоқ кишилар инсоният учун фойдадан кўра кўпроқ зарар келтиради. Соғлом ижтимоий мұхитгина шахсий камолот заминига айлана олади. “Бадан тарбиянинг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур, – дейди Абдулла Авлоний “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” асарида, жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сакланмаса, чопоннинг устини қўйиб, астарини юваб овора бўлмоқ кабидирки, ҳар вақт устига кир чиқадур”.

Алломаларимиз асарларида таъкидланганидек, инсоннинг маънавий камолотида жисмоний ва бадан тарбиясидан ташқари ақлий тарбия ва гўзаллик тарбиясининг, шунингдек, ахлоқий, руҳий тарбиясининг ҳам аҳамияти шак-шубҳасизdir.

Маънавият тарбиясининг энг таъсирчан қуроли, унинг ўзаги – ахлоқdir. Илм инсоннинг зеҳнини ўткирлаштиради, ахлоқийлик унинг дилини равшанлаштиради. Инсондаги яхши хулқлар, ахлоқий фазилатлар руҳ ва

нафс тарбиясининг натижасидир. Шайх Баҳовуддин Нақшбанд “Адаб-хулқни чиройли қилиш сўзни ва феълни соз қилишдир, – деб таъкидлагани маълум.

Миллат ҳам гўзал ахлоқлари, яхши фазилатлари туфайли юксалади, ахлоқи бузилган миллат инқирозга учрайди, тубанлашади. Ҳар бир миллатнинг соғломлиги ва қудрати унинг ахлоқий соғлигидандир.

(“Зиё истаган қалблар”дан)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Тинглаш</i>

1. Матнга сарлавҳа кўйинг. Асосий гоясини аниқланг.
2. Маънавий қадриятларимизнинг қайта тикланишининг мақсади ва вазифаси ҳақида қандай фикрлар билдира оласиз?
3. Маънавий қадриятларни тиклаш борасидаги давлат ҳокимиятининг саъй-ҳаракатлари ҳақида нима биласиз?

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>
---	----------------------------

1. Миллат нима туфайли юксалади?
2. Маънавият тарбиясининг энг таъсирчан қуроли – нима?

	<i>Ёзиш</i>
---	-------------

3. Матнда ажратилган жумлаларга диққат қилинг, кўчириб олинг ва эсда сақлаб қолинг.

	<i>Донолар ўгити</i>
<p>БИРОВНИ ҲУРМАТ ҚИЛИШ-ҚИЛМАСЛИК – БУ СИЗНИНГ ХОҲИШИНГИЗ, АММО ҲУРМАТ БИЛАН МУОМАЛА ҚИЛИШ – БУ СИЗНИНГ ТАРБИЯНГИЗ.</p>	

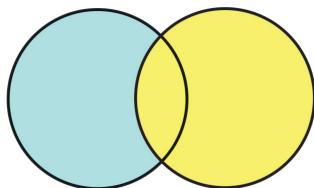
30-машқ.

ЭССЕ ВА ИНШО – ИЖОДИЙ МЕҲНАТ

Эссе	Иншо
<p>Эссе – француз тилида “essai” – “тажриба”, инглиз тилида “essay”, “assay” – интилиш, ижодий синов, очерк; латинча “exagium” – “ўйлаш” деган маънони билдиради.</p> <p>Эссе – ўқувчининг аниқ мавзу юзасидан шахсий фикр-мулоҳазалари асосида ёзиладиган ихчам ижодий иш ҳисобланади. Унинг ўзгачалиги мавзуда кўтарилаётган муаммога факт ва далилларни ўринли келтириш орқали ўз муносабатини билдириш.</p>	<p>Иншо – араб тилидан олинган сўз бўлиб, “бино қилиш”, “қуриш” деган маънони билдиради.</p> <p>Иншо ўқувчининг ўзбек адабиёти фанидан олган назарий билимларини ўз фикри ва дунёқараши билан боғлаб ёзадиган ижодий меҳнати. Бунда ўқувчидан ўқилган бадиий асарни чуқур ўйлаши, таҳлил қилиши, сўнг бадиий тил билан таъсирли ифодаланиши талаб этилади.</p>
<p>Эссе – эркин композиция асосига қуриладиган, тузилиш жиҳатдан ихчам наслий асар бўлиб, бадиий-публицистик жанрнинг бир тури. Эссе муайян бир режа асосида ёзилмайди.</p>	<p>Иншо тузилиши жиҳатдан ҳажми кенг, фан бўйича эгалланган назарий билимлар асосида ёзиладиган ижодий иш. Иншо учун режа тузилади ва эпиграф ёзилади.</p>
<p>Эссенинг турлари бир неча хил бўлиб, у ёзилиш мақсадига кўра қайтурга мансублиги аниқланади.</p>	<p>Иншо шартли равишда уч гурӯхга бўлинади: адабий, адабий-ижодий ва эркин мавзудаги иншолар.</p>
<p>Эссенинг мақсади – ўқувчини фаол фикрлашга ўргатиш, ўз мулоҳазаларини далиллашга йўналтириш, тил унсурларидан ўринли фойдаланиш орқали фикрни тўғри етказиб бериш кўникумларини шакллантириш.</p>	<p>Иншодан кўзда тутилган мақсад ўқувчининг ёзма нутқини ривожлантириш.</p>

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишилаш</i>
	<i>Тақдимот</i>

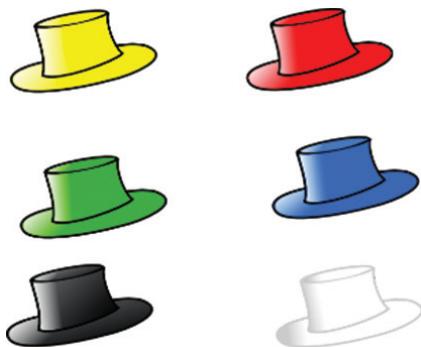
1. Юқорида берилган жадвал асосида эссе ва иншонинг ўхшаш ва фарқли томонларини Венн диаграммаси орқали тушунтириб беринг.

2. *Тадқиқот иши.* Ижодий меҳнатнинг қайси бирида фикр әркин баён этилади ва нима учун?

	<i>Жуфтликда ишилаш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	-------------------------	--	---------------

3. “*Оқиленинг олти қалпоги*” усули ёрдамида эссега хос хусусиятларни баён этинг.

Ёдда сақланг!

Эссе ёзиш ўқувчиларга ўз фикрини әркин билдиришга, мавзуга алоқадор маълумотни онgli қабуллашга ва тушунишга, муаммонинг ечимини топишга тегишли далиллардан фойдаланиб, ўз холосасини аниқ ва саводли баён этишга имкон яратади. Муҳими, келтирилган факт ва далилларнинг ўринли қўлланишидир.

	Үқиши		Тинглаш		Сүзлаш
---	-------	---	---------	--	--------

31-машк.

Матнолди топшириқлар. Матнни овоз чиқариб ўқинг. Матн мазмунини бош қисмидаёқ нима ҳақда эканлигини билишга уриниб кўринг.

Қадим замонда бир мўътабар одамнинг уч ўғли бор эди. Бир куни уларни ўз ҳузурига чақириб олиб:

– Ўғилларим, сизларни синамоқчиман, бир ой саёҳат қилинг. Шу бир ойлик умрингизни халққа фойдали, яхши ишларга сарф этинг. Қайси бирингизнинг қилган яхшилигингиз энг улуғ фазилат касб этса, бармоғимдаги мана шу қимматбаҳо узукни унга бераман, – деди.

Ўғиллари ҳар тарафга тарқалиб, саёҳатга чиқиб кетдилар. Бир ой саёҳат қилиб юриб, яна оталарининг ҳузурига қайтиб келдилар. Ота катта ўғлидан сўради:

– Ўғлим, шу бир ой ичида қандай энг улуғ фазилатли иш қилдинг?

– Отажон, бир куни танҳо ўзим бир боғ кўчасидан ўтиб кетаётсам, бир ерда жуда ҳам қимматли олмос тушиб ётган экан. Уни олиб дарҳол тегишли маъмурларга топширдим. Маъмурлар бошлиғи менга ташаккур айтиб, қўлимга мана шу тақдирномани ёзиб берди, олмоснинг эгасини топтириб унга топширди. Шу қилган ишм тўғрилигимга бир далил, шу ҳаракатим энг улуғ фазилат эмасми? – деб жавоб берди катта ўғли.

Отаси айтди:

– Жуда тўғри иш қилгансан, ўғлим, виждоний вазифангни адо этгансан. Лекин у олмос сенинг хусусий мулкинг эмас-ку.

Кейин ўртанча ўғли сўзга киришди.

– Мен бир куни катта ариқ каноридан кетиб бораётган эдим. Шу чоқда бир ёш бола сувга тушиб кетиб, ҳалок бўлиш хавфи остида эканини кўриб қолдим. Дарҳол ўзимни сувга ташладим, кўп машаққат чекиб болани сувдан олиб чиқдим. Шу билан уни ўлимдан қутқазиб, ота-онасига эсон-омон топширдим. Ота-онаси мендан кўп миннатдор бўлиб, ҳақимга дуойи хайр қилдилар. Ҳаётим қўрқинч остида қолса ҳам ёш болани ўлимдан қутқазиш учун қилган шу ҳаракатим билан мукофотингизга лойик бўлсан керак, деб ўйлайман.

Отаси ўғлининг қўлини ушлаб:

– Офарин, ўғлим. Сени табриқ қиласман, фақат шу гўзал ишинг туфайли қалбинг завқ-шавқ билан тўлганини ҳис этгансан, шунинг ўзи мукофот эмасми?
– дебди.

Кейин кичик ўғли отасига таъзим қилиб айтди:

– Отажон, менга доимо душманлик назари билан боқиб, зарар етказиб юрган бир одам бор. Мен унга ҳеч бир ёмонлик қилмаган бўлсан ҳам, у пайимда юради, ҳатто мени ўлдириш учун фурсат кутади. Кеча у душманимнинг жуда паст бир жар ёқасида ухлаб ётганини кўрдим. Агар уйқусираб бир ёндан иккинчи ёнга ағдарилса ёки қаттиқроқ товуш чиқариб уйғотилса, туришга ҳаракат қилиб

жарга қулаб тушиши мумкин эди. Мен товуш чиқармасдан, секингина юриб унинг ёнига бордим. Жуда эҳтиёткорлик билан уни ушлаб, аста-секин ўз ёнимга торта бошладим. Анча берига келиб хавф-хатардан қутулгандан кейин руҳим кўтарилди, шодланиб йўлимда давом этдим.

Отаси ўғлининг бу гўзал ишидан, олижаноблигидан шодланиб қўзига ёш олди, уни қучоқлаб юз-кўзидан ўпиб:

– Бор бўл, ўғлим, яша, умринг узоқ бўлсин! Мукофотимни олишга сен ҳақлисан, чунки дунёда энг улуғ фазилат ёмонликка яхшилик қилишдир, – деб қимматли узугини ўғлининг бармоғига кийгизди, унинг ҳақига дуо қилди.

Байт:

Отанг эрдир, сен ҳам эрдек қилиқ қил,
Ёмонлик айлаганга яхшилик қил.

(“Зиё истаган қалблар”дан)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>			
	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>	

1. Матн мазмунини ёритувчи жумлани аниқланг. Дафтарингизга кўчириб олинг.

	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	----------------------	--	-------------	--	---------------	--	----------------

2. Матн мазмуни юзасидан аввал ёпиқ саволлар, сўнгра очиқ саволлар тузинг. “Иссик ўриндиқ” усулини қўлланг.

	<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Тақдимот</i>
--	-----------------------	--	-----------------

3. “Ёмонликка яхшиликми?” мавзусида баҳс-мунозара ўтказинг.

МАДАНИЯТ ДУРДОНАЛАРИ ИНСОН АҚЛ-ИДРОКИ, ИСТЕЙДОДИ ВА МЕҲНАТИ МАҲСУЛИДИР

	Ўқиши		Ёзиши		Муҳокама қилиши
---	-------	---	-------	--	-----------------

32-машқ. Матнолди топширик. Матнни “Жигсо” усули орқали ўрганиб чиқинг ва ўз мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

Комил инсон дунёқарашини шакллантиришда маданият ва маърифат катта аҳамият касб этади.

Маданият кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларида ифодаланади. Жаҳон маданияти тушунчаси маълум бир тарихий даврлар, ижтимоий-иқтисодий тизимлар, жамиятлар, әлат ва миллатлар тараққиёти, моддий ва маънавий ҳаёт даражаси, шунингдек, инсон фаолиятини ёки турмушини изоҳлаш учун қўлланилади.

Халқ оммаси томонидан яратилган ҳамма моддий ва маънавий бойликлар маданиятга тааллуқлидир.

Маданият инсон фаолиятининг фақат моддий натижаларигина эмас, шу билан бирга, кишиларнинг меҳнат жараёнида жамланган билим ва кўникмалакаларини, тажрибалари, қобилияtlари, ишлаб чиқариш ва касб малакалари, ўзаро муносабатларни ҳам ўз ичига олади.

Маданият 2 йирик турга бўлинади:

Моддий ва маънавий маданият.

Моддий маданият деганда меҳнат қуролларини, меҳнат кўникмаларини, шунингдек ишлаб чиқариш жараёнида яратилган ва моддий ҳаёт учун хизмат қиласидиган барча бойликларни англаймиз.

Маънавий маданиятнинг қамрови беҳад кенг бўлиб, бу инсонлар томонидан яратилган маънавий бойликларни, ижтимоий онгнинг илмий, бадиий, ҳуқуқий, диний ва бошқа шаклларини, жамиятдаги ғоялар ва таълимотларини, бадиий асарлар, эстетик қарашларни ҳам қамраб олади.

Маънавий бойликлар олимлар, мусаввирлар, бастакорлар, шоир ва ёзувчилар томонидан яратилади.

Маънавий бойликлар авлоддан авлодга бир тузумдан иккинчи тузумга мерос сифатида ўтади ва жамият тараққиётiga катта таъсир кўрсатади.

Маориф, фан, ахлоқ, кино ва театр томошалари тасвирий санъат асарлари, мақолалар, мусиқа, аruz ва байтлар, лапар, рақслар, умуман, халқ ижодиёти – маънавий фаолиятнинг муҳим бўлаклариdir. Мактаб ва олий ўқув юртлари, кутубхона ва музейлар, матбуот, радио, телевидение ва бошқалар ҳам шунга киради.

Маданий тараққиётнинг умумий қонунларидан бири – унинг тўхтовсиз равишда бойиб бориши ва ривожланишидан иборатdir. Маданият тараққиётida

моддий ишлаб чиқаришнинг ривожи асос бўлади.

Барча моддий ва маънавий маданият дурданалари – инсон ақл-идрохи, истеъододи ва меҳнати маҳсулидир. Халқ оммаси маданият ижодкоригина эмас, балки уни тўхтовсиз равишда бойитувчи, ривожлантирувчи, авлоддан-авлодга етказиб турувчи ҳамdir.

Ҳар бир авлод ўзи учун маҳсус янги моддий негиз ташкил этмайди, илм-фан ва маданиятни янгидан яратмайди, балки ўзидан олдинги авлодлар томонидан яратилган манбадан, ишлаб чиқариш кучларидан, моддий ва маънавий маданият ютуқларидан фойдаланади. Олдинги авлодлардан қолган ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари, маданий бойликлар кейинги авлодларнинг яшashi ва тараққий этиши учун моддий ва маънавий асос бўлиб хизмат қилади. Қадимги юон маданиятининг Гомер ва Геродот, Демокрит ва Софокл, Платон ва Арасту сингари мутафаккирлар тарих ва фалсафа, адабиёт ва саънат, астрономия ва математика, меъморчилик ва ҳайкалтарошлиқ каби илм-фан ва маданиятнинг турли соҳаларига доир асарлари инсониятнинг энг катта маданий бойлигидир. Улар ўз аҳамиятини асло йўқотмайди.

Марказий Осиё халкларининг маданияти жуда қадимий бўлиб, унинг тарихи бир неча йилларни ўз ичига олади.

Тарихдан маълумки, ўзбек, қозоқ халқи маданияти фақат миллий асосда эмас, шу билан бирга, умуминсонийлик маданиятлари таъсири остида ҳам ўди, ривожланди.

Марказий Осиё халклари ҳам бошка халқлар маданиятининг юксалишига, умумжаҳон маданияти тараққиётига ўзининг фаол таъсирини кўрсатди. Ўрта ер маданиятининг буюк намояндалари Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Улугбек, Алишер Навоий, Абай ва бошқа алломалар таълимотлари жаҳон маданиятининг ажралмас қисми эканлиги бунга мисол бўла олади.

Ўзбек халқи ҳам ўзининг кўп асрлик бой тарихи билан ҳар қанча фахрланса арзиди. У жаҳон фани ва маданиятини тараққиётига шу қадар кўп ҳисса қўшганки, буни дунё аллақачон тан олган.

Дарҳақиқат, маданият ўз-ўзидан шаклланмайди. У жамиятда, оиласда, жамоатчилик ўртасида таълим-тарбия натижасида шаклланади.

(“Зиё истаган қалблар”дан)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>
	<i>Мухокама қилиш</i>

- “Иссик ўриндиқ” усули ёрдамида матн юзасидан очиқ сўроқлар бекатини уюштиринг.

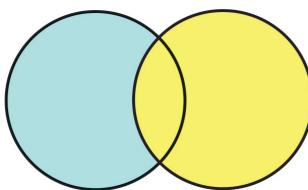

- Матнинг ҳар бир парчасига сарлавҳа қўйинг ва режа тузинг.
- “Ақлий ҳужум”. Инсониятнинг энг катта маданий бойлиги нимадир?
- “Ассоциация” усули ёрдамида маданият сўзининг маъносини таърифланг.

	Якка тартибда ишилаш		Сўзлаш		Ёзиш
--	-----------------------------	--	---------------	--	-------------

- Матн сюжетини “Балиқ скелети” асосида ёритинг.
- “Вени диаграммаси” усули орқали маданият турларига хос хусусиятларни очинг.

- Қайси алломаларнинг таълимотлари жаҳон маданиятининг ажralmas қисми ҳисобланади?

	Жуфтликда ишилаш		Мулоқот		Тинглаш
--	-------------------------	--	----------------	--	----------------

- Тадқиқот иши.** Нима учун маданият инсоннинг келиб чиқиши билан узвий алоқадор деб ўйлайсиз?

Билиб олинг!

Эссе ёзишда қуйидаги талабларга қатъий риоя қилинади:

- шахсий муносабатнинг билдирилиши;
- тезис – калит сўзни тўғри аниқлаш;
- далиллар (аргументлар);
- назарияга асосланиш;
- атамаларни ўз ўрнида қўллаш;
- цитаталар келтириш;
- турли хил қўзқарашларни мисолга келтириш;
- мантиқий қонуниятнинг сақланиши;
- таққослаш ва холосалаш усулларидан фойдаланиш;
- саводлилик (услубий, имло, тиниш белгилари);
- юмор, ўткир ҳажв;
- фойдаланилган илмий манбаларга ҳаволалар.

33-машқ.

ВАТАНИМИЗ КУЧ-ҚУДРАТИ ХАЛҚИМИЗНИНГ ҮМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАРИГА СОДИҚЛИГИДАДИР

Улуг бобокалонларимиз буюк мутафаккир, алгебра фанининг асосчиси Ал-Хоразмий, иккинчи муаллим, Шарқ Аристотели деб тан олинган Абу Наср Форобий, улуг ҳаким Шайх-ур раис Абу Али ибн Сино, қомусий олим Абу Райхон ал-Беруний, астрономия фанининг етуқ юлдузи Мирзо Улуғбек, ўзбек адабий тилининг асосчиси шоир Алишер Навоий, беназир муҳаддис Исмоил Бухорий, тасаввуф илмининг буюк алломалари Аҳмад Яссавий, Абдухолик Фиждувоний, Нажмиддин Қубро, Газзолий, Баҳовуддин Нақшбанд, Маҳмуд Замахшарий ва бошқаларнинг номлари жаҳон халқлари томонидан ҳанузгача ҳурмат билан тилга олиниб келинмоқда. Марказий Осиё мутафаккирлари яратган фан ва маданиятнинг барча соҳаларига тааллуқли нодир асарлар, қимматли фикр-мулоҳазалар бугунги кунда ҳам жаҳон халқлари маънавият дунёсини бойитиб, уларнинг маънавий камолотига хизмат қилмоқдаки, бундан биз фахрлансак арзийди.

Ота-боболаримиздан бизга қолдирилган бой маънавий меросни авайлаб, уни замонавий илм-фан ютуқлари билан ижодий бойитиб, келажак авлоднинг тафаккури, дунёқарашини миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида шакллантириб, уларнинг бунёдкорлик фаолиятини ошириш мустақиллик пойдеворини мустаҳкамлашнинг асосий гаровидир.

“...Ҳеч бир халқ, ўз ўзини англамасдан, миллий маданияти, миллий қадриятларини авайлаб-асраб сақламасдан туриб, бошқа халқларнинг қадриятларига ҳурмат-иззат билан қарай олмайди”.

Шунинг учун миллий қадриятларнинг тикланиши умуминсоний қадриятлар сари ривожланишнинг яккаю ягона йўлидир.

Мустақил Қозогистонимизнинг куч-қудрати халқимизнинг умуминсоний қадриятларига содиқлигидадир.

Миллий қадриятлар умуминсоний қадриятлар билан қанча қўп уйғунлашган бўлса, уларнинг тараққий этишига шу қадар кенг имконият очилади. Бу ҳаётий ҳақиқатдир.

(“Зиё истаган қалблар”дан)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Жуфтликда ишиш</i>
	<i>Сўзлаш</i>
	<i>Тинглаш</i>

1. Мустақиллик даврида аждодларимиз маънавий меросига муносабат тубдан янгиланди, деганда нимани тушунасиз?

	<i>Якка тартибда ишиш</i>
	2. Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот тушунчасини шарҳланг.

	<i>Гурӯҳда ишиш</i>
	<i>Тақдимот</i>

3. Матннинг ажратилган қисми бўйича тақдимот тайёрланг .

4. Матнга келтирилган сурат мазмунига мосми? Фикр-мулоҳазаларингизни билдиринг.

5

ЮҚСАК МИЛЛИЙ МАДАНИЯТ, МАҢНАВИЯТ ЖАҲОН ХАЛҚЛАРИНИ БИР-БИРИГА ЯҚИНЛАШТИРУВЧИ ВОСИТАДИР

Ўқиши

34-машқ.

Аждодларимиз бошлаган улуғ ишларни очиқ кўз, соғлом ақл, давр шароитлари ва имкониятлари, эҳтиёжлари асосида ривожлантириш лозим. Ҳар қандай шароитда ҳам миллий манфаатлар устуворлигини сезиш ва уларни инсонпарварлик, дўстлик мезонларидан чекинмай ҳимоя қила олиш зарурлиги барчамизга аён.

Бугун замон ахлоқ, одоб борасидаги миллий, умуминсоний, диний қадриятларга риоя этиш, ота-она, қўни-қўшниларни, қариндош-уруғларни, ёру бирордларни чин самимият асосида ҳурмат қилишни тақозо этади. Ҳар бир инсон виждонли, инсофли, ҳалол, ўз манфаати учун меҳнат қилса ҳам, давлат, миллат, бошқа шахсларнинг ҳам манфаатини ҳурмат қилиш, инсонни улуғлаш, жамиятда осойишталик ва тинчлик, аҳиллик, тотувлик қарор топишига ҳисса қўшишни ўзига бурч деб билмоғи даркор.

Маданиятнинг барча турлари, урф-одат ва анъаналарнинг мажмуасидан ташкил топган миллий қадрият жаҳон халқларини бир-бирига яқинлаштиради, уларнинг ўзаро ҳамкорлигини таъминлашда катта аҳамият касб этади.

Маълумки, ҳар бир миллат ва элат катта-кичиклигидан қатъий назар, ўзига хос миллий маданиятга, маънавиятга эга. Кўп асрлар давомида шаклланиб, мазкур халқнинг руҳий бойлигини, унинг урф-одатлари, анъаналарини мужассамлаштирган маънавият айни вақтда умуминсоний қадриятларнинг таркибий қисмини ташкил этади ва шу тариқа у жаҳондаги барча халқларнинг маънавий бойлиги ҳам бўлиб ҳисобланади.

Юқсак миллий маданият, маънавият ҳамма вақт жаҳон халқларини бир-бирига яқинлаштирувчи восита бўлиб келган. Миллий ва умуминсоний қадриятларни уйғулаштиришда осойишталик, барқарорлик каби ижтимоий-сиёсий қадриятларнинг аҳамияти бекиёсdir.

(“Зиё истаган қалблар”дан)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишилаш</i>
	<i>Сўзлаш</i>
	<i>Тақдимот</i>

1. Умуминсоний қадриятларнинг таркибий қисмларини “Кластер” усули асосида ёритинг.

- Жаҳон халқларини бир-бирига яқинлаштирувчи восита нима экан ?
- Берилган тест топшириқларини бажаринг, билимларингизни синааб кўринг.

Билиб олинг!

Эссе ёзиш жараёнида қўйидагиларга эътибор бериш керак:

- Кириш ва якуний қисмдаги фикр асосий масалага узвий боғлиқ бўлади. Масалан, кириш қисмида “Мен... ҳақида шуни айтмоқчиман” деб бошланса, якуний қисмда “Мен ...холосага келдим” каби тугалланади.
- Эссе ёзишда ҳис-ҳаяжонли таъсирчан ва бадиий бўёқдор сўзлардан фойдаланилади.
- Эссе қўламига эътибор бериш. (8-, 9-синф ўқувчилари учун: 150–170 сўздан иборат бўлади. Кириш – 30–40 сўз, асосий қисм – 70–80 сўз, холоса – 30–40 сўз)

	<i>Ўқиши</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	--------------	--	---------------

35-машқ. Аввал қўйидаги топшириқларни бажаринг.

Эссе

УЛУГЛАРНИНГ ҲАЁТ ТАРЗИ – БИЗ УЧУН ИБРАТ

Дунёда инсондан улуғ хилқат йўқ. Инсон жуда азиз. Одам гўзал, бу олам ҳам одам билан гўзал.

Ўз-ўзимдан сўрайман: “Одам нимаси билан бунчалар гўзал?” Одамнинг гўзаллиги хислату фазилатлари билан боғлиқми?

Улуғ донишмандларнинг фикрича, инсон одоби билан гўзал. Ўша донишмандларнинг яшаш тарзи, ҳар бир қилган иши, айтган гапи, тажрибаю сабоқлари инсоният ҳаётида намуна бўла олади. Мунаввар йўлга бошлайди.

Биз яшаб турган Туркистон ўлкаси дунёning инсон бино бўлган энг қадим тарихий бешиклариданdir. Кўриняптики, кўп мингийиллик тарихга эга. Бу қўхна тарихий заминдан не-не донишмандлар ўтмади, дейсиз? Уларнинг ҳаёт йўли, донолиги инсонни ўзаро хайриҳоҳлик ва қардошлика, комил инсон бўлиб яшашга ундейди.

Туркий халқлар фахрланадиган, ўзларининг ўзлигини англашиб турувчи қомусий

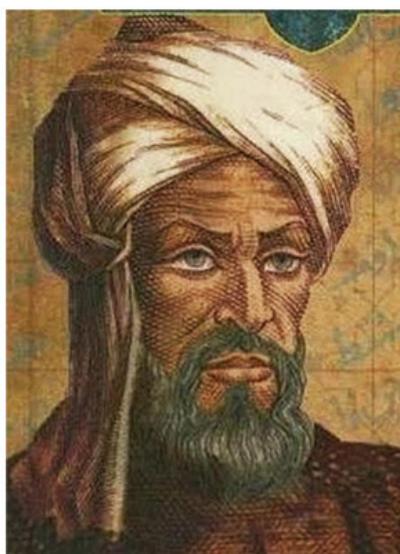
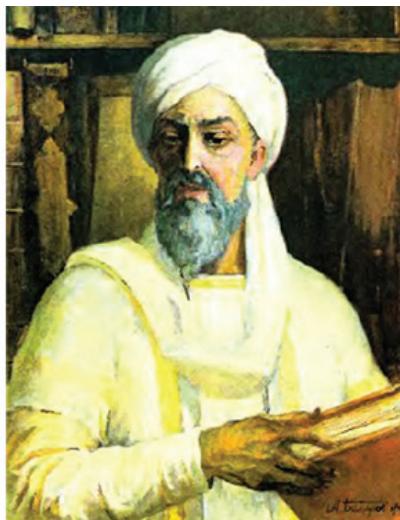
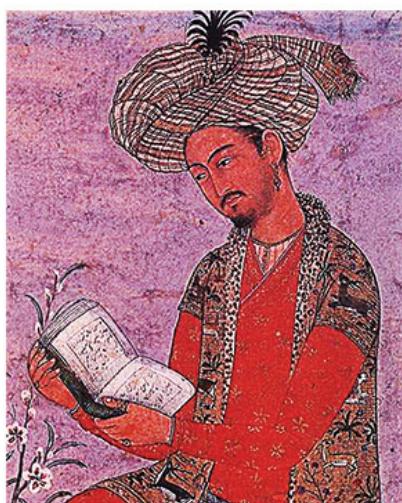

олимлари бисёр. Улар нафақат туркий халқлар орасида, балки жағонда довруқ қозонди.

Имом Бухорий ўн бир ёшидан ўз зеҳни ва закоси, фавқулодда күчли хотираси билан эл оғзига тушган. 600 минг ҳадисни ёд билган машхур ва буюк муҳаддис олимдир.

Ал-Хоразмий – буюк математик. Табиий фанларни, айниқса, математикани жиддий ўрганиб, алгебра фанига асос солди, буюк астроном даражасига етди. Бир қатор илмий китoblари билан дунё илмини бойитди. Ер меридианини ўл-чашда иштироқ этди.

Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби улуғларимиз ҳам жуда кичик ёшларидан илм билан шуғулланиб, жағон илм-фани даҳоларининг бирига айланди. Аҳмад Юғнакий, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб каби алломаларимиз ахлоқий-панднома асарлари билан адабиётимизни бойитдилар.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, қомусий олимларимизнинг ҳаёт йўли, яратган ҳар бир асари халқ бойлиги, бебаҳо хазинадир. Улуғларнинг асрлар давомида инсон учун хизмат қилиб келаётган ҳаётий донишмандлиги биз, ёшлар учун, ибрат мактабидир.

Ф. Махмудова

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Жуфтликда ишиш</i>

Мухокама қилиш

1. Эссе билан танишмай туриб, мазмуни нима ҳақда эканлигини олдиндан айтиб кўринг.
2. Қандай сарлавҳа қўйган бўлар эдингиз? Нима учун сизнинг сарлавҳангиз афзалроқ деб ўйлайсиз?
3. Эссени қисмларга бўлинг. Кириш, асосий, хулоса қисмларининг чегарасини белгиланг.
4. Тезисини аниқланг.
5. Қандай далиллар келтирилган?

	<i>Якка тартибда ишиш</i>		<i>Ёзиш</i>
6. Хулоса қисми тўғри якунланганми? Сиз қандай якунлаган бўлар эдингиз?			

	<i>Ўқишиш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	---------------	--	---------------

36-машқ.

Миллий маънавият – бошқа миллат маънавиятидан тубдан фарқ қилинадиган маънавият эмас. Чунки биздаги миллий маънавият бошқа халқларда муайян тарзда мавжуддир. Аммо миллий маънавиятда бошқа халқларнинг маънавияти айнан такрорланмайди. Шундай бўлганда эди, миллий маънавият бўлмас эди.

Миллат мавжуд экан, миллий маънавият бўлади. Миллий маънавиятни йўқотиш мумкин эмас. Шу ўринда қозоқ шоири Мухтор Шаханов айтган ривоятни келтириш мақсадга мувофиқдир: “Қадим замонларда бизнинг еримизга босқинчилар кириб келади. Чегарага етгач, хон қўшинларини тўхтатиб, олдида турган мамлакатдаги вазиятни билиш учун жосусларни юборади. Маълум вақтдан кейин улар қайтиб келиб, хонга маълумот беришади: Биз катта тўйнинг гувоҳи бўлдик. Унда мамлакат подшоҳи ҳам бор экан. Тўй қизиб бо-

раётган бир пайтда, қўлига дўмбира ушлаган бир ёш йигит кириб келди. Подшоҳ дарҳол йигитни ёнига чорлаб, ўзи ўтирган ердан унга жой бўшатиб берди. Биз ажабланиб, “Бу йигит ким?” деб сўраганимизда, – “Бу бизнинг шоиримиз-ку” деган жавоб олдик. “Э, жаноб олийлари, менга ҳужум қилишга рухсат беринг, бундай ақли паст подшоҳи бор мамлакатни биз осонгина босиб оламиз”, – дейди хоннинг лашкарбошиси.

“Йўқ, отни изимизга қараб ҳайдаймиз, чунки маънавий қадриятларни шунчалик зўр эъзозлайдиган мамлакатни асло енгиб бўлмайди”, – деб жавоб беради хон. Мазкур ривоятдан чиқадиган хулоса шуки, маънавияти юксак ҳалқнинг илдизи мустаҳкам бўлади, уни ҳеч қачон тиз чўктириш мумкин эмас.

(“Зиё истаган қалблар”дан)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Тинглаш</i>

1. Қозогистондаги Миллий этномаданий бирлашмалари ва уларнинг аҳамияти ҳақида сўзланг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------------	--	-------------

2. Миллий маънавиятимизнинг умуминсоний моҳияти ҳақида ўз қарашларингизни ёзма баён этинг.
3. Юқоридаги матнни ижодий меҳнатнинг қайси турига киритиш мумкин, нима учун? Фикрингизни далиллар орқали баён этинг.

Донолар ўғити

Ҳаёт эзгулик қилиш учун инъом этилган. Мен эзгуликдан тўхтаган куним ҳаётимни “қайтариб бераман”. Чунки сабаб тўхтагандა ҳаракат ҳам тинмоги жоиз.

Монтескьё

	Якка тартибда ишилаш		Тинглаш
---	-----------------------------	---	----------------

Тест саволлари:

1. Ахлоқий қадриятлар – бу...

- а) илмий ғоялар
- б) меңнат воситалари
- в) ахлоқий нормалар
- г) табиий бойликлар
- д) ер усти ва ер ости бойликлари

2. Энг олий қадрият...

- а) ўзаро ҳурмат
- б) ҳамкорлик
- в) жамият
- г) инсон
- д) билим

3. Маънавий қадриятларни тиклаш ... бошланади.

- а) адабиёт ва санъатни ривожлантиришдан
- б) шаҳар ободончилигини яхшилашдан
- в) маданий ёдгорликларни тиклашдан
- г) сиёсий озодликни кўлга киритишдан
- д) миллий ўзликни англашнинг ўсишидан

4. Умуминсоний қадриятлар нима?

- а) кишилий жамияти учун ўта қадрли нарса ва ҳодисалар
- б) сиёсий қарашлар
- в) экологик муаммолар
- г) тинчлик, дўстлик ғоялари
- д) гўзалликка интилиш
- е) ахлоқий фазилатлар

5. “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарининг муаллифини аникланг.

- а) Фаробий
- б) Мирхонд
- в) Хондамир
- г) Беруний
- д) Улугбек

- 6. “Үқув қайда бўлса улуғлик бўлар,
Билим қайда бўлса, буюклик бўлар” мисраларининг муаллифини белгиланг.**
- а) Юсуф Хос Хожиб
 - б) Маҳмуд Қошғарий
 - в) Замахшарий
 - г) Алишер Навоий
 - д) Абдураҳмон Жомий
- 7. Ёмғир чақириш маросимида айтиладиган қўшиқнинг номини топинг.**
- а) “Бойчечак”
 - б) “Чой момо”
 - в) “Ё, рамазон”
 - г) “Ё, ҳайдар”
 - д) “Суст хотин”
- 8. “Қутадғу-билиг” мазмунан ... асар.**
- а) Ватан ҳақидаги асар
 - б) тарихий-биографик асар
 - в) жангнома асар
 - г) панднома асар
 - д) ишқий-саргузашт асар
- 9. Маданият турлари:**
- а) моддий ва маънавий
 - б) ахлоқий ва эстетик
 - в) ички ва сиртқи
 - г) тарихий ва сиёсий
 - д) моддий ва маданий

III БҮЛИМ

КАСБ ВА МЕХНАТ. КЕЛАЖАКДАГИ КАСБЛАР

...АСЛИДА, КАСБ ВА МЕХНАТ ФАОЛИЯТИ ФАҚАТ
ҲАЁТИЙ ЗАРУРАТ ҲАМДА МОДДИЙ
ФАРОВОНЛИК МАНБАИ БҮЛИБ ҚОЛМАЙ,
КИШИЛАРДА ЯХШИ ХУЛҚ ВА ИЖОБИЙ
СИФАТЛАРНИНГ ҲАМ ВУЖУДГА КЕЛИШИГА
САБАБ БЎЛАДИ.

С. Жалилова

1

КАСБ ВА МЕХНАТ

Үқиши

Тинглаш

37-машқ.

КИМ БҮЛМОҚЧИСАН?

Бу дунёда бисёр шарафли касблар:
Мұхандис бүлсамми ёки шифокор?
Хұқықшунос – қызық касб дерлар менга,
Мен эса скрипка чалсам бетакрор!...

Касблар қатор-қатор танлай бошласанг,
Баҳс давом этади: “Кім бүлсам әкан?”
Санъаткор, стюардесса, балки модельер?
Фазоларда учса орзулар улкан...

Бүлгинг келар катта, машхур дипломат,
Банкир бүлсамми坎, дейди дүстларим.
Тонг отса, кун ботса, – завқ оламан, завқ,
Тинглаб еллар, жилға куйларини жим.

Бу дунёда күпdir бебаҳо касблар,
Менинг орзум эса ягона, ахир.
Мусиқа тингламоқ учун ажойиб
Концертимга кирап банкчи, фазогир.

*Савол ва топшириқлар**Мұхоказама қилиш*

1. Шеърни ифодали үқинг ва асосий ғоясини аниқланг.

*Якка тартибда ишлиш**Ёзиш*

2. “Мен севган касб” мавзусида эссе ёзинг, иш жараённан танишган эссе ёзиш қоидаларига тұлық амал қилинг.

3. Сиз ёзган эссе билан шеърий матндағи ғапларда ғап бўлакларининг жойлашиш тартибига эътибор беринг ва фарқини аниқланг. Фикрингизни далиллар билан асосланг. Шеърдаги бош бўлакларни аниқлаб, йиғиқ ғап тарзида ёзинг.

Билиб олинг!

Синтаксис – грекча “тузиш” демакдир. Синтаксис сўзларнинг ўзаро бирикиши, сўз бирикмалари, ғап ва уларнинг грамматик хусусиятларини ўрганади.

Синтаксиснинг ўрганиш обьекти сўз бирикмалари ва ғапдир.

	<i>Ўқиши</i>		<i>Тинглаш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>
--	--------------	--	----------------	--	-----------------------

38-машқ.

Дунёда минглаб қасблар бор. Мана шу ранг-баранг қасблар оламида қандай қилиб мўлжал олиш керак? Ҳаёт йўлини – меҳнат фаолиятини тўғри бошлиш учун қайси қасбни танлаган маъқул? Қасб танлаш учун, энг аввало, ўша қасбнинг номини билиш керак. Ҳамма ғап шундаки, кўп ҳолларда қасбнинг номи,

унинг қандай аталиши касб танлаётган кишига маълум бўлмайди. *Масалан, айтайлик, сиз яхши расм чизасиз, бу машгулот сизга жуда ёқади ва сиз бундан кейин ҳам ўзингиздаги мана шу расм чизиш қобилияти керак бўладиган жойда ишлашини хоҳлайсиз. Хўш, айтинг-чи, сиз газмол ишлаб чиқаришда расмлардан нусха кўчирувчи деган касб борлигини, полиграфияда – колорист, яъни рангшунос, ретушёр касби, бадиий заргарлик буюмлари ишлаб чиқарарадиган корхоналарда – дизайннер касби борлигини ва у томонидан яратиладиган буюмларни дизайнни яратилишини биласизми?* Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин...

Касбларни яна улар халқ хўжалигининг қайси соҳасига тааллуқли эканлигига қараб ҳам кўриб чиқиши мумкин. *Масалан, биргина тикувчилик саноатининг ўзида модельер-конструкторлар, технологик жиҳозларни созловчилар, чилангарлар, газмолни саралайдиган сараловчи дизайннерлар, қирқувчилар, тикувчи-мотористлар, бухгалтерлар, иқтисодчилар... сингари жуда кўп касблар мавжуд.* Лекин кишининг шахсий фазилатлари (қизиқишилари, майллари, қобилиятлари, ҳосил килган тажрибаси) билан саноатнинг бир тармоғидаги касбларни бутунлай қамраб олиш мумкинми? Албатта, йўқ. Шунинг учун одамнинг ўзидан, яъни меҳнатда бевосита иштирок этадиган кишининг ўзидан келиб чиқадиган белгиларга, қобилиятига қараб танланган касб киши учун қулай бўлади. Умуман, меҳнат предметига қараб барча касблар бешта типга бўлинади:

“Одам – табиат”, “Одам – техника”, “Одам – одам”, “Одам – белгилар тизими”, “Одам – бадиий образ”.

Савол ва топшириқлар

1. Сиз келажакда ким бўлишни орзу қиласиз?
2. Сиз ёқтирган касб бўйича тўлиқ маълумотга эгамисиз?
3. Юқорида берилган матн асосида қандай касблар ҳақида маълумотлар олдингиз?

Гурӯҳда ишлаш

Ёзиш

Тақдимот

4. “Менга шу касб ёқади, чунки...” мавзуси бўйича тақдимот тайёrlанг.
5. Тилимизда қандай сўзлар борлиги ҳақида маълумот беринг.

Билиб олинг!

Сўз гапнинг маъно ва грамматик хусусиятга эга бўлган энг кичик қисмидир. Тил элементи сифатида сўз маъно англатувчи бирлиқдир. Сўзниң борлиқдаги нарса, предмет ёки ҳодисани ифодалавчи унинг маъносидир. Масалан, **китоб, тош, гул** маълум предметларни англатса; **яхши, катта**, белгини; **ўқимоқ, юрмоқ, ишламоқ** ҳаракат маъноларини англатади.

	Ўқииш		Тинглаш		Муҳокама қилиш
--	--------------	--	----------------	--	-----------------------

39-машқ.

САБРНИНГ МУКОФОТИ

Ўтлоқдаги барг устида ўтирган қуртча атрофидаги учиб юрган капалакларга, сакраётган чигирткаларга ва югуриб юрган чумолиларга ҳавас билан қарар әди. У ўзининг секин ҳаракат қиласидаган қурт эканидан ҳижолат чекар, лекин ҳеч кимга ҳасад қилмай, ўз ишини бажаарар әди. Унинг иши ипак тўқиб ўзига пилла ясаш әди. Қуртча вазифасини ҳафсала билан бажаарар, чунки у ҳар кимнинг ўз бурчи бор, шу ишни мукаммал қилиш лозим деб тушунар әди. Мана у пилласини тўқиб бўлди. Пилласининг ичига кириб охирги тешикни ҳам ёпди. “Энди нима қилар эканман?” деб ўйлай бошлаганида уни уйқу элтиб, қаттиқ ухлаб қолди. Бир қанча вақтдан сўнг у уйғонди. Энди у ўзини аввалгидай эмас, бошқача ҳис қилар әди. Бир амаллаб пиллани ёриб ташқарига чиқди. Ёруғ жойда ўзига қараб ҳайрон қолди. Чунки у энди қуртча эмас, гўзал капалак әди. Қўёш нурларида товланаётган ранг-баранг қанотларига атрофдаги ҳамманинг ҳаваси келаётгандек әди. Капалакка айланган қуртча буни ўзининг меҳнати ва сабри учун берилган мукофот деб тушунди ва гулзор бўйлаб учиб кетди.

(Тарбия китобидан)

Донолар ўғити

ЭЙ ФАРЗАНД, МАШАҚҚАТЛИ МЕҲНАТ ВА САБРНИНГ, АЛБАТТА МУКОФОТИ БЁЛАДИ. БОШҚАЛАРГА ҲАСАД ҚИЛИБ, ЎЗ ИШИДА СУСТКАШЛИК ҚИЛИШ ЭСА ҲЕЧ ҚАНДАЙ ЯХШИЛИККА ОЛИБ КЕЛМАЙДИ.

Савол ва топшириқлар

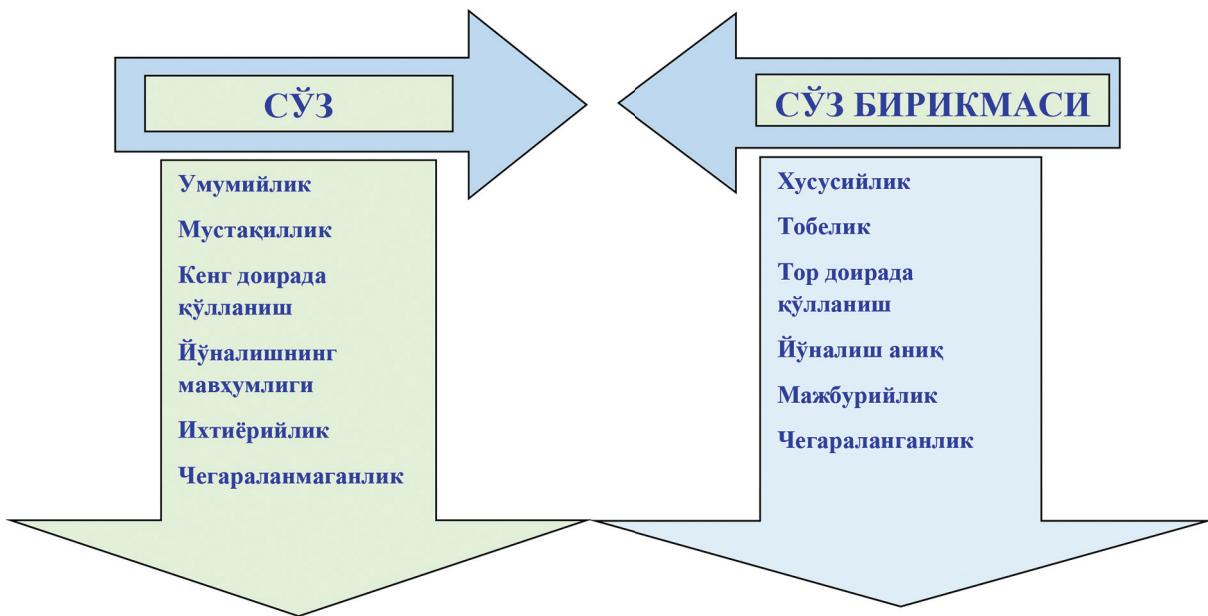

Мұхомама қилиш

Ёзиш

1. Матн мазмунини ёритувчи 3 та таянч сўзни топинг. Улар ёрдамида матннинг ғоясини аниқланг.
2. Таянч сўзлар ёрдамида сўз бирикмалари ҳосил қилинг.
3. Сўз ва сўз бирикмалари иштироқида гаплар ҳосил қилинг. Сўнгра гапларни мазмунан боғлаб матн яратинг. Мавзуга оид мақоллардан фойдаланиб, матн мазмунини бойитинг.
4. Ёзган матн билан берилган матнни солиштиринг.

2

КАСБ ВА МЕҲНАТ ФАОЛИЯТИ ФАҚАТ ҲАЁТИЙ ЗАРУРАТ ЭМАС...

Ўқиши

Тинглаш

40-машқ.

Инсониятни камолотга әлтадиган шундай пурмаъно ўгитлар мавжудки, улар фарзандларимизни бефойда ҳою ҳавасдан узоқ, мукаммал ахлоқ-одобли инсонлар қилиб камолга етказишни кўзлайди. Олий мақсадга эришиш учун бундай муборак ўгитлар, олиму ҳукамолар ва мураббийлар кўрсатмаси асосида ҳаётий тажрибаларга омухта фикрлар орқали сингдирилиши керак бўлади.

Лан биргаликда, қилган яхшиликларига дунёда эваз олишини қалбан тушунишлари зарур.

4. Яшаш тарзида, ҳар бир ишда иродали, идрокли, сабрли, тартибли, келажакка бўлган ишонч ҳисси билан ҳаёт кечиришга одатланиш жоиз.

5. Ёшлар мақтанчоқ, кибрли, ор-номуссиз бўлиб қолишдан сақланишлари жуда муҳим.

6. Болалар оила бағрида юрган пайтдан бошлаб, ўзгалар ҳақидан ҳазар қиласидан, оиласи, қариндошуруғи ва маҳалла аҳлига ҳурмат билан қарашга, ҳалоллик, ростгўйлик

1. Айтиш жоизки, оилада фарзандлар меҳнатсевар, фикр-мулоҳазали бўлиб шаклланиши учун, авваламбор, улар ота-оналари, устозлари, ҳаётиларига эргашиб, уларнинг ўзларига намуна қилиб олишлари керак.

2. Ҳар бир фарзанд оилада топган тарбияси, билими, касб-камолоти, эришган ютуқ ва яхшиликларига миннатдорлик туйғусини ҳис эта олиши лозим.

3. Ёшлар баркамоллиги учун ўзларининг ички дунёсини бойитиши, имон-эътиқодини мустаҳкамлаши билан биргаликда, қилган яхшиликларига дунёда эваз олишини қалбан тушунишлари зарур.

ва софдилликка одатланиб боришлини керак.

7. Хонадон аҳли меңнати билан яратиладиган оила жамғармасини кўпайтириб боришига кўмаклашиш, борини тежаш, рўзғорни эса касби, билими, тажрибасини ишга солиб, мулкчилик ҳисси билан яшашга одатланиши даркор.

Юқорида санаб ўтилган масалаларни меңнат, касб-камолот, одобаҳлоқ даражалари хусусидаги бир кичик мулоҳаза дейишимиз мумкин. Аслида, касб ва меңнат фаолияти фақат ҳаётий зарурат ҳамда моддий

фаровонлик манбаи бўлиб қолмай, кишиларда яхши хулқ ва ижобий сифатларнинг ҳам вужудга келишига сабаб бўлади.

Айтиш жоизки, ёшларнинг келажак тўғрисидаги фикрлари, орзулари мақсадли бўлиши жуда муҳим, ҳар бир инсон ким ва қандай ёшда бўлишидан қатъий назар, келажакка кўтаринки руҳ ва ишонч билан қарashi лозим. Мисол учун “мен олим бўламан”, “мен учувчи бўламан”, “мен буюқ инсон, катта устоз бўлиб етишаман” ва бошқа шунга ўхшаш илҳомбахш ва умидбахш сўзларни, яхши тилакларни доимо такрорлаб туришлари ҳам зарурдир. Чунки бу каби ишончли орзулар ҳар биримизни руҳий, жисмоний ва маънавий гўзалликка интилишга ундейди.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>

1. Олий мақсадга эришиш учун нималарга амал қўймоқ керак?
2. Яшаш тарзида, ҳар бир ишда иродали, идрокли, сабрли, тартибли, келажакка бўлган ишонч ҳисси билан ҳаёт кечиришга одатланиш жоиз, деган фикрга қўшиласизми? Нега? Даилллар орқали фикрингизни баён этинг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>
--	----------------------------

3. Матннинг фоясига асосланиб, аниқ далил ва қарашларингизни ифодаловчи саволлар тузинг.
4. Матндаги ажратилган жумлани гап бўлаклари юзасидан таҳлил қилинг. Шу жумлада нечта сўз бирикмалари борлигини аниқланг.
5. Синтаксис бўлимида нима ўрганилади? Изоҳланг.

Билиб олинг!

Икки ёки ундан ортиқ мустақил сўзларнинг маъно ва грамматик жиҳатдан маълум қонун-қоидалар асосида бирикиши сўз бирикмасидир. Сўз бирикмаси бир мураккаб тушунчани ифодалайди, таркибидаги сўзларнинг ҳар бири алоҳида гап бўлалиги бўлиб келади.

Масалан, **кенг кўча, катта уй.**

	Ўқиши		Тинглаш		Сўзлаш
--	--------------	--	----------------	--	---------------

41-машқ.

ОИЛАДА МЕҲНАТ ВА КАСБ-ҲУНАР

Ўсмирларда меҳнатга қизиқиш ва эҳтиёж анча барвакт, оила муҳитида туғилади, мактаб ёшидаги ўғил-қизларнинг меҳнат кўнилмалари анча шаклланган бўлади. Ўқув жараёнидаги таълим ва тарбия таъсирида бу ҳолат янада уйғунлашиб боради. Бу нодир кўнилмалар ўз вақтида тарбия қилиниб, маълум тизимга бўйсундирилса, юқорида айтганимиздек, жамиятнинг мунтазам меҳнатга лаёқатли, юқори малакали аъзоси вужудга келади. Ҳар бир йигит-қиз ёшлигидан яхши ниятлар, келажак учун истиқболли орзулар умиди билан яшashi, етук билимга эга бўлиш учун ҳаракат қилиши улар учун асосий вазифадир. Демак, инсоннинг шаклланишида жамиятнинг ҳеч қайси бўғини оила билан тенглаша олмайди. Оилада шундай сирли вазиятлар мавжудки, уни ташқи томондан ўқиб олиш, ўзлаштириш жуда қийин. Шу маънода баъзи касб-ҳунарлар ҳам факат хос оилалар силсиласида давом этади. Хусусан, касаначилар ва майдада ҳунармандлар халқ ичидан етишиб чиқади.

Оиладаги бу касб-ҳунар ижроси кишиларни болаликдан меҳнат қилишига ўргатиб, ўзига ёққан бирор касбни эгаллаб бориши ва келажакда меҳнат-севар инсон бўлиб етишишида таянч вазифасини ўтайди. Шу тариқа азалдан эл-юрт орасида одамлар эъзозлаб ҳурмат қиладиган, ўз касбининг кўплаб моҳир усталари, ажойиб ҳунар эгалари пайдо бўлиб келган. Ота-оналар болаларининг келажагини ўйлаб,

уларни илк ёшлиқ давридан бошлаб, меҳнатда чиниқтириб боришлари мұхим саналған. Аникроғи, тарбиянинг энг таъсирли, энг самарали усули айни шу болаликдан, ёшлиқдан киришиладиган ҳунармандчилик, уста-шогирдлик жарайёнида намоён бўлади. Аслида, ота-оналар болалар меҳнатига ҳамма вакт ҳам муҳтож бўлавермайдилар. Лекин болани ёшлигидан ишга ўргатиш, меҳнатга кўникутириш улар зиммасидаги бурч ҳисобланади.

A. Турсунов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Жуфтликда ишиш</i>

1. Матнни ўқиб, қандай хуносага келдингиз? Оилада маълум касбга ўрганиш мумкиниш?

	<i>Якка тартибда ишиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	---------------------------	--	-------------

2. Сизнинг оилангизда қайси касб эгалари бор? Сизни кимнинг касби кўпроқ қизиқтириши ҳақидаги фикрингизни далиллар орқали ёзма баён этинг.
3. Ўқиётган мактабингизда қайси устозингизнинг маслаҳати билан маълум бир касбга сизда қизиқиш уйғонди?
4. Сўз бирикмасининг сўздан фарқини тушунтиринг, мисоллар келтиринг.

	<i>Ўқишиш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	---------------	--	----------------

42-машқ.

УСТОЗНИНГ ЎКИНЧИ

Кўзга қўринган бир рассомнинг шогирдлари ўз устозларининг охирги чизган расмининг олдида йиғлаб турганини кўриб ҳайрон бўлишибди ва:

– Устоз, нима сабабдан йиғлайпсиз? – деб сўрашибди. Шунда рассом:

– Мен охирги чизган ишимдан ҳеч айб топа олмаяпман, – деб жавоб беришибди.

- Бу яхши әмасми? – сўрашибди шогирдлар.
- Йўқ, бу менинг истеъдодимнинг сўнаётганидан дарак беряпти, – дебди рассом.

(Тарбия китобидан)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>		
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>

1. Матн нима ҳақда? Асосий гоя нимадан иборат? Фикрингизни ёзма равища баён қилинг.

	<i>Муҳокама қилиш</i>
2. Устоз нимадан нега ўқинди? Қандай хулоса чиқариш мумкин?	

Донолар ўғити

ЭЙ ФАРЗАНД, БИЛГИНКИ, ҲАР БИР УСТАНИНГ БАЖАРГАН ИШИ, ГАРЧИ АТРОФДАГИЛАРГА МУКАММАЛ БЎЛИБ КЎРИНСА-ДА, УНИНГ ЎЗИ КАМЧИЛИГИНИ КЎРАДИ. КЕЙИНГИ ИШЛАРИДА ШУ НУҚСОНЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШГА ҲАРАКАТ ҚИЛАДИ. БУ УНИНГ ЎЗ УСТИДА ИШЛАЁТГАНИНИ БИЛДИРАДИ.

3

“ОДАМ – ТАБИАТ” ТИПИДАГИ КАСБЛАР

Үүсүүш

43-машк.

1. “Одам – табиат”. Бу ерда меңнатнинг асосий, етакчи предмети – жонли табиатдир. Бу типга, масалан, қуийдаги касблар киради: уругшунос, мева-саб-завотшунос, чорвадор, химик-бактериолог, зоотехник, агроном. “Одам-табиат” типидаги касблардан қуийдагиларни ажратыб күрсатиш мумкин:

- ўсимликлар организми меңнат предмети бўлган касблар;
- ҳайвонлар организми меңнат предмети бўлган касблар;
- микроорганизмлар меңнат предмети бўлган касблар.

Масалан, ўсимликшунослар, жамоа орасида ишлайдилар, хилма-хил техникадан фойдаланадилар, улар-нинг ўз меңнатларини ҳисобга олиш, унга иқтисодий баҳо бериш масалалари билан ҳам шуғулланишларига тўғри келади, лекин барибир ўсимликшуносларнинг дикқат-эътиборини жалб этадиган ва улар ғамхўрлик қи-

ладиган асосий предмет – бу ўсимликлар ва улар ўсадиган муҳит ҳисобланади. Мазкур типдаги касбни танлаш вақтида сиз ўзингиз табиатга қандай муносабатда бўлишингиз жуда муҳим аҳамиятга эгадир: **сиз унга дам оладиган, кўнгилхушлик қиласиган жой деб қарайсизми ёки ўзингизни бутун куч-ғайратингизни бирор маҳсулот ишлаб чиқаришга сарф этишга шайланадиган устахона деб қарайсизми?**

“Одам-табиат” типидаги касбларни танлаш вақтида ҳисобга олиш зарур бўлган яна бир жиҳат бор. Ўсимликлар ҳам, жониворлар ҳам, микроорганизмлар ҳам дунёга келиб яшайдилар, ўсадилар, ривожланадилар. Шунингдек, касалликка чалинадилар ва ҳалок бўладилар. Бу соҳада ишлайдиган ходим тирик организмлар тўғрисида жуда кўп нарсаларни шунчаки билибгина қолмай, шу билан бирга кўпинча муқаррар равишда содир бўладиган ёки содир бўлиши эҳтимол тутилган ўзгаришларни ҳам олдиндан кўра билиши керак.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	------------------------	--	---------------

1. Биологиядан лаборатория ишлари ва амалий машғулотларни бажаришни истайсизми?
2. Ўз томорқа боғингизда, полизда ишлаш сизга ёқадими?
3. Уй ҳайвонларини боқишини истайсизми?
4. Жонли табиат тўғрисидаги илмий-оммабоп, бадиий адабиётни ўқишини севасизми?

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------------	--	-------------

5. Ажратилган гапга диққат қилинг ва ўз шахсий фикрингизни далиллар орқали асослаб, ёзма баён этинг.
6. Тагига чизилган тобе сўз қайси ҳоким сўзни кенгайтириб, у билан сўз бирикмаси ҳосил қилишини аниқланг.

Билиб олинг!

Сўз бирикмаси таркибидаги сўзларнинг боғланиши икки хил: **тeng боғланиш**, **тобе боғланиш**. Тенг боғланишли бирикмалар таркибидаги сўзлар тенг боғловчилар ёки оҳанг ёрдамида боғланиб, бир хил гап бўлаги бўлиб келади.

Масалан, **Ўқтам ва Содиқ** бир синфда ўқийди. Тобе боғланишли сўз бирикмасида бир сўз бошқасига тобе бўлади. Бундай боғланишларда ҳоким ва тобе сўз бўлади. Тобе сўз ҳоким сўзнинг маъносини аниқлаб, тўлдириб, изоҳлаб келади.

Тобе боғланишли бирикмаларда сўроқ ҳоким сўздан тобе сўзга берилади. Масалан, **баланд уй** (қандай уй?). Тобе бирикмаларда тобе сўз олдин, ҳоким сўз кейин келади, тобе сўз үзүқ тўлқинли (~ ~ ~) ҳоким сўз **тире ва нуқта** (- . - . -) шартли чизиқчалар билан кўрсатилади.

	Ўқиш		Тинглаш		Сўзлаш
--	------	--	---------	--	--------

44-машқ.

Меҳнат ҳамиша инсон ҳаёти ва маданиятининг асоси бўлган (*А.Макаренко*). Ҳамма нарса меҳнат шарофатидандир. Ҳамма нарса – инсон меҳнатидан, тарихнинг шиори шу (*Д.Менделеев*). Вижданан бажарилган ҳар қандай меҳнат фойдалидир, бинобарин, у ҳурматга лойик (*Стендал*). Ҳар бир одам нимадир бажармоқ учун дунёга келади. Ер юзида яшаб юрган ҳар бир инсоннинг ҳаётда ўз вазифаси бор (*Э.Хемингуэй*). Қилаётган ишингни севишинг керак, ана шунда меҳнат – ҳатто әнг оғир меҳнат ҳам – ижодга айланади (*М.Горький*). Дилдан меҳнат қилган одам ҳар қандай ишни ҳам санъат даражасига қўтарида (*Н.Чернишевский*). Улуғ кишиларни меҳнат етилтиради (*Сенека*). Биргаликда қилинган меҳнат кишиларда шунчалик ғайрат, шижаот уйғотадики, якка ҳолда камдан-кам бундай самарарага эришиш мумкин (*P.Эмерсон*). Инсон табиатида чуқур илдиз отган эҳтиёжлардан бири – кўнгил истаган ишни танлаш ва уни ранг-баранг қилишга интилишдир (*А.Бебел*). Оёғида тик турган дехқон тиз чўккан олифтадан минг бора афзал (*Б.Франклин*). Бирдан-бир чинакам давлат инсон меҳнатидир (*А.Франс*). Одамни ҳеч нарса меҳнатчалик юксакликка қўтармайди. Одам меҳнатсиз ўз инсоний қадр-қимматини сақлай олмайди (*Л.Толстой*). Инсон меҳнат қилаётган вақтдагина том маънода инсонга айланади (*Ж.Гюго*).

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>

- Ҳикматли сўзларни диққат билан ўқиб чиқинг ва ўз мулоҳазаларингизни гуруҳда мухокама қилинг. Умумий мазвусини аниқланг ва фикр-мулоҳазаларингизни ёзма равишда баён этинг.
- Ўқилган жумлаларнинг гоясидан келиб чиқсан ҳолда аниқ далил ва қарашпалингизни ифодаловчи очиқ саволлар тузинг.

	<i>Мухокама қилиш</i>
--	-----------------------

- “Ақлий ҳужум”. “Оёғида тик турган дехқон тиз чўккан олифтадан минг бора афзал”, деган фикрни қандай шарҳлайсиз?

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>
	<i>Ёзиш</i>

- Ҳикматли сўзлар таркибидаги (1–4) сўз биримларини аниқланг ва бу биримларнинг боғланишига кўра турини тушунтиринг. Ҳоким ва тобе сўзларнинг вазифаси нимадан иборат эканлигини айтинг.

Ёдда сақланг!

Эга ва кесим боғланиши шаклан сўз биримасига ўхшаса-да, у сўз биримаси эмас, гап ҳисобланади. Чунки бу ҳолатда фикр ифодаланади. Келишик, эгалик қўшимчалари, кўмакчилар тобе ва ҳоким сўзларни боғлаш вазифасини бажаради.

	<i>Ўқиши</i>		<i>Тинглаш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	--------------	--	----------------	--	---------------

45-машқ.

ОМАД ЧАРХПАЛАГИ

Қадим замонда бир подшоҳ бўлган экан. Унинг ҳеч нимадан камчилиги бўлмай, бахтли ҳаёт кечираркан. Бир куни бу шоҳнинг мамлакатида қурғоқчилик бошланибди. Натижада, очарчилик юзага келибди. Бундан фойдаланган қўшни

мамлакатнинг подшоҳи шаҳарни босиб олибди ва подшоҳнинг яқинларини қатл қилибди. Подшоҳнинг ўзи базёр қочиб қутулибди. У ёшлиқда бирга ўсган бошқа бир подшоҳнинг мамлакати томон йўлга тушибди. Йўлда уни қароқчилар тутиб олиб, қул қилиб сотиб юборишибди.

Уч йил қул бўлиб меҳнат қилган подшоҳ охир қочиб дўстининг юртига келибди. Лекин уни дўстининг ҳузурига киритишмабди, чунки устидаги жулдур кийимни кўриб шоҳнинг дўсти эканига ҳеч ким ишонмабди.

Шоҳ кийим сотиб олиш учун шу шаҳарда бир йил меҳнат қилибди. Охир янги кийимларини кийиб дўстининг ҳузурига кирибди ва бошидан ўтган воҳеаларни айтиб берибди. Дўсти унинг гапларини эшитиб бўлгач, хизматкорларини чақириб: “Бу одамга юз бош қўй беринглар, бориб уларни боқсин”, – дебди. Дўстининг бундай муомаласидан подшоҳ қаттиқ хафа бўлибди, лекин иложсиз бўлгани учун қўйларни боқишга мажбур бўлибди.

Бир ҳафтадан сўнг кечаси қўтонга бўри оралаб, ҳамма қўйларни бўғизлаб кетибди. Подшоҳ бошини эгиб дўстининг олдига қелиб, воҳеани айтиб берибди. Шунда дўсти: “Бунга эллик бош қўй беринглар, бориб уларни боқсин”, – дебди. Яна бир ҳафта ўтгач, қўйлар серканинг орқасидан эргашиб, ҳаммаси жарга

қулаб тушиб ҳалок бўлибди. Подшоҳ яна дўстининг олдига келиб, бўлган воқеани айтиб берибди. Дўсти подшоҳга йигирма беш бош қўй беришни ва уларни боқишини буорибди. Бу қўйларга ҳеч нарса қилмабди.

Бир қанча вакт ўтгач, подшоҳ дўстининг олдига келиб: “Берган қўйларинг кўпайиб мингтага етди, кейинги йилга улар икки баравар ортади”, – дебди. Буни эшитиб дўсти қувонибди ва подшоҳга дебди: “Энди қўй боқишини қўй. Ёнимдаги вилоятга подшоҳ бўлиб, ҳаммасини бошидан бошлайсан”, – дебди. Подшоҳ унинг гапларидан ҳайрон бўлиб сўрабди: “Нега бу ишни келган пайтимда қилмадинг?” Дўсти: “Мен сенинг ҳаётингнинг омадсиз қисми ўтиб кетишини кутдим. Агар вилоятни сенга келган кунинг берганимда ундан асар ҳам қолмас эди, мана энди ҳаётингнинг ёрқин тарафи бошланди. Қўйлар сенинг тақдирингнинг ўлчови эди, холос”, – дебди.

(Тарбия китобидан)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

	<i>Мулоқот</i>
--	----------------

1. Матн нима ҳақда? Ўзингиз бошқа сарлавҳа қўйинг. Сизнинг сарлавҳангиз нима учун яхшироқ деб ўйлайсиз?
2. Матн юзасидан “Очиқ саволлар бекати”ни ташкил қилинг.
3. Матн мазмунини ёритувчи 1-2 жумлани кўчириб ёзинг. Фикрингизни асосланг.

	<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	-----------------------	--	-------------

4. Нима учун подшоҳ аянчли аҳволга тушиб қолиб, дўстидан ёрдам сўраб борди?
5. Подшоҳнинг қул дўстига қилган муомаласига баҳо беринг.
6. Матн мазмуни бўйича ўзингизга қандай хulosса чиқардингиз?
7. Матндан teng ва тебе боғланган сўзларга 2 тадан мисол келтиринг. Фарқини айтинг.

	<i>Донолар ўғити</i>	<p>ЭЙ ФАРЗАНД, ҲАЁТДА ҲАР ХИЛ КУНЛАР КЕЛАДИ. ОМАДСИЗ КУНЛАРНИ САБР БИЛАН ЕНГИБ ЎТСАНГ, АЛБАТТА, ОМАДЛИ КУНЛАРГА ЕТИБ КЕЛАСАН. ҲАЛҚИМИЗ: “ОЙНИНГ ЎН БЕШИ ҚОРОНФУ БЎЛСА, ЎН БЕШИ ЁРУФ”, ДЕБ БЕЖИЗ АЙТМАГАН.</p>
--	----------------------	--

“ОДАМ – ОДАМ” ТИПИДАГИ КАСБЛАР

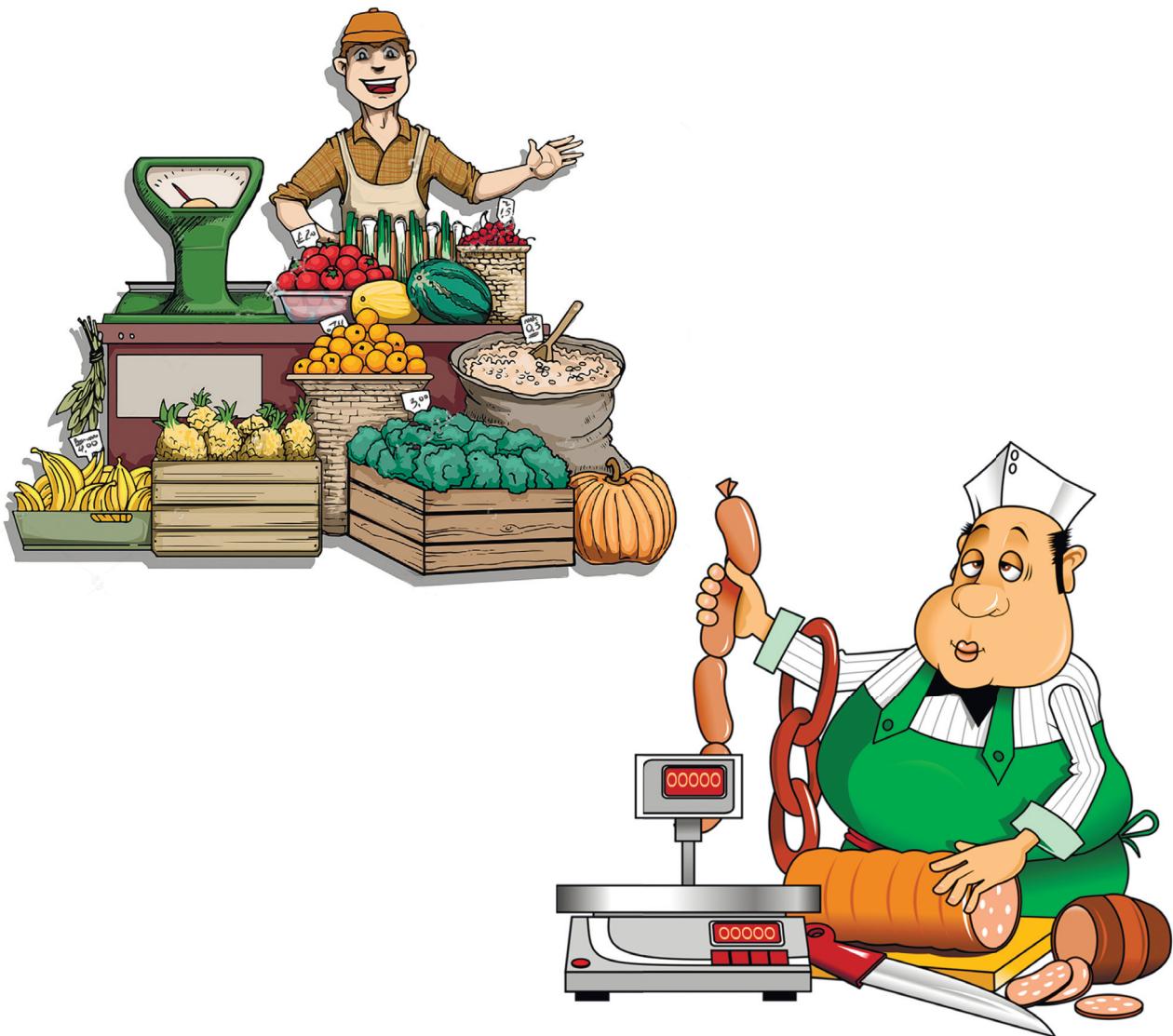
Үқиши

Сұзлаш

46-машқ. Қуийдаги расмлардан бирини танлаб, тасвирий матн тузинг, синфга тақдим этинг.

Таянч сүз ва сўз бирикмалар: сотувчи, хушмуомала инсон, ҳалоллик, инсоний муносабатлар, фирибгарлик, гамхўрлик, сохта муомала, тарози, шифобахиш сўзлар, кутубхоначи, қизиқувчан китобхон, дорихона.

47-машқ.

“Одам – одам” типидаги касбларга оид меҳнатнинг асосий мазмунин одамларнинг ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатишидан иборатdir. Бундай бир-бирига таъсир кўрсатишининг муҳим қисми ўзаро муносабатлар ҳисобланади. Мазкур типдаги касб бўйича муваффақиятли ишлаш учун одамлар билан алоқага киришиш ва улар билан доимий равишда мулоқотда бўлишни, одамларни тушунишни, уларнинг ўзига хос хусусиятларини билиб муомала қилишни ўрганиб олиш керак, шунингдек, ишлаб чиқариш, фан, техника, санъат ва бошқа шу сингари тегишли соҳага оид билимларни эгаллаб олиш лозим.

Одамлар билан ишлаш унчалик осон ишлардан эмас. Мисол учун сотувчилик касбини олиб кўрайлик. Сотувчи иш вақтида минут сайин янги-янги одамлар билан муомала қилиши керак. Харидорлар ҳар хил бўлади: улар орасида ўта синчковлари ҳам, мол танлашда иккиланиб турадиганлари ҳам, ҳаддан ташқари кўп гапирадиганлари ҳам учраб турди ва ҳоказо. Харидорлар билан муомала қила олиш эса сотувчининг вазифасидир. Бу ерда сотувчига ўзига хос истеъдод: оғир-вазмин, хушмуомала, хушфеъл бўлиш маҳорати зарур бўлади.

“Одам – одам” типидаги одамларни ўқитиши ва тарбиялаш билан боғлиқ бўлган мактабгача тарбия муас-

сасаси тарбиячиси, ўқитувчи; автотранспорт корхонасининг диспетчери, ишлаб чиқаришни ташкил этиш бўйича инженер иқтисодчи; сотувчи, сартарош; шаҳарларо алоқа телефонисткаси, маълумотлар бюросининг ходими, экскурсовод; маданият уйи ходими, дирижёр; фельдшер, тиббиёт ҳамшираси, врач каби касб танлаш учун жуда муҳим ва зарур бўлган шахсий фазилатларнинг қисқача рўйхати қўйидагилардан иборат:

- одамлар билан ишлаш жараёнида барқарор яхши кайфиятда бўлиш;
- одамлар билан муомалада бўлишга ўзида эҳтиёж сезиш, жамоат, хайрия ишларида сидқидилдан иштирок этиш;
- бошқа кишиларнинг ниятини, ўй-фикрларини, кайфиятини тушуна олиш, фикран ўзини бошқа кишининг ўрнига қўйиб кўриш қобилияти; одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тезда билиб олиш, кўпчилик кишиларнинг шахсий фазилатларини яхши тушуниш ва билиш маҳоратига эга бўлиш;
- турли кишилар билан умумий тил топа олиш, яъни юқори савияда муомала маданиятига эга бўлиш талаб этилади.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Якка тартибда ишлаш</i>

Ёзиш

	<i>Муҳокама қилиш</i>
--	-----------------------

Сўзлаш

1. Юқорида айтилган қайси касб сизни кўпроқ қизиқтиради?
2. Қизиқтирган касбга оид матндан таянч сўзларни топинг ва улар иштироқида сўз бирикмалари ҳосил қилиб ёзинг.

	<i>Донолар ўгити</i>
<p><i>Хушмуомалалик ва камтарлик кишининг чинакам маърифатлилигидан нишона.</i></p> <p style="text-align: right;"><i>О. Бальзак</i></p>	

ЮҚОРИДАГИ КАСБ ЭГАСИ БҮЛИШ УЧУН ҚУЙИДАГИ САВОЛЛАРГА “ХА” ЁКИ “ЙҮҚ” ДЕБ ЖАВОБ БЕРИНГ ВА ҮЗИНГИЗНИ СИНАБ КҮРИНГ:

1. Муомала вактида пайдо бўлган кайфият (қувонч, хафагарчилик, қайғу) дан кўнглинига қолган нарсалар узок муддат сақланиб коладими?
2. Сизнинг кайфиятингиз гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб, яхши-ёмон кайфиятлар тез-тез алмашиниб турадими?
3. Сиз ўз номингизга айтилган танқидий фикрларни кўнглингизга оғир олиб, узок вақт изтироб чекиб юрасизми?
4. Сершовқин, қувнок одамлар орасига тушиб қолганда қаттиқ чарчайсизми?
5. Янги одамлар билан танишишга тўғри келиб қолган вақтларда қийналиб, истиҳола қилиб юрмайсизми?
6. Сиз бирор янги гапни бошқа кишилардан сўраб билишдан кўра уни китобдан ўқиб билиб олиш осон ва қулай деб ҳисоблайсизми?
7. Сизда ёлғиз ўзингиз қолиб, тинч-осойишта бир жойда дам олиш истаги тез-тез бўлиб турадими?
8. Бирор билан гаплашаётган вақтингизда керакли сўзларни топиб айтиш учун узок вақт ўйлайсизми?

Агар мана шу саволларнинг кўпчилигига сиз “ҳа” деб жавоб берадиган бўлсангиз, у ҳолда, афтидан, одамлар билан боғлиқ бўладиган касблар сизга унчалик тўғри келмайди. Ҳар ҳолда бу соҳада муваффақиятга эришиш учун ўз устингизда кўпроқ ишлапшигизга тўғри келади.

Билиб олинг!

Тобе сўз билан ҳоким сўзниңг боғланиши уч хил:

Бошқарув

Мослашув

Битишув

Ҳоким сўз талабига кўра тобе сўзниңг бирон келишик қўшимчасини олиб келиши **бошқарув** дейилади.

Бошқарув икки хил: **келишикли бошқарув, кўмакчили бошқарув.**

Келишикли бошқарувда тобе сўз қаратқич келишигидан бошқа келишик қўшимчаларини олган ҳолда бирикади: **уйни кўрмоқ, дарсга келмоқ, уйда ўтирмоқ, ишдан қайтмоқ.**

Кўмакчили бошқарувда тобе ва бош сўз кўмакчилар ёрдамида бирикади: **тинчлик учун курашмоқ.**

Баъзан бошқарувли бирикмада тобе сўз қўшимчасиз бўлиши мумкин: **китоб ўқиши, шаҳар бориши.**

	Үқиши		Ёзиши		Мұхомама қилиш
---	-------	---	-------	--	----------------

48-машқ.

ШАРАФЛИ КАСБ СОХИБИ

Дунёда шундай касб әгалари борки, улар босиб ўтган ҳаёт йўли, қилган әзгу ишлари барча учун ибрат мактабидир. Жанубий Қозогистон вилояти Сайрам туманига қарашли Сайрам қишлоғида дунёга келган, узоқ йиллардан буён самарали меҳнат қилиб келаётган иқтидорли шифокор Насрулло Шоназаровни ана шундай меҳридарё сохиби инсонлардан бири десак, асло муболага бўлмайди.

Насрулло Абдуллаевич ёшлигидан шифокорлик касбига меҳр қўйди. Шу сабаб у келажак тақдирини инсонларнинг дардига малҳам бўлиш, улар саломатлигини мустаҳкамлашдек оғир, шу билан бирга, шарафли бўлган шифокорлик касби билан боғлади.

1980 йили ўрта мактабни олтин медалга битиргач, 1981–83 йиллар оралиғида тақдир тақозоси билан ҳарбий хизматни ўташга Челябинск шаҳрига борган Насрулло Шоназаров, ҳарбий хизматни ўтай туриб, Челябинск давлат тиббиёт олийгоҳига ўқишга кирди-да, ўз касбининг фидойи ва заҳматкаш инсонларидан сабоқ олди, тиббиётга оид билимларни пухта әгаллади. Шу билан бирга, ўқиш билан амалиётни узлуксиз олиб борган бўлажак шифокор Челябинск вилояти онкология (ўсма, шиш ва уларни даволаш) диспансерининг жонлантириш ва интенсив терапия бўлимида фаолият юритди. Институтни муваффақиятли тамомлагач, 1989 йилда юқорида аталган диспансер базасида интернатурани ўтагач, мазкур шифохонанинг торакал (қўкрак кафаси) жарроҳлик бўлимида шифокор-ординатор сифатида иш фаолиятини давом эттирди.

Шифокорлик иши шарафли, олижаноб ва масъулиятлидир. Чуқур назарий билимлар ва амалий қўнималарга эга бўлган кишигина бундай ишга қодирдир. Шифокорлик касби тинимсиз ўқиб-ўрганишни, ўз мутахассислигини доимий равишда тақомиллаштиришни талаб этишини юракдан ҳис қилган фидойи касб устаси 1997 йилда “Ошқозоннинг юқори қисми ҳамда қизилўнгачга ўтган сараторини жарроҳлик усули билан даволаш хусусиятлари” мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди.

Малакали шифокор кўплаб беморлар дардига малҳам бўлди. Ёш бўлишига қарамай, қисқа вақт оралиғида қўли енгил шифокор сифатида элнинг назари-

га тушди. 2000 йилда Челябинск шаҳридаги Урал давлат медицина академиясининг тез ёрдам кўрсатиш медицинаси ва юрак-томир жарроҳлиги кафедраси қошидаги онкология курси ассистенти сифатида, 2001 йилда эса УДМАОД-нинг радиология ва онкология кафедраси доценти лавозимида хизмат қилди.

2002 йилда эса малакали онколог-шифокор Насрулло Шоназаровга олий тоифа берилди.

2003 йилда она шаҳри Шимкент шаҳридаги Жанубий Қозогистон Давлат тиббиёт академиясининг онкология кафедраси доценти ҳамда поликлиника бўлимида шифокор-радиолог, консультант лавозимларида қўшимча меҳнат қилган бўлса, 2004 йилдан бошлаб кундузги стационар бўлими мудири лавозимида тайинланди.

Ўз касбига самимий меҳр қўйган меҳнаткаш шифокор 2005 – 2008 йиллар оралиғида Астана шаҳрининг “Онкология диспансери” давлат маҳкамасининг бош шифокори лавозимида фаолият юритди.

Билимдон, меҳнатсевар, касбий маҳоратли, юқори малакали мутахассис сифатида эътибор қозонган Насрулло Абдуллаевич 2006 йилнинг январь ойидан Астана шаҳри Соғликни сақлаш бошқармасининг штатдан ташқари бош онкологи, сентябрь ойидан ҚозДТА шифокорлар малакасини ошириш факультетининг онкология кафедраси доценти сифатида қўшимча вазифани бажарди.

2008–2012 йиллар оралиғида эса тажриба алмашиш мақсадида Россия давлатининг Тюмень шаҳрида нур ташхиси ва нур терапия курси билан онкология кафедрасини бошқарди.

Илм ва амалиётни узлуксиз олиб бориб, тинмай ўз устида ишлашни, изланувчанликни шиорга айлантирган, ўз олдига олий мақсадлар қўйиб, унга эриша олган моҳир шифокор 2010 йилда “Маҳаллий тарқалган ошқозон саратони билан касалланган хасталарни даволашда кенгтармоқли ёндошиш” мавзусидаги докторлик диссертациясини юксак шараф билан ҳимоя қилди.

Хикоямиз қаҳрамони 2012 йилдан бошлаб Астана шаҳрида Республика тез ёрдам илмий марказининг онкология бўлими раҳбари сифатида фаолият юритса, 2014 йилдан буён Астана ММ ҲЖ жарроҳлик кафедраси профессори лавозими ни қўша олиб бормоқда. 2015–2017 йй. Қозогистон Республикаси Президенти Иш бошқармасининг Тиббиёт маркази шифохонаси нинг бош онкологи сифати-

қалб ва фикр софлигини талаб қиласди. Соғлик эса инсонга тухфа этилган бебаҳо бойлик. Ана шу бойликни асраб-авайлашда, ёшларни ҳар томонлама соғлом, зукко ва комил инсонлар бўлиб камол топишида оқ халат соҳибларининг зиммаларидағи вазифалари муҳим аҳамиятга эгадир. Насрулло Абдуллаевич нафақат ўз устида тинимсиз ишлайди, балки устоз шифокорнинг ёшлар билан ишлаш тажрибаси, муассасада устоз-шогирд анъаналарини тўғри йўлга қўйган. Бу борада иш тажрибаси давомида унинг илмий раҳбарлиги остида ўнлаб илмий ишлар ёқлаганлиги фикримиз далилидир.

Ўта бой илмий-услубий, амалий тажрибага бой бўлган Насрулло Абдуллаевич шу кунга қадар 530дан ортиқ илмий ишлари, шулар қатори 70дан ортиқ илмий меҳнатлари Россия Федерациясининг Олий Аттестация Комиссияси тавсия этган нашриётларда ёруғ кўрди. Бундан ташқари шифокор ва талабалар учун мўлжалланган 30дан зиёд ўқув-методик қўлланмаларнинг муаллифи ҳамда ҳаммуаллифи, 4 монография ва 3 патент соҳиби, шу билан бирга, республика, халқаро миқёсдаги турли конференция, форумларда 40дан зиёд мазмунли маъruzalari билан қатнашиб, Ватанимиз шарафи, тиббиёти обрўйини ҳимоя қиласди.

Насрулло Абдуллаевич ҳозирги кунда Россия, Европа, Америка онкологла-

да меҳнат қилиб келди. Бугунги кунда шу муассасанинг илмий фаолият бўйича директор ўринbosari лавозимида хизмат қилмоқда.

Ха, “Табобат ҳамма санъатлар ичида энг олижаноб санъатдир”. Гиппократ томонидан айтилган ушбу фикр соҳа фидойиларининг шарафли, шунинг баробарида ўта масъулиятли вазифаларига берилган муносаб баҳо, десак янглишмаймиз. Дарҳақиқат, шифокорлик касби жасоратни, фидойилиликини,

ри ассоциациясининг фахрий аъзоси. Қозогистоннинг кардиоторакал жарроҳлар ассоциациясининг вице-президенти сифатида қимматли тажрибаси билан ўртоқлашмоқда.

Кўп йиллик тинимсиз, самимий меҳнати туфайли турли унвонлар: “Қозогистон Республикаси соғликни сақлаш соҳаси аълочиси” кўкрак нишони (2007 й.), “Соғликни сақлаш соҳаси аълочиси” (2013 й.), Россия Федерациясининг “*Labore et Scientia (Меҳнати ва билими билан)*” ордени, “Қозогистон Республикаси мустақиллигига 25 йил” юбилей медали ҳамда Қозогистон Республикаси ва Россия Федерацияси миқёсида кўплаб ташаккурномалар, мақтov қофозлари соҳибидир.

Саломатлик – улуғ неъмат. Шу боис, халқнинг саломатлиги юртнинг бойлиги экан, халқимиз саломатлиги йўлида фидокорона меҳнат қилаётган шифокор фарзандидан отаси ҳам ҳамиша рози. Зеро, ота-онасининг дуосини олиб ўсган инсоннинг кўнгли доимо хотиржам, омад эса доим ёр!

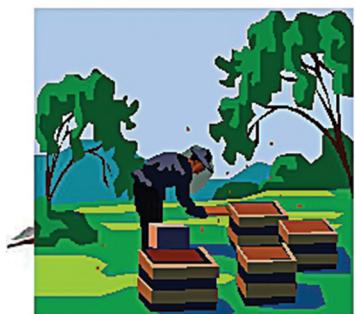
Шаҳло Наралиева

	Савол ва топшириқлар	
	1. Матн сизда қандай таассурот қолдирди, нимани англадингиз? Матннинг услуби, типи ва жанрини аниқланг.	
	Муҳокама қилиш	Сўзлаш
	2. Гиппократ номига қасам ичиш, деган фикрни қандай тушунасиз? Ўз фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.	
	Якка тартибда ишлиш	Ёзиш
	3. Шифокорлик касбининг машаққатли ва шарафли меҳнатини кўз олдингизга келтиринг. 4. Юқоридаги матн қаҳрамонининг ютуғи нимада деб ўйлайсиз? У муваффақиятли инсонми?	
	Видеолавҳа томоша қилиш	
	5. Интернет манбалари асосида “Медицина. Фотодинамика терапияси” видеолавҳасини томоша қилинг. Шу лавҳа асосида ролларга бўлинниб, шифокордан интервью олинг. 6. Сиз таниган ёки яқинларингиз ҳаётини сақлаб қолишда бутун иқтидорини ишга солган шифокор ҳақида биласизми? “Мен ҳам шифокор бўлсам...” мавзусида эссе ёзинг. Бунда берилган маълумотлардан ва ҳаётий воқеалардан фойдаланинг.	

Мұлоқот

Расмларда тасвирланған касблар ҳақида нималар биласиз? Улар қандай касб гурухига киради?

Билиб олинг!

Тобе сўзнинг ҳоким сўзга қаратқич келишиги шаклида боғланиши **мослашув** дейилади. Мослашувда тобе ва ҳоким сўз шахс ва сонда мослашган бўлади. Тобе сўз олдин келиб, қаратқич келишиги қўшимчасини, ҳоким сўз кейин келиб, эгалик қўшимчасини олган ҳолда боғланади: **унинг уйи, бизнинг боғимиз**. Тобе сўз қаратқич келишиги қўшимчасисиз ҳам қўлланилади: **мактаб ҳовлиси, она меҳри**.

Билиб олинг!

Тобе сўзнинг ҳоким сўз билан қўшимчасиз, маъно жиҳатидан бирикиши эса **битишувдир**: *тиниқ сув, катта кўча, чиройли уй, тез юрмоқ*. Бундай бирикмаларда сўзнинг ўрни алмаштирилса, сўз бирикмаси гапга айланади: **тиниқ сув** (сўз бирикмаси), **сув тиниқ** (гап).

Битишувда тобе сўз сифат ва равиш, сифат вазифасида келадиган отлардан, ҳоким сўз эса от ва феъл туркумларидан иборат бўлади.

Сўз бирикмасининг бирикиш усувлари

бошқарув
китобни
ўқимоқ,
уйга кетмоқ,
онам учун
совга

мослашув
китоб
вараги,
бизнинг
синфимиз

битишув
тоза ҳаво,
одобли бола,
тез юрмоқ

“ОДАМ – БЕЛГИЛАР ТИЗИМИ” ТИПИДАГИ КАСБЛАР

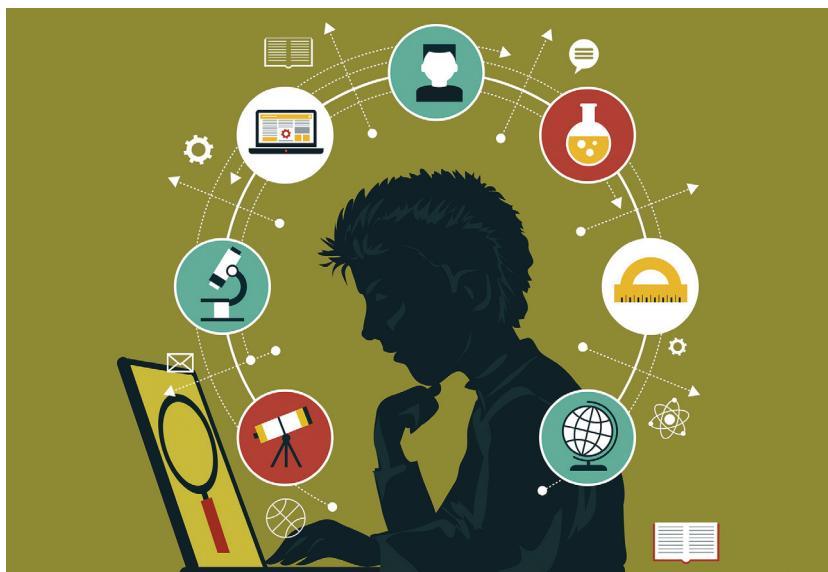
	Үйлиш		Езис		Мұхомама қилиш
---	-------	---	------	--	----------------

49-машқ.

“Одам – белгилар тизими”. Касбларнинг бу типа шартли белгилар, рақамлар, кодлар, табиий ёки сунъий тиллар асосий етакчи меңнат предмети ҳисобланади. Ҳозирги замон кишиси белгилар ва белги тизимлари дунёсида – матнлар, чизмалар, хариталар, жадваллар, формуулалар, йўл белгилари ичидаги яшайди. Бинобарин, буларнинг ҳаммасини биладиган тегишли мутахассислар ҳам зарур.

“Одам – белгилар тизими” типидаги касблар қўйидагиларни ўз ичига олади: ҳужжатларни (она тилида ёки чет тилида) расмийлаштириш, иш юритиш, матнлар ва уларнинг қайта ёзилиши билан боғлиқ бўлган касблар: таржимон, ҳарф терувчи, телеграфчи, техник редактор; сонлар, миқдорий нисбатлар меңнат предмети ҳисобланган касблар: ҳисоблаш машиналарининг оператори, назоратчи-ғазначи, АҚТ бўйича дастурчилар, ҳисобчи, техник-режаловчи; шартли белгилар системаси, объектларнинг схематик тасвири қўринишидаги информацияларни қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган касблар: чизмачи, топограф, техник-геодезист, инженер ва бошқалар.

Мазкур типдаги касбларнинг бирортасида муваффақиятли ишилаш учун мана шу белгилар оламига, сиртдан қараганда қуруқ белги бўлиб қўринадиган оламга хаёлан шўнғиб кетадиган, теварак-атрофни ўраб олган ҳаётдаги предметли хусусиятларни бирдан унута оладиган ва бутун диққат-эътиборни у ёки бу белгидан иборат маълумотларга қарата оладиган даражадаги алоҳида қобилият зарур бўлади. Турли предметлар, саноқлар, ҳисоблашлар, чизмалар, ёзувлар олиб бориш, ҳар хил турдаги маълумотлар (газеталардан қирқиб олинган мақолалар, ҳужжатлардан кўчирмалар), бир тилдан иккинчи тилга қилинган таржималарнинг тартибга солиб тўпланиши ва

сақланиши бүйича бажарган ёзма ишингизда ўз тажрибангизга баҳо беришга ҳаракат қилиб кўринг. Агар мана шу ишларни сиз эринмасдан қизиқиши билан бажарган бўлсангиз, эҳтимол, бу сизнинг келгусидаги машғул бўладиган ишингиз – профессионал фаолият кўрсатадиган соҳангиз бўлиб қолиши мумкин.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Муҳокама қилиш</i>

1. “Ҳозирги замон кишиси белгилар ва белги тизимлари дунёсида – матнлар, чизмалар, карталар, жадваллар, формуулалар, йўл белгилари ичida яшайди” жумласини қандай тушунасиз? Ўз фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

	<i>Якка тартибда ишланиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	------------------------------	--	-------------

2. Сизни бундай касблар қизиқтирадими? Нега?
3. Ажратилган жумлани қайта ўқинг ва шарҳланг, шу жумладан тобе сўзнинг ҳоқим сўзга бошқарув ва битишув йўли билан боғланишига мисоллар топиб ёзинг.

Билиб олинг!

Сўз ҳам сўз бирикмаси ҳам предмет, нарса, белги, ҳаракатни ифодалаш учун хизмат қиласди. Сўз якка ҳолда луғавий маъно ифодаласа, сўз бирикмаси бошқа сўзлар билан бириккан ҳолда предмет, нарса, белги, ҳаракатни ажратиб, аниқроқ қилиб кўрсатади. Масалан, **бала – яхши бола, китоб – нодир китоб**.

Донолар ўгити

Бир ишга киришган чогингда оғирликлар юз берса, мақсадинг манзилига етишмоқ йўлида меҳнат ва машаққатлар чексанг, ноумидлик кўчасига қадам қўйма, шижоатли ва матонатли бўл, шундагина бу мушкул йўлни босиб ўта оласан.

*Ишларингда чарх бузса қайгу чекма, сабр қил,
Хар кийимни йиртадур тикувчилар тикмоқ учун.*

	Үқиши		Ёзиши		Мұхокама қилиш
---	-------	---	-------	--	----------------

50-машқ.

ЁШЛИК

Ёшлик, бир ғунчасан, нозик, бокира,
Чақмоқдай шиддаткор, қудратли түлкін.
Тимсолинг довулдан қолишмас сира,
Фазога чўзсанг ҳам етгудай қўлинг.

Файратинг жўшқиндири, сенда иқтидор,
Сенга ҳар дам элнинг ихлоси баланд.
Мақсадларни зabit эт, сенда ихтиёр,
Сенинг юрагингда жўш урар талант.

Сенга юкингайдир ота-оналар,
Мустаҳкам Ватанда бунёдкор авлод.
Сенинг сафларингдан чиқар донолар,
Сенсан эртамизни қилгувчи обод.

Ҳар лаҳза ғанимат, қадрли ҳар дам,
Илму фан чўққисин эгалла, зabit эт.
Олға интил бўлиб сен бардам,
Ижод қил, излангин, муродингга ет.

H. Усмонова

	Савол ва топшириқлар
---	----------------------

- Шоира ўз шеърида ёшларга қарата қандай гояларни илгари сурмоқда?
- Ҳар бир тўртлик бўйича фикр-мулоҳаза юритинг ва шарҳланг.

	Мұхокама қилиш		Ёзиши
---	----------------	---	-------

- Ҳар лаҳза ғанимат, қадрли ҳар дам, деган гапни қандай тушундингиз? Даилиллар орқали фикрингизни асослаб, кичик насрый матн яратинг.
- Мослашув боғланиш нима, шеърдан мисоллар келтириш орқали изоҳланг.

“ОДАМ – БАДИЙ ОБРАЗ” ТИПИДАГИ КАСБЛАР

Үйлиш

Ёзиш

Мұхомама қилиш

51-машқ.

Зебуннисо бегим Заҳириддин Мұхаммад Бобур подшоғнинг панневараси Абу Зафар Мұхийиддин Мұхаммад Аврангзеб (татбезаги) Оламирнинг қизи. Унинг онаси Дилрасбону Шоҳнавозхоннинг қизи бўлиб, Бобурнинг Гулбадан бегим исмли қизига бориб туташади. Зебуннисо бегим (1048 ҳижрий йил шаввол ойи) 1639 йил милодий, феврал ойида Дехлида туғилган.

Зебуннисо бегим ўз замонасининг фозила аёлларидан Ҳафиза Марям Бону қўлида савод чиқарган. Отаси Зебуннисонинг шоирлик истеъдодини пайқаб, унга ўз даврининг етук олимларидан Мулло Мұхаммад Ашраф Исфаҳоний ва Мулло Жованни муаллим қилиб тайинлайди. Зебуннисо бегим забардаст шо-

ира, етук олим, уста танбур чертувчи созандা ва моҳир хаттот бўлиб етишади. Араб-форс тилларининг сарфу нахв (морфология ва синтаксис)ини, фиқҳ (қонуншунослик), мантиқ, фалсафа, тарих фанларини пухта ўзлаштиради. У настаълиқ, насх ва шикаста хатларини зўр маҳорат ила битган. Қуръонни бир неча маротаба ҳусниятда кўчирган ва ёддан қироат билан ўқиган. Зебуннисо бегим араб ва форс тиллари сарфу нахвинни эгаллаб, шу тилларда ҳам ижод қилди.

Зебуннисо бегим олимларга, шоирларга ва санъат аҳлларига ҳомийлик кўрсатиб, уларга маош тўлаб турган. “Олами Ислом” тазкирасидаги “*Зебуннисо бегим отаси ҳуқмдорлик билан қозонолмаган шуҳратни илм ва одоб билан қозонгган*” жумлалари фикримизни тасдиқлайди.

Зебуннисо бегим бир қатор шогирд-пешаларни илм-маърифат, одоб ва газалиёт бобида тарбиялаб, камолотга ет-

казган, Шарқнинг машҳур шоири Мирзо Абдуқодир Бедил ўз қизини Зебуннисо бегим тарбиясига топширган.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>

1. Зебуннисо бегим қандай касбларни эгаллаган экан?
2. Зебуннисо бегим хислатларини ёритувчи таянч сўз ва жумлаларни аниқланг.

	<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	-----------------------	--	---------------	--	-------------

1. “Олами Ислом” тазкирасидаги “Зебуннисо бегим отаси ҳукмдорлик билан қозонмаган шуҳратни илм ва одоб билан қозонганд” жумлалари юзасидан фикр юритинг. Ўз фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.
2. Матндаги қўшма сўзларни топиб, ўзи боғланган сўз билан кўчиринг, қандай сўз бирикмаси ҳосил бўлганлигини изоҳланг.
3. Сўз бирикмаси ва гапнинг ўзига хос хусусиятларини атанг.

Донолар ўгити

ЭЙ ФАРЗАНД, СЕН ҲАЛИ ЁШСАН, БУТУН ҲАЁТИНГ ОЛДИНДА. ҚАЙСИ КАСБ ЭГАСИ БЎЛИШИДАН ҚАТЬИЙ НАЗАР, ЖАМИЯТГА ФОЙДА КЕЛТИРАДИГАН ОДАМ БЎЛГИН. БИР КУН ҚЕЛИВ ДУНЁДАН ЎТСАНГ, СЕНИНГ ҲАЁТИНГ ҚИЛГАН ЯХШИЛИКЛАРИНГДА ДАВОМ ЭТАДИ.

	<i>Ўқиши</i>		<i>Ёзиш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>
--	--------------	--	-------------	--	-----------------------

52-машқ.

“Одам – бадиий образ”. Касбларнинг бу типада эса бадиий образлар, уларнинг тузилиш усуллари етакчи меҳнат предмети ҳисобланади. Бу ерда қуйидаги касбларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- тасвирий фаолият билан боғлиқ бўлган касблар: бадиий мебеллар ишлаб чиқариш бўйича дурадгор, тошга ўйиб гул соловчи, ёритиш электротехники (тепатрда), пойафзал конструктор-модельери, график-рассом ва бошқалар;
- мусиқа фаолияти билан боғлиқ бўлган касблар: пианино ва роялларни созловчи, оркестр артисти, композитор;
- адабий-бадиий фаолият билан боғлиқ бўлган касблар: бадиий адабиёт редактори, адабий ходим ва бошқалар;
- актёрлик-саҳна фаолияти билан боғлиқ бўлган касблар: театр артисти, эстрада артисти.

Бу типдаги касбларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундан иборатки, ходим амалга оширган, сарф қилган меҳнатининг анчагина қисми ташқи томондан қараган кишининг кўзига кўринмай, яширинча қолади. Бундан ташқари, меҳнатнинг сўнгги натижасига эришиш учун, яъни ижронинг енгил, зўрик-масдан бажарилиши ва ўйналаётган ролнинг табиий чиқиши учун кўпинча маҳсус куч-гайрат сарф қилишга тўғри келади. Чунончи, саҳнада бор-йўги бир неча минут давом этадиган томошани кўрсатиш учун артист ҳар куни бир неча соатлаб меҳнат қилиши керак.

Мазкур типдаги касбни танламоқчи бўлсангиз, меҳнатнинг мана шу яширин томони тўғрисида ўйлаб кўринг.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>
	<i>Тақдимот</i>

1. Чиройли, ихчам ва қулай пойафзал кийганингизда, пойабзал конструктор-модельерининг меҳнатини кўз олдингизга келтирганмисиз?
2. Кўлингизга китоб олганингизда, бу китобни дунёга келишида муаллифнинг, муҳараррирнинг, адабий ходимларнинг уйқусиз тунлари, машаққатли меҳнатларини тасаввур қила оласизми? Гурӯҳда муҳокама қилиб тақдимот тайёрланг.

	<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	-----------------------	--	---------------

3. Санъаткорлар меҳнатини осон деб ўйлайсизми? Нима учун?
4. “Саҳнада бор-йўги бир неча минут давом этадиган томошани кўрсатиш учун артист ҳар куни бир неча соатлаб меҳнат қилиши керак”, жумласини қандай шарҳлайсиз?
5. Сўз бирикмаси ва қўшма сўзлар ҳақида фикр билдиринг, фикрингизни мисоллар келтириш билан асосланг.

Билиб олинг!

Иборалар (турғұн бирикма) тилда бир қолипга тушиб, қотиб қолган луғавий бирликлардир. Иборалар камида иккита мустақил сүзнинг бирикувидан ташкил топади. Масалан, **оғзи қулоғида, дўпписи яримта, жаҳли чиқди, тепа сочи тикка бўлди** каби.

Ёдда сақланг!

Иборалар таркибидаги сүзлар ўз мустақил маъносини йўқотиб, бир бутун ҳолда кўчма маъно ифодалайди. Масалан, **тепа сочи тикка бўлди** (аччиқланди), **капалаги учди** (қўрқди), **оғзининг таноби қочди** (хурсанд).

Иборалар оддий бирикмадаги сүзларга шаклан ўхшаб қолиши мумкин. Масалан, **оёғини тиради**-ўз маъносида эркин бирикма, **оёғини тиради “кўнмади”** маъносида турғұн бирикма. Шунингдек, **қўли очиқ “сахий”** (турғұн бирикма) **қўли очиқ “панжалари ёйилган”** (эркин бирикма), **тарвузи қўлтиғидан тушди** бирикмаси ҳам турғұн ва эркин бирикма маъноларини ифода этади.

Иборалар сўз бирикмаси шаклида: **бўзчининг мокисидай, қўл кўтармоқ, ўзига келмоқ.**

Иборалар гап шаклида: **кўнгли ёришди, иши ўнгидан келди** каби ифодаланади.

Иборалар қуйидаги хусусиятларга эга.

1. Иборалар тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган луғавий бирликлардир.
2. Иборалар гапда бир гап бўлаги бўлади.
3. Иборалар кўчма маъно ифодалангани учун образлиликка бой. Шу сабабдан нутқнинг таъсирчанлигини оширади.
4. Иборалар бадиий ва сўзлашув услубларида қўлланилади.

	Ўқиш		Ёзиш		Мұхомама қилиш
---	------	---	------	---	----------------

53-машқ. Берилган иборалар иштирокида гаплар тузиб ёзинг. Ибораларнинг қайси бирлари әркин бирикма бўла олишини тушунтиринг.

Тилини тишиламоқ, қулогига қўймоқ, тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, тутган еридан кесмоқ, тўнини тескари киймоқ, қўли очиқ, тош отмоқ, оёғини тирамоқ, оғзини таноби қочмоқ, кўзи очилмоқ,...

 Ёдда сақланг!

Тилда худди иборалардек тайёр ҳолда қўлланиладиган, бир қолипга тушиб қолган бошқа бирликлар ҳам мавжуд. Улар мақоллар ва маталлар. Иборалар, мақол ва маталлар бирикма ҳолида бўлиб, ўзгартириш мумкин бўлмаганлиги учун барқарор бирикмалар дейилади.

	Ўқиш		Ёзиш		Мұхомама қилиш
--	------	--	------	--	----------------

54-машқ.

Бугун озод ва обод юртимизда илм-маърифат юксалмоқда, айниқса, биз ёшларнинг пухта билим олишимиз, ўз имкониятларимизни юзага чиқаришимиз учун кенг имкониятлар яратиб берилган. Тадбиркорлик, ҳунармандчилик билан шуғулланаман, деган киши ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватланмоқда. Фуқароларимизга, хусусан, кексаларимизга кўрсатилаётган эътибор ва ғамхўрлик ҳақида ҳар қанча гапирсак, камлик қилади.

Ҳар бир маҳаллада истиқомат қилаётган ёши улуғ онахону отахонларимиз, баҳт ва иқболимизни, юрт тинчлигини тилаб, дуо қиласидилар. Улар бор экан, уйларимиз нурли, ҳаётимиз файзли, йўлларимиз нурафшондир.

Биз, ёшлар мана шундай бағрикенг юртнинг фарзанди эканлигимиздан фахрланамиз, Ватанга бўлган муҳаббатни қалбан ҳис этиш, кексаларнинг ўйтларига амал қилиш, ўқиб-ўрганиш, танлаган соҳамиз бўйича юксак мақсадларни кўзлаб олға интилиш бизнинг асосий бурчимиз эканлигини яхши англаймиз. Қолаверса, ёши улуғ инсонларга иззат-икром кўрсатиш, уларнинг ҳолидан ха-бар олиб туриш, доим хизматларида бўлиб, дуоларини олишга интиламиз. Зоро, халқимизда “Олтин олма, дуо ол”, деган накл бежиз айтилмаган.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>

Тақдимот

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>

- Матндан образли, нутқий таъсирчанликни ифодаловчи сўз ва сўз бирикмалари ни топинг, изоҳ беринг.

Жуфтликда ишлаш

- Матн асосида грамматик меъёrlарга риоя этган ҳолда диалог тузинг.

Билиб олинг!

Предмет, нарса-ҳодисанинг мухим хусусиятлари орқали ифодаланиши **тасвирий ифодадир**. Масалан, **оқ олтин – пахта, дала маликаси – маккажӯхори, бунёдкор – қурувчи**.

Ёдда сақланг!

Тасвирий ифода нарса-ҳодисани образли ифодалаш асосида вужудга келади. Бундай ифодалар нутқий таъсирчанликни таъминлаш, нутқ жараёнида сўзларни тақрорламаслик имконини яратади. Тасвирий ифода, асосан, от ва сифат туркумидаги сўзлардан ташкил топади.

7

КЕЛАЖАҚДАГИ МУТАХАССИС НИМАЛАРГА ҚОДИР БҮЛИШИ КЕРАК?

Үқиши

Ёзиши

Мұхомама қилиши

55-машқ.

Касбнинг беш типларини атанғ ва мисоллар көлтириңг. Қуйидаги расмларда қайси типдаги касб әгалари тасвирланған? Улар ҳақида маълумот беринг.

Донолар үгити

Мурод, мақсад хазиналари меңнат күпрги үстидадир.

56-машқ.

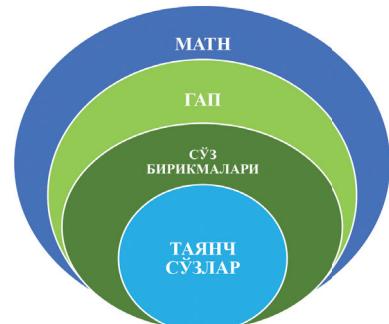
КЕЛАЖАКДАГИ МУТАХАССИС НИМАЛАРГА ҚОДИР БЁЛИШИ КЕРАК?

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

	<i>Гүрухда ишлаш</i>		<i>Тақдимот</i>
--	----------------------	--	-----------------

1. Юқорида берилген расмни шарҳланг. Матн тузинг.
2. Матн тузишдан аввал қалит сўзларни белгилаб олинг.
3. Қалит сўзлардан сўз бирикмалари ҳосил қилинг. Сўнгра гаплар тузинг. Гапларни мазмунан бир-бираiga боғлаб матн яратинг.

Донолар ўгити

Қадимги юнон донишманларидан Афлотун ҳаким айтади:

– Мен фидокорона қилинган роҳатни бошқа бирор нарсадан кўрмадим.

Вужудимнинг саломатлиги, руҳимнинг саодатини фақат меҳнатда топдим.

**Меҳнат ила ҳал бўлардир ҳар мушкул,
Коми дил меҳнат ила бўлгай ҳосил.**

	Ўқиш		Ёзиш		Муҳокама қилиш
--	------	--	------	--	----------------

57-машқ.

Савол ва топшириқлар

- АКТ ёрдамида бугунги кунимизда аста-секин эҳтиёждан чиқиб, йўқолиб бораётган касбларни аниқланг ва жадвални тўлдиринг.
- Сизнинг фикрингизча, келажакда қандай касблар пайдо бўлади, аниқланг ва жадвални тўлдиринг.

ФАЗОНИ ЗАБТ ЭТИШДАГИ ЮТУҚЛАР

КОИНТОТ СИРЛАРГА ТҮЛА. “ҚҮЛІНГІЗДА УШЛАБ ТУРГАН БИР ВАРАҚ ҚОҒОЗДА ЧУМОЛИ ЮРАЁТГАНИНИ КҮЗ ОЛДИНГИЗГА КЕЛТИРИНГ. ЧУМОЛИ УЧУН УНИНГ “КОИНТОТИ” ИККИ ЫЛЧАМЛИ, ЧУНКИ У ВАРАҚ ЮЗАСИНІ ТАРҚ ЭТА ОЛМАЙДИ. У ФАҚАТ ШИМОЛ, ЖАНУБ, ШАРҚ ВА ФАРБ БОРЛИГИНИ, ВАРАҚ ЮЗАСИДА ЭКАН, ҲЕЧ ҚАЧОН ЮҚОРИГА ЁКИ ПАСТГА ЮРА ОЛМАСЛИГИНИ БИЛАДИ. ҚАНДАЙДИР МАҢНОДА БИЗ ҲАМ КҮП ЫЛЧАМЛИ КОИНТОТНИНГ УЧ ЫЛЧАМЛИ ОЛАМИДА ЯШАЙМИЗ.

Ш. Долимов

1

“КОСМОНАВТИКАНИНГ ИСТИҚБОЛИ ЧЕКСИЗ, КЕЛАЖАГИ ХУДДИ КОИНОННИНГ ЎЗИ КАБИ БЕПОЁН”

	Ўқиши		Тинглаш		Сўзлаш
---	-------	---	---------	---	--------

58-машқ.

Матнолди топшириқлар: матнинг сарлавҳасидан унинг мазмуни ҳақида олдиндан хабар беринг.

КОСМОС ВА КОСМОНАВТИКА: АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР, ОДАМЛАР ВА ҲОДИСАЛАР

Болалигимда ёзниң илиқ тунлари ҳовлидаги сўрида ётиб қоп-қора баҳмалга сочиб юборилган ялтироқ олмослардек товланаётган осмону фалакдаги ситораларни томоша қиласар эканман, улғайгач, фазогир бўлиш, юлдузлар орасида саёҳат қилиб, биридан бошқасига учиб ўтиш, аҳли само орасида дўстлар орттириш, уларни Ерга, уйимизга таклиф қилиб, ўзим яхши кўрган таом – ойим тайёрлаган манти билан меҳмон қилишни орзу қилганим ҳозиргидай эсимда. Ўспириинлик даврида шаклланган орзу-ҳавас етарлича кучли, аксарият ҳолларда кишининг келгуси тақдирини ҳал этиб юбориш қурдатига эга бўлар экан. Юлдузлар орасида кечадиган саёҳат ҳаддан ортиқ узоқлик қилгани билан, жаҳон кезиши орзуси мени олий ҳарбий-денгиз билим юрти сари етаклади. Қисқа муддат бўлса-да, денгизлару дунё океанларига олис сафарларга чиқишига улгурдим. Бироқ юлдузли осмонга мафтун бўлишни ҳеч қўймадим... Мухтарам хонимлар ва жаноблар, азиз ёшлар!

1961 йил 12 апрель – замин фарзанди космосга парвоз қилган, ўзининг атиги 108 дақиқали парвози ила жамики башариятнинг асрлар оша давом этган орзузи ниҳоят ушалган, инсоният бир даврдан бошқа даврга кескин сакраб ўтган, тарих саҳифаларига зарҳал ҳарфлар-ла битилган улуғ кун бўлди!

Мазкур мавзуни очиш мақсадида бир қатор оммавий адабиётлар ва Интернет тармоғидан олинган маълумотларни йиғиб, умумлаштиридим, муайян тизимга солгач, она тилимизга таржима қилдим-да, бир қатор бўлимларга бўлиб чиқдим. Материалларни қўйида келтирилган изчилликда баён этаман, уларни бойитиш, тегишли бўлимлар учун асосий ва қўшимча маълумотлар тайёрлаб, эътиборингизга ҳавола этиш ишларини давом этаман. Мавзуу материалларидан ўз рефератларингиз, илмий ишларингиз, тайёрлаётган тарихий ёки техник мазмундаги маълумотномаларингизда фойдаланишингиз мумкин, албатта. Қўзланган асл мақсад ҳам шу – фойдаланувчини ўзбек тилида баён этилган соҳага оид билимлар билан қуроллантириш!

Ш. Долимов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Мұхокама қилиш</i>

1. Ҳарбий пенсиянер Шокир Долимовни мафтун этган нарса нима әди?
2. Муаллифнинг орзулари ҳақида фикрларингизни баён этинг.

	<i>Якка тартибда ишиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	---------------------------	--	-------------

3. Матнда берилған мағлумотни узлуксиз матн тарзидә (чизма, жадвал, расм күришида) тақдим этинг.
4. Forum.uz да, унинг ZiyoNET бўлимида баён этилган муаллифнинг тўлиқ мағлумотлари билан танишинг ва “Фазогирлар, сизларга таъзим!” мавзусида эссе ёзинг (эссе ёзиш қоидаларига тўлиқ амал қилинг).

	<i>Ўқиш</i>		<i>Тинглаш</i>		<i>Мұхокама қилиш</i>
--	-------------	--	----------------	--	-----------------------

59-машқ.

“КОСМОНАВТИКАНИНГ ИСТИҚБОЛИ ЧЕКСИЗ, КЕЛАЖАГИ ХУДДИ КОИНОТНИНГ ЎЗИ ҚАБИ БЕПОЁН”

Барча тизимлар инкорсиз ишлиши, техникани ишлаб чиқарған минглаб ишилар, Байконур космодромида кунни тунга улаб меҳнат қилганча “Восток” ракетасини парвозга тайёрлаб учирағиан ҳарбий ракетачи-синовчиларга панд бермаслиги учун, С. Королев томонидан мисли кўрилмаган илмий-техник, ташкилий-назорат, иқтисодий, тарбиявий ва психологик чора-тадбирлар олиб борилди.

Сергей Павлович инсон томонидан космик фазони ўзлаштириш муаммоларини ҳал этиш масалаларида ҳовлиқмади. Биринчи космик кема Ер атрофида атиги бир маротаба айланиб чиқди, зотан узоқ давом этадиган вазнсизлик шароитида инсон ўзини қандай тутишини, унга парвоз жараёнидаги психологик юкламалар, ҳали дуруст ўрганиб чиқилмаган космик саёҳат қандай таъсир этишини, нималарни бошдан кечиришини ҳеч ким аниқ билмайди.

1961 йил 6 август куни Герман Степанович Титов “Восток-2” русумли космик кемада бир сутка космосда парвоз қилди. Парвоз шароитларининг инсон организмига ўтказган таъсири боз синчковлик билан таҳлил қилинди.

1962 йил 11–12 август кунлари космонавтлар А.Г. Николаев ва П.Р. Попович “Восток-3” ва “Восток-4” русумли космик кемаларда космосга учиб, иккаласининг ўртасида бевосита радиоалоқа ўрнатилди.

1963 йил 14–16 июнь куни космонавтлар В. Ф. Биковский ва В. В. Терешкованинг “Восток-5” ва “Восток-6” космик кемаларидаги парвози амалга оширилиб, аёл кишининг космосга парвоз қила олиши ўрганиб чиқилди.

1964 йил 12–13 октябрь кунлари турли ихтисосликларга эга уч киши: кема командири, борт муҳандиси ва шифокордан иборат экипаж анча мураккаб яратилган кемада космосга учди.

1965 йил 18 март куни космонавт А.А. Леонов космосга парвоз қилганча, дунёда биринчи бўлиб “Восход-2” космик кемасининг шлюз камераси орқали скафандрда очиқ космосга чиқди.

Сергей Павлович ҳаётлигига амалга оширилган учувчи бошқарувидағи барча кемаларнинг космосга учиши муваффақиятли кечди.

Планеталаро космик фазо, Ой, Зухра ва Миррихни тадқиқ этиш учун дунёда биринчи бўлиб космосга учирилган дастлабки ўн бешта станцияни орбитага чиқариш ишларига С. Королёв шахсан ўзи раҳбарлик қилган ва таъкидлаб ўтмоқ жоизки, айнан Сергей Павловичнинг саъй-ҳаракати туфайли, мутлақо тинчлик мақсадларига қаратилган ушбу йўналишни янада ривожлантириш учун давлат мудофаасига оид йирик корхоналардан бири – С.А. Лавочкин номли авиасозлик илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси соҳа тасарруфига ўтказилган. Шунингдек, С. Королёв дунёда биринчи бўлиб кўп ўринли космик кемалар парвозини амалга ошириш борасида ҳам дунёда етакчи саналади.

Вақт ўтиб, кўп мақсадли уч ўринли “Союз” космик кемаси, Ой атрофини айланиб ўтиш учун мўлжалланган Л-1 русумли кема, Н-1-Л-3 Ой экспедиция комплекси, “Звезда” оғир орбитал станцияси ва планеталаро оғир кеманинг хомаки лойиҳалари ишлаб чиқилди.

С. Королёв совет космос дастурини келгусида Н-1 русумли ўта оғир әлтувчи ракета асосида амалга оширишни режалаштирган эди. Унинг вафотидан ва 1969–72 йиллардаги дастлабки муваффақиятсиз кечган парвозлардан сўнг, ушбу ракета синови сиёсий сабабларга кўра тўхтатилди. С. Королёв томонидан амалга оширилган ва амалга оширилиши режалаштирилган лойиҳалар ҳажми бир кишининг ҳаёт даврига сиғмайди, бош конструкторнинг ризқи эса минг афсуски, мўл бўлмаган.

1966 йил 14 январь куни жарроҳлик операциясидан сўнг юраги тўхтаб қолган буюк конструктор-олимнинг бевақт ўлими совет космонавтикаси учун ҳам, жаҳон космонавтикаси учун ҳам ҳақиқий фожиа бўлди. Оқибатда, жамики космик дастурларнинг равнақ топиш суръати аста-секин сустлаша борди. Космонавтиканинг келгуси ривожи кузатиладиган бўлса, на Совет Иттифоқида (ёки Россия Федерациясида) ва на АҚШда миқёсан Сергей Павловичга бас келадиган шахс пайдо бўлмади.

Шундай бўлса-да, космосни тадқиқ қилиш, узоқ муддатли орбитал комплексларда космик фазога мослашиб яшашга оид илмий ишлар бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Буларнинг бари, ўз таъбири билан айтганда: “Космонавти-канинг истиқболи чексиз бўлиб, келажаги худди Коинотнинг ўзи каби бепоён” эканлигига ишонган С. Королёвнинг фаолияти тарихий аҳамиятга, битмас қимматга эга эканлигидан ишончли далолатdir.

Ш. Долимов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>

1. С.П. Королев ҳақидаги маълумотларни тўплаб, “Кластер” усулида таърифланг.
2. Сергей Павлович томонидан космонавтика бўйича қандай чора-тадбирлар олиб борилди?
3. Матннинг тезисини топинг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>

4. С. Королёв дунёда биринчи бўлиб қандай космик кемалар парвозини амалга ошириди?
5. Матндан бош ва яширин ахборотларни топинг, кўчириб ёзинг.
6. Матндан мураккаб бирикмаларни топиб, сўз бирикмалари занжирини ҳосил қилинг.

Билиб олинг!

Сўз бирикмаси ва қўшма сўз.

Қўшма сўзнинг қисмлари ўз маъносини йўқотиб, биргалиқда бошқа маъно ифодалайди. Сўз бирикмаси таркибидаги сўзлар ўз маъносида қўлланилади. Шунинг учун қўшма сўз яхлит ҳолда бир сўроқقا жавоб бўлади. Масалан, **музқаймоқ** (нима?)

Сўз бирикмалари таркибидаги сўзлар эса алоҳида сўроқقا жавоб бўлади: **катта кўча (қандай кўча?, нима катта?)** каби.

Қўшма сўзлар ва сўз бирикмалари баъзан шакл жиҳатдан мос келади: Каттақўрғон, Учқўрғон – жой номлари (қўшма сўз) **катта қўрғон, уч қўрғон** жойни ажратиб кўрсатиш – сўз бирикмаси.

Үқиши

Тинглаш

Мұхомама қилиши

60-машқ.

Тұхтар Оңгарбаевич АУБАКИРОВ Қозоғистон Республикаси Қарағанда вилояти, Қарқалин туманида 27 жюль 1946 йилда дүнёга келген. Собиқ СССРнинг сүнгги фазогири, қозоқ халқининг эса биринчи космонавти. Қозоғистон ХХҚ (ВВС) генерал-майори. Қозоғистон Олий Кенгашы XII чақириғи, Қозоғистон Республикаси Парламентининг депутаты (1995), Совет Иттифоқи Қаҳрамони (1988й), Қозоғистон Республикасининг хизмат күрсатған спорт устаси.

1991 йил 2 октябрь куни әкипаж командири Александр Волков ва Австрия космонавти Франц Фибек билан биргаликда “Союз ТМ-13” космик кемасида парвоз қилди. Бир ҳаftа давомида “Мир” фазовий комплексида иш олиб борди.

Талғат Аманғелдиевич МУСАБАЕВ Қозоғистон Республикаси Алмати вилояти, Жамбул тумани, Қарғали қишлоғида дүнёга келген. Россия Федерацияси космонавт-учувчиси. Қозоғистон Республикаси ҳаво йўллари генерал-лейтенати (2007), Қозоғистон Республикаси Миллий космик ҳаво йўллари агентлигининг раиси.

ССР/Россиянинг 79-фазогири, жаҳоннинг 309-фазогири. Техника фанлари доктори (2008).

Парвозлари:

1-парвози 1994 йил 1.06.–04.11. оралиғида КК “Союз ТМ-19” ва 30–16 кемасининг бортинженери сифатида 125 кун, 22 соат, 53 минут, 36 секунд давом этди;

2-парвози 1998 йил 29 январдан 25 августргача КК “Союз ТМ-27” ва 30–25 космик кемасининг командири сифатида 207 кун, 12 соат, 51 минут, 2 секунд давомида фазода иш олиб бориб ер қайтдилар;

3-парвози 2001 йил 28 апрель 6 май оралиғида экспедиция боғишланған МКС “Союз ТМ-32” (парвоз) ва “Союз ТМ-31” (қўниш) космик кемасининг командири сифатида 7 куни, 22 соат, 4 минут, 3 секунд давомида фазода бўлиб қайтдилар.

Жами фазода бўлган вақт давомийлиги 341 кун, 9 соат, 41 секундни ташкил этган.

Мусабековга 3 почта маркалари бағишиланган.

Айдин Аканович АЙМБЕТОВ. 1972 йил 27 июлда дунёга келган. ҚР фазогири. ҚР Миллий космик агентлиги раисининг маслаҳатчisi.

Қозоғистоннинг Л.Гумилёв номли Евроосиё миллий университети қошидаги “Космик техника ва технологиялар” институти директорининг ўринбосари. Қозоғистон Республикаси Ҳарбий Ҳаво кучлари полковниги.

2015 йил 2 сентябрда парвозга режалаштирилган “Союз ТМА-18М” ва экспедицияга мўлжалланган Халқа-ро космик станцияси ЭП-18 кемасининг бортинженери сифатида тасдиқланган ва биринчи маротаба фазога парвоз қилди.

Солижон ШАРИПОВ, космонавт-учувчи, Россия қаҳрамони. 1964 йилнинг 24 августида Қирғизистоннинг Ўш вилоятидаги Ўзган шаҳрида ўзбек оиласида туғилган. 1987 йили авиация билим юртини тутатганидан сўнг мураббий учувчи бўлиб ишлаган. Турли русландаги самолётларда ҳаммаси бўлиб 950 соат парвоз қилган. 1990 йили совет космонавтлари отрядига қабул қилинган. “Союз ТМ” космик кемаси ва “Мир” орбитал станциясида парвоз учун экипаж командири сифатида тайёргарликдан ўтган. 1994 йили Москва давлат университетини картография мутахассислиги бўйича тамомланган. 1998 йилнинг 23 январидан 31 январигача АҚШ-нинг “Индевор” кемасида космосга парвоз қилган. Парвоз 8 сутка 19 соат 46 минут 54 секунд давом этган. Қўрсатган жасорати учун Россия ва Қирғизистоннинг олий мукофотлари билан тақдирланган.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Тақдимот</i>

1. Матнларни зеҳн қўйиб ўқинг ҳамда ҳар бир матнга сарлавҳа қўйинг. Жуфтликда муҳокама қилинг.
2. Фазогирларнинг космонавтика соҳасидаги хизматлари ҳақида тезис-тақдимот тайёрланг.

Якка тартибда ишлаш

3. Уларнинг космонавтика соҳасидаги ютуқлари ҳақида қўшимча манбалардан фойдаланиб, газетага мақола ёзинг.
4. Матндан гапга тенг сўз бирикмаларини топиб ёзинг.

Билиб олинг!

Тобе бирикмалар тузилишига кўра икки хил: **содда бирикмалар, мураккаб бирикмалар**.

Содда бирикмалар таркибидаги сўзлар иккита бўлади: **катта бино, яхши бола**.

Мураккаб бирикмалар таркибидан ортиқ сўз бўлади: **қизил гулли пирёла, кенг ҳовлини уй**. Бундай бирикмалар ўз ичидаги яна бирикмаларга бўлиниши мумкин: Масалан, **кенг ҳовли, ҳовлини уй**.

Булар сўз бирикмалари занжири ҳисобланади.

Ўқиш

Сўзлаш

61-машқ.

БАЙКОНУР космодромига оид маълумотлар: БАЙКОНУР – Қозоғистон Республикаси Қизил Ўрда вилоятининг 1995 йилга қадар Ленинск деб номланган Байконур шаҳри ёнида жойлашган, Россия Федерациясига қарашли космодром. Ушбу космодромга сабиқ СССР Министрлар Кенгашининг 1955 йил 2 февралдаги қарори билан Фарбий Қозоғистон темир йўлларининг Тура-Там разъездидаги яқинида асос солинган бўлиб, бугунги кунда 1994 йил имзоланган давлатлараро битимга асосан фойдаланилмоқда.

Россия Федерацияси таркибидаги алоҳида федератив аҳамиятга эга шаҳар мақоми берилган Байконур шаҳри 1994 йили космик комплекс билан биргаликда Россия тасарруфига узоқ муддатли ижара сифатида топширилган.

Байконур космодроми қитъалараро баллистик ракеталар ишини текшириб, меъёрига етказиш, “Союз”, “Молния”, “Зенит”, “Циклон”, “Протон” ва “Энергия” русумли элтувчи ракеталарни синовдан ўтказиб, космосга учириш учун мўлжалланган. Таркибида бир нечта старт бериш комплекслари, техник майдонлар ва ўлчов пунктлари мавжуд.

Байконур космодромидан космик фазога:

1957 йил 4 октябрь куни Ернинг биринчи сунъий йўлдоши;

1961 йил 12 апрель куни жағоннинг биринчи космонавти Ю.А. Гагарин учган биринчи “Восток” космик кемаси;

“Восток”, “Восход”, “Союз”, “Союз-Т”, “Союз-ТМ” космик кемаларининг барча русумлари;

“Прогресс” автоматик юк ташиш космик кемасининг барча русумлари;
кўп маротаба қўллаш учун мўлжалланган “Энергия” – “Буран” орбитал ракета-космос тизими;

Ернинг қўплаб сунъий йўлдошлари ва сайёralарабо космик аппаратлар учирилган.

(Муаллифлар таржимаси)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Муҳокама қилиш</i>

1. Байконур космодромига қачон ва ким томонидан асос солинган?
2. Байконур космодроми қитъалараро қандай хизматни бажаради?

	<i>Якка тартибда ишиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	---------------------------	--	-------------

1. Олган маълумотга қўшимча яна Интернет материалларидан фойдаланиб, “Байконур космодроми – қитъалараро космосга учириш майдони” мавзусида реферат тайёрланг.
2. Тагига чизилган гапни сўз бирикмаларига ажратиб ёзинг, ҳоким ва тобе сўзлар тагига чизинг.

3

КОСМОНАВТИКА БҮЙИЧА МОЗИЙГА НАЗАР

	Үйлиш		Ёзиш		Мұхомама қилиш
---	-------	---	------	---	----------------

62-машқ.

Ой ва бошқа сайёralару ситоралар томон саёхатта оид тасаввурлар инсон онгида азалдан ўрин әгаллаб келган бўлиб, фақат XX асрдагина Ер планетасини тарқ этиш учун зарурий тезлик оладиган ракета техникаси яратилгач, унинг ушбу орзу-ҳаваслари рўёбга чиққан.

1881 йил 23 март куни рус инқилобчиси, подшо Александр II ҳаётига уюштирилган суйқасд иштирокчиси, авиация маршали Александр Головановнинг боғоси, қамоқда ўтирган Николай Иванович Кибальчич қатл қилинишидан бир неча кун олдин тортишиш кучи векторини бошқариш мақсадида двигателининг ёқилғи ёниш камераси тебранувчан ракета учиш аппаратига оид ғояни ишлаб чиқиб, матнини қофозга баён этди. Бироқ ушбу қўллэзмасини Фанлар академиясига йўллаш борасидаги илтимоси тергов комиссияси томонидан бажарилмади. Вақт ўтиб, ушбу илмий лойиҳа 1918 йили “Былое” журналининг 4- ва 5- сонларида чоп этилди.

Ракетасозлик асосини XX аср бошида Константин Эдуардович Циолковский, Герман Оберт, Робберт Годдард ва Рейнхольд Тилинг яратишган.

Жумладан, назарий космонавтиканинг асосчиси К. Циолковский бўлиб, ушбу рус олимни реактив ҳаракат тамойилларидан фойдаланган тарзда ракетани космосга учириш имконияти борлигига оид ғояни илк бор (1883 йили) илгари суриб, илмий жиҳатдан (1886-1903 йиллари) сайёralарарабо учадиган ракета лойиҳасини яратган тарзда асослаб берди.

Ракета двигателининг тортиш кучи таъсири остида учиш аппарати оладиган тезликни белгилаб берадиган Циолковский формуласи бугунги кунда ҳам, ракета лойиҳаларини яратишда, хусусан, ракета вазнига оид асосий тавсифларни белгилаш мобайнида қўлланиладиган математик аппаратнинг муҳим қисмини ташкил этади.

Хусусан, 1887 йил 10 май куни К. Циолковский ўзининг “Ракета” қўллэзмасида реактив ҳаракатнинг бир қатор муаммоларини тадқиқ этади. Бунда у, йўналиши ўзгармас ракета двигателининг тортиш кучи таъсирида, бошқа кучлар таъсир этмаган ҳолатда учиш аппарати олиши мумкин бўлган тезликни аниқлаб берди. Айнан мана шу якуний математик боғланиш “Циолковский формуласи”, деган ном олиб, 1903 йили “Научное обозрение” журналида чоп этилди.

1903 йили К. Циолковский реактив учиш аппарати – ракета воситасида сайёralарарабо парвоз этиш имкониятини илк бор назарий асослашга бағишлиланган

“Коинот маконларини асбоблар ила тадқиқ этиш”, деб номланган илмий ишини чоп этди. 1911–1912 йиллари ушбу ишнинг иккинчи қисми, 1914 йили эса қўшимчалари чоп этилди. К. Циолковский ва ундан муҳтор равиша Ф.А. Цандер ўша даврда маълум энергия манбаларини қўллаган тарзда космосга парвоз қилиш мумкинлигига оид хулоса чиқариб, амалга ошириш йўлларини, жумладан, ракетанинг шакли, двигателини совитиш тамойиллари, ёқилғи буғи сифатида суюлтирилган газдан фойдаланиш лозимлиги ва шу кабиларни кўрсатиб ўтиши.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Жуфтликда ишиш</i>

1. Ой ва бошқа сайёralару ситоралар томон саёҳатга оид тасаввурлар инсон онгидагачон пайдо бўлган?

	<i>Якка тартибда ишиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	---------------------------	--	-------------

2. Ракетасозлик асосчиларидан кимларни биласиз?
3. Матннинг асосий ғоясини аниқланг. 1–2 жумла орқали баён этинг.
4. К. Циолковский ким ва унинг қандай хизматларини билиб олдингиз?
5. Матндаги содда гапларни топиб кўчиринг ва шарҳланг. Грамматик таҳлил қилинг.

Ёдда сақланг!

Сўз бирикмаси ва гап грамматик алоқа асосида вужудга келадиган синтактика бирликлардир. Сўз бирикмаси тушунча ифодалаб, аташ вазифасини бажаради, гап эса фикр ифодалайди.

	Үқиши		Тинглаш		Мұхокама қилиши
---	--------------	---	----------------	---	------------------------

63-машқ.

ЗАМИН ВА ФАЗОГИР

Замин:

Сенга тахтиравон, кошонадурман,
Сенга мангу ватанман — хонадурман.
Таажжуб қымагин бағримга тортсам,
Боламсан, ҳар на қылса онадурман.

Фазогир:

Күкінгда чақнаган дурдонадурман,
Саҳар Зухроси янглиғ ёнадурман.
Қуёш атрофида парвонасан, Ер,
Сенинг тегрангда мен парвонадурман.

Замин:

Самовот узра қалб монанд әрурман,
Сенинг меҳру ўйингга банд әрурман.
Фазода уч баландроқ, лочиним, уч,
Боқиб парвозингга хурсанд әрурман.

Фазогир:

Заминим, мен сенга фарзанд әрурман
Онамсан, тоабад дилбанд әрурман,
Ақл бирлан енгиң тортиш кучингни,
Күнгил бирлан сенга пайванд әрурман.

X. Шарипов

	Савол ва топшириқлар
	Мұхокама қилиши

1. Шеърни диалог тариқасида ўқинг. Замин ва фазогир диалоги юзасидан мұхокама юритинг ва ўз фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

Жуфтликда ишлаш

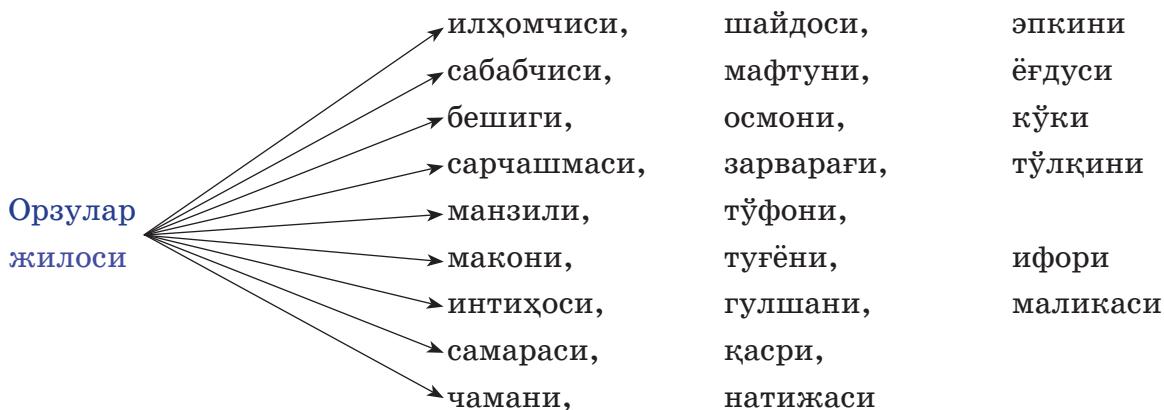
2. Шеърниңг асосий мазмунини ёритувчи таянч сўзларни аниқланг.
3. Таянч сўзлар иштирокида сўз биримлари ҳосил қилиб, насрий кичик матн яратинг ҳамда шарҳланг.
4. Насрий матн билан шеърий матн тузилишида қандай фарқлар бор эканлигини тушунтиринг.

	Ўқиш		Ёзиш		Муҳокама қилиш
--	------	--	------	--	----------------

64-машқ.

1-топшириқ. Берилган “Фазогир” сўзи ёрдамида қуйидаги намуналар асосида “от + от” ва “сифат + от” қолиплари асосида сўз биримлари ҳосил қилинг.

1-жадвал “От+от” қолиплари бўйича ҳосил қилинган сўз биримларидан намуналар:

2. “Сифат + от” қолипи асосида ҳосил қилинган сўз биримлари:

Янги,	нафис, гард
Мусафо,	сўнгсиз,
Муқаддас	фойдасиз,
Мунис,	ниҳоясиз,
Ширин,	битмас,
Пок,	туганмас,

юқмаган,	орзулар
фусункор	
бесамар	
бебош	
жиловсиз	
лаҳзалик	

2-топшириқ. Ҳосил қилинган сўз биримлари иштирокида гаплар, шеърқаторлар тузинг.

ХИТОЙ КОИНОТНИ ЗАБТ ЭТГАН ДАВЛАТЛАР ҚАТОРИГА ҚҰШИЛДИ

Үқиши

Тинглаш

Мұхомама қилиши

65-машқ.

2003 йил Хитойнинг “Жучуа” космодромидан фазога күтарилган “Шенжоу – 5” космик кемаси ўзи билан хитойлик фазогирни ер орбитасига олиб чиқди. Шундай қилиб, Хитой Совет Иттифоқи ва Америка Құшма Штатларидан кейин одамни космосга учирған учинчи давлат бўлди.

Ракета учирилганидан 10 дақиқа ўтиб фазо кемаси ер орбитасига чиқар экан, унинг бортида бўлган Хитой фазогири Янг Ливэй “ҳаммаси жойида, эртага учрашамиз” дея ерга хабар беради. Учиш олдидан эса Хитой ҳаво кучлари ҳарбий зобити бўлган 38 яшар фазогир парвози муваффақиятли ўтишига ишончи комил эканини билдириди.

Янг Ливэй космосга парвози давомида 20 соат ичида ер орбитасини 14 марта айланиб, пайшанба куни ерга қайтиши керак. Хитой оммавий ахборот восита-лари эса ҳозирданоқ парвоз муваффақиятли амалга ошгани ҳақда ёзмоқдалар. Чоршанба куни Хитойнинг биратўла беш телеканали барча телекўрсатувларни бекор қилиб, фақат парвозни мунтазам эфирда ёритиб борди.

Хитой Президенти Ху Жинтау давлат телеканали орқали халқига мурожаат әтар экан, айни воқеани коинотни забт этишдаги “тарихий қадам” дея таърифлади. “Ўртоқлар! Кўпдан бери кутмилган парвоз ниҳоят муваффақиятли амалга ошиди. Ўзимизда ишлаб чиқарилган фазо кемаси ва ўз фазогири мизни ҳеч қандай муаммосиз ер орбитасига олиб чиқди. Бу эса Хитой халқи глобал илм-фан ва технологиялар чўққиси сари тарихий қадамни ташлаганидан далолатдир”, – деб таъкидлади Хитой Президенти.

Коинот илк бор инсон тарафидан забт этилганидан 42 йил ўтиб, одамнинг фазога учирилишини инсониятни ҳайратлантирувчи янгилик дейиш қийин. Бироқ Хитой замонавий технологиялар ривожланган давлатлар қаторига қўшилганини намойиш этди. Лондонлик фазошунос Александра Ашборн: “Тушунишимча, улар эртанги кунга катта шонч билан қарамоқдалар. Балки Хитой халқаро жамоатчиликка ўзини яхшироқ тақдим этишини яхшироқ ўргангандир. Қандай бўлмасин, биз гарбдагилар, буни олдинга ташланган катта қадам дея тушунишимиз керак”, – дейди.

АҚШнинг НАСА фазо бошқармаси маъмури Син О’Киф Хитойни космосга муваффақиятли парвози билан қутлар экан, уни “коинотни инсоният тарафидан забт этилишидаги муҳим воқеа” дея таърифлади. Россия Фазо бошқармаси раҳбарининг биринчи ўринбосари Николай Моисеев эса Хитойнинг коинотни забт этган давлатлар қаторига қўшилганини олқишилади.

III. Долимов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гуруҳда ишиш</i>

1. Космосни забт этган биринчи давлат қайси давлат эди? Хитой давлати нечанчиси?
2. Хитой фазогири Янг Ливэй таассуротлари ва ҳаяжонини қандай баҳолайсиз?

	<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	-----------------------	--	---------------

3. Хитой Президенти Ху Жинтаунинг ўз халқига йўллаган мурожаатини топинг ва изоҳланг.

	<i>Якка тартибда ишиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	---------------------------	--	-------------

4. Хитой давлати ҳаётидаги бу воқеа ҳақида айтилган фикр ва мулоҳазалар ҳақида сизнинг кўзқарашингиз. 1–2 жумлада ифода этинг.
5. Матндаги ажратилиб кўрсатилган гапни гап бўлаклари юзасидан таҳлил қилинг ва содда гап ҳақида изоҳ беринг.

Билиб олинг!

Гаплар бир ёки икки грамматик асосдан (эга ва кесим) иборат бўлади. Шунга кўра гаплар иккига бўлинади: *содда гаплар, қўшма гаплар*. Содда гаплар битта грамматик асосдан иборат бўлади. *Ўқтам Астанадан келди*. Қўшма гаплар икки ёки ундан ортиқ грамматик асосдан ташкил топади. *Ўқитувчи келди ва дарс бошлиди. Аввал ўйла, кейин сўйла*. (Мақол)

	Үқиши		Тинглаш		Сүзлаш
---	--------------	---	----------------	---	---------------

66-машқ.

МЕН ФАЗОГИР БҮЛЛАМАН

Коинот билан Ерни боғлаган, улар орасида узвий алоқа ўрнатган муқаддас замин Байконур! Фазо кемалари парвоз қилаётган қанотлилар макони бўлган қозоқ ери – Байконур! Оламда Сенга тенг келадиган ер йўқдир, бепоён ўлкам, ажойиб юртим, Байконуриим!

Ҳар сафар Байконурни ёдга олганимда, шу эл фарзанди эканлигимдан қалбим қувончларга тўлиб-тошади, орзуларим қанот қоқиб, гўё самоларда парвоз қиласман. Менинг ҳам болалигимдан орзуим фазогир бўлишdir. Кўкка кўз тикикар эканман, хаёллар оламига ғарқ бўламан. Эҳ, осмоним менинг, армоним менинг, мусаффо кенглик!

Кўксимни тўлдирган армоним бор, мен ҳам катта олим бўламан, ота-онам ишончини оқлайман. Ватанимга муҳаббатим бекиёс, шунинг учун садоқатли бўламан, элим-юртим учун толмай меҳнат қиласман! Эрта-кеч, билим олиб, илмнинг қирраларини очиб, завқли ҳаёт сурман. Ардоқли Ватаним, бир кун келиб фазогир ўғлинг бўламан! Максадим қанотида ҳар куни самога парвоз қилишдан чарчамайдиган, коинот сирларини ўрганиб, оламга танитишдан толмас фазогиринг мен бўламан!

Орзу-армонларим ушалиши йўлида тинимсиз меҳнат қилишим, ўқиб-ўрганишим лозимлигини жуда яхши биламан. Бу йўлда ортга чекиниш йўқ, фақат олдинга ва олдинга ҳаракат қиласман, Тўхтар, Талғат, Айдин оғаларим сингари фазоларни қучаман!

	Савол ва топшириқлар				
	Жуфтликда ишиш		Ёзиш		Тақдимот

- Матн билан танишинг. Ўқилган матннинг гоясидан келиб чиқсан ҳолда ўзингиз аниқ далил ва қарашларингизни ифодаловчи очиқ саволлар тузинг. Жуфтликда муҳокама қилинг.
- Матн мазмунини ёритувчи 5та калит сўзларни аниқланг ва шу сўзлар ёрдамида сўз бирикмалари ҳосил қилинг. Сўз ва сўз бирикмаларидан фойдаланиб, худди шу мавзуда ўзингиз монолог ёзинг. Синфга тақдим этинг.

	Үқиши		Сўзлаш		Муҳокама қилиш
---	-------	---	--------	--	----------------

67-машк.

2016 йил 30 октябрь эрталаб “Союз МС” сериясидаги космик кема Халқаро коинот станцияси экипажининг 3 аъзоси билан Қозогистонда қўнди. Бу ҳақда ТАСС ахборот агентлиги хабар берди.

Ерга россиялик фазогир Анатолий Иванишин, америкалиқ Кэтлин Рубинс ва япониялик Такуя Ониси қайтдилар. Улар коинотда 115 кун бўлдилар.

Парвозларни бошқариш маркази экранида “Қўниш амалга оширилди” деган ёзув чиқиши билан қидирув-қутқарув отрядлари капсула қўнган жойга йўл олишиди. Улар яқин орада фазогирларни капсуладан чиқариб олишади.

	Савол ва топшириқлар
	Жуфтликда ишлаш

Ёзиш

Тақдимот

- Интернет материалларидан фойдаланган ҳолда ХКС экипаж аъзоларининг 115 кун давомида бажарган ишлари ҳақида маълумот йиғинг ва тақдимот тайёрланг.
- Матндан содда гапларнинг бош бўлакларининг иштироқига кўра қандай турлари мавжуд? Шарҳланг.

Ўқиши

Мұхомама қилиши

68-машқ.

Россия ўзининг “Клиппер” лойиҳасидан воз кечиб, учувчи бошқарадиган кўп мақсадли “Русь” космик кемасини яратиш устида иш олиб бормоқда. АҚШда Ер яқинидаги парвозларнинг “Спейс шаттл” тизими ўрнига қўллаш учун ҳам, 2019–2020 йилларда Ойга учиш учун ҳам, кўтаринки руҳда ишлаб чиқилган бўлиб, кейинчалик бекор қилинган “Юлдузлар турқуми дастури” доирасида Миррихга учиш учун ҳам, учувчи бошқарадиган кўп мақсадли “Орион” амалий-тадқиқот космик кемаси лойиҳалаштирилмоқда. Ушбу кеманинг Ер яқинидаги орбитал парвозлари 2014–2015 йиллари бошланиши кўзда тутилган. Шу тариқа, 2011 йили ўз шатлларидан воз кечган АҚШ кам деганда беш йил давомида космик кемаларга эга бўлмай, ушбу вақт давомида ўз астронавтларини космосга Роскосмос билан ҳамкорликда ташийди.

Хитой кенг миқёсли космик дастур ишлаб чиққанини эълон қилди. Мазкур дастур доираларида яқин келажакда учувчи бошқарадиган орбитал станция яратилиши, истиқболда эса кўп маротаба қўлланиладиган космик юқ ташиш тизимларининг навбатдаги авлоди яратилиб, учувчи-космонавтлар Ойга парвоз қилиши кўзда тутилган.

Европа (Европа космос агентлиги) 2018 йилдан эътиборан фойдалана бошланаидиган ўз учувчи бошқарадиган космик кемаларини ҳамда Россия билан ҳамкорликда ишлатиладиган космик кемаларни ишлаб чиқиши билан машғул. Кенг миқёсли “Аврора” дастурини ишлаб чиқсан Европа режаларида АҚШ ва Россия билан ҳамкорликда ёки мустақил равишда 2025 йилдан эътиборан дастлаб одамларни Ойга, 2030 йилдан сўнг эса Миррихга йўллаш кўзда тутилган.

Хиндистон дунёning тўртинчи космик давлати бўлишга интилиб, 2016 йилдан эътиборан ўзининг учувчи бошқарадиган космик кемасини орбитага чиқаришни, узоқ келажакда эса Россия билан ҳамкорликда ёки мустақил равишда инсонни Ойга чиқаришни ният қилган.

Япония учувчи бошқарадиган, кўп маротаба қўлланиладиган космик юқ ташиш тизимларини яратиш устида тадқиқот ишларини давом эттириб, 2025 йилдан сўнг, Ой томон учувчи бошқарувидаги парвозларни амалга ошира бошлишини эълон қилди.

Эрон 2020 йилга бориб ўзининг учувчи бошқарадиган кичик космик кемасини, келажакда эса кичик орбитал станциясини яратиш устида 2005–2008 йилдан эътиборан иш бошлаган.

Туркия 2020 йилдан кейин ўзининг учувчи бошқарадиган космик кемасини яратиш билан якунига етадиган космонавтикасини тизиш борасидаги босқич-ма-босқич амалга ошириладиган режасини тузган.

Малайзия мусулмон оламининг бирлашган космик дастурини, шу жумладан, учувчи бошқарадиган муҳтор космонавтиканни яратиш ташаббусчиси ва соҳа мувофиқлаштирувчиси бўлиш истагини эълон қилди.

Scaled Composites компанияси ва бир қатор бошқа компанияларнинг космик туризм дастури доирасида туризмга оид суборбитал ва орбитал космик кемалар ва ҳатто орбитал станциялар яратиш ва улардан яқин орада мунтазам фойдаланиш ишлари давом этмоқда.

Шу билан бир вақтда, сўнгги йилларда учувчи бошқарадиган космонавтиканинг истиқболсиз әканлиги, узоқ келажакда инсон заковатига бас келадиган сунъий интеллект яратилгач, ерда яшашга мослашган инсонни космосга учириш мақсадга мувофиқ келмай қолиши мумкинлиги ҳақида тез-тез ёзиб турilmоқда. 2009 йили ушбу ғояни физик Олег Доброҷеев илгари суриб, асослаб беришга уриниб кўрди.

III. Долимов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>

1. “Космонавтика соҳасида келажакка назар” деб номланган ушбу матнни диққат билан ўқинг, гурӯҳларга бўлинниб, муҳокама қилинг.
2. 1-гурух. “Ақлий ҳужум”. Келажакда космонавтика соҳасида режалаштирилаётган ишлар амалга ошишига ишонасизми?.. Ўзингиз космонавтика бўйича қандай маълумотларга эгасиз?
- 2-гурух. “Ақлий ҳужум”. Қайси давлатлар бу лойиҳада иштирок этмоқчи? Сиз уларнинг муваффақият қозонишларига ишонасизми?

	<i>Ёзиши</i>
--	--------------

3. Бизнинг Қозоғистонимизда қандай ишлар амалга оширилиш кўзда тутилмоқда, изланг ва топинг. Тақдимот тайёрланг.

Ёдда сақланг!

Содда гаплар грамматик асоснинг (бош бўлакларнинг) иштирокига кўра икки хил:

1. Икки бош бўлакли гап.
2. Бир бош бўлакли гап.

Гапда эга ва кесим иштирок этса икки бош бўлакли гап дейилади. Масалан, Фотима келди. Гап асосидан бури (эга ёки кесим) иштирок этган гаплар бир бош бўлакли гап дейилади. Магазиндан китоблар олдик. Фақат эга ва кесимдан иборат бўлган гаплар йиғиқ гап дейилади: Ёмғир ёғди, уй тинч. Гапда бош бўлаклардан ташқари, иккунчи даржали бўлаклар ҳам иштирок этса ёйиқ гап дейилади: Ёмғир кун бўйи савалаб ёғди.

Содда гап фикр ифодалаш учун зарур бўлган бўлакларнинг иштирокига кўра икки хил: тўлиқ гап, тўлиқсиз гап.

Фикр ифодалаш учун зарур бўлакларнинг ҳаммаси мавжуд бўлган гаплар тўлиқ гаплар дейилади. Зарур бўлакларнинг бир қисми туширилган бўлиб, уни олдинги гапдан англаш мумкин бўлган гап тўлиқсиз гап дейилади. Масалан, Сен бу китобни ўқидингми? (тўлиқ гап). Ўқидим (тўлиқсиз гап). Тўлиқсиз гаплар асосан диалогик нутқ таркибида бўлади.

Ўқиши

Мухокама қилиши

69-машқ.

Космоснинг тижорат мақсадларида ўзлаштирилиши

Амалий космонавтиканинг қуийдаги учта асосий йўналиши мавжуд:

1. Космик ахборот комплекслари йўналиши – замонавий алоқа тизимлари, метеорология, навигация, табиий манбалардан фойдаланиш жараёни устидан назорат олиб бориш тизимлари, атроф-муҳит муҳофазаси.

2. Илмий космик тизимлар йўналиши – илмий тадқиқотлар ва табиий шароитда ўтказиладиган тажрибалар.

3. Космос билан боғлиқ саноат йўналиши – фармакологик воситалар ишлаб чиқариш, электрон, электротехник, радиотехник ва шу каби бошқа турдаги саноат тармоқлари учун янги материаллар тайёрлаш.

Келажакда Ой манбалари ва Қуёш тизимига мансуб бошқа планеталар, астроидларнинг манбаларидан фойдаланиш, саноатнинг заарли чиқиндиларини космик фазога чиқарib ташлаш қўзда тутилмоқда.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
---	-----------------------------

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
---	----------------------------	---	-------------

1. Космоснинг тижорат мақсадларида ўзлаштирилиши деган фикрга қандай қарайсиз? 1–2 жумлада фикрингизни ёзма баён этинг.
2. Амалий космонавтика қандай йўналишларни ўз ичига олар экан?
3. Қандай гаплар тўлиқ гап дейилади? Мисоллар орқали фикрингизни асосланг.

Билиб олинг!

Кесим ва унинг ифодаланиши. Эга ҳақидаги хабарни билдириб, тасдиқ-инкор, замон, майл, шахс-сон маъноларини ифодаловчи бўлак кесим дейилади. Гапни юзага келтириш, фикрни ифодалашда кесимнинг роли катта бўлиб, у гапнинг асосини ташкил қиласи ва бошқа бўлакларни ўзига боғлайди.

Ёдда сақланг!

Кесим турли сўз туркumlари билан ифодаланаади. Қайси сўз туркуми билан ифодаланишига кўра кесим икки хил: **феъл-кесим, от-кесим.**

Феъл, феълнинг сифатдош, равишдош шакллари билан ифодаланган кесим феъл-кесим дейилади. Масалан, **Мажлис охирлаб қолди. Болалар завқланиб, ютуқларини айтиб беришди. У шаҳарга бугун етиб борган.**

Феъл-кесимлар тузилишига кўра содда ва мураккаб бўлади. Бир сўздан иборат бўлган кесим содда-кесим: **Меҳмонлар тарқалишди. Учрашув тугади.** Икки ёки ундан ортиқ сўзлардан иборат бўлган кесим мураккаб кесимдир: **Биз оғир кураш йўлини босиб ўтдик. Уруғлар униб чиқди.**

Үқиши

Мұхокама қилиши

70-машқ.

ЭЛТУВЧИ РАКЕТА (рус. ракета-носитель), космик фазога космик аппарат, Ернинг сунъий йўлдоши, космик кема, планеталаро автоматик станция каби фойдали юқ олиб чиқиш учун мўлжалланган кўп поғонали баллистик ракета. Бошқача айтганда, космонавтика манфаатларида фойдаланиладиган ракета. Бундай ракета фойдали юқ Ер яқинидаги паст, ўрта баландликдаги, юқори эллиптик ва катта айлана орбиталарга етказилаётганида зарурий (биринчи ёки иккинчи ёхуд ундан юқори) космик тезлик олишини таъминлайди. Ўз траекториясининг фаол қисмидаги бугунги элтувчи ракета парвозининг давомийлиги тахминан 17 дақиқани ташкил этади, старт олиш вазни 3000 тонна бўлиб, ушбу вазннинг 90 фоизи ёқилғи вазнидан иборат, Ер яқинидаги орбитага олиб чиқадиган фойдали юқ вазни тахминан 140 тонна.

(Муаллифлар таржимаси)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

	<i>Мұхокама қилиш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	-----------------------	--	---------------

1. Матнни ўқинг ва элтувчи ракета қандай мақсадда яратилганини шарҳланг.
2. “Ақлий ҳужум”. Матндаги сонлар сизни ўйлантирудими, фикрингизни баён этинг.

	<i>Якка тартибда ишлиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------------	--	-------------

3. Матндан от-кесим ва феъл-кесимга мисоллар топиб ёзинг ва изоҳ беринг.

6

КОСМОНАВТИКА СОҲАСИДА РЎЙ БЕРГАН ЭНГ МУҲИМ ҲОДИСАЛАР (1957–1966 ЙИЛЛАР)

	Ўқиши		Муҳокама қилиши
---	-------	---	-----------------

71-машқ.

1957 йил – буюк конструктор Сергей Павлович Королёв раҳбарлигига Р-7 русумли биринчи қитъалараро баллистик ракета яратилди;

1957 йил 4 октябрь – фазо даврининг илк санасидир. Зеро, шу куни ССРИ томонидан Ернинг энг биринчи сунъий йўлдоши Спутник-1 космосга учирилди;

1957 йил 3 ноябрь – фазога илк бор тирик жонзод – Лайка лақабли итни олиб чиққан Ернинг иккинчи йўлдоши Спутник-2 учирилди;

1959 йил 4 январь – Луна-1 космик станцияси Ой юзидан 6000 км га узоқлашиб, гелиоцентрик орбитага чиқди ва бу билан Қуёшнинг биринчи сунъий йўлдошига айланди;

1959 йил 14 сентябрь – Луна-2 космик станцияси Аристит, Архимед ва Автолик кратерлари яқинидаги Ойдинлик Денгизи худудида Ой юзига етиб, ССРИ герби тасвирланган вимпелни туширди;

1959 йил 4 октябрь – Ойнинг Ердан қўринмайдиган томонини суратга олган Луна-3 планеталараро автоматик станция учирилди, шунингдек, парвоз давомида илк бор гравитацион манёвр амалга оширилди;

1960 йил 19 август – тарихда илк бор Ерга тирик қайтган жонзодлар иштирокидаги орбитал парвоз амалга оширилди. Спутник-5 космик кемасида Белка ва Стрелка лақабли итлар парвоз қилишди;

1961 йил 12 апрель – инсоннинг космосга илк парвози амалга оширилди. Совет фазогири Юрий Алексеевич Гагарин Байконур космодромидан “Восток” русумли элтувчи ракета воситасида космосга учиб, “Восток-1” русумли космик

кемада Ер яқинидаги орбита бўйлаб 1 соат-у, 48 дақиқа давомида парвоз қилганча, Ер атрофини бир маротаба айланиб чиққач, Саратов вилоятининг Энгельс шаҳри яқинида соғ-саломат қўнишга муваффақ бўлди. Башарийт тарихи саҳифаларига зарҳал ҳарфлар-ла битилган бўлиб, Космонавтика куни, деб эълон қилинган ушбу буюк ҳодиса – учиш аппарати бошқариладиган космонавтика нинг амалда рўёбга чиқиши ва келгусида кенг кўламда тараққий топишининг таянч нуқтасига айланди;

1962 йил 12 август – илк бор Восток-3 ва Восток-4 кемаларида гуруҳ таркибидаги космик парвоз амалга оширилди. Ушбу космик кемалар бир-бирига 6,5 км га яқинлашди;

1963 йил 16 июнь – Восток-6 космик кемасида биринчи космонавт аёл Валентина Владимировна Терешкова ёлғиз ўзи космосга учди (АҚШнинг биринчи астронавт аёли Салли Райд космосга эркаклардан иборат экипаж таркибида 1983 йили учган);

1964 йил 12 октябрь – биринчи маротаба кўп ўринли Восход-1 космик кемаси учирилди;

1965 йил 18 март – инсон космонавтика тарихида илк бор очиқ космосга чиқди. 11-совет космонавти Алексей Архипович Леонов ўзининг Восход-2 космик кемасидан 12 дақиқа-ю, 9 сония давомида очиқ космосда бўлди. Ушбу вақт давомида, айниқса, қўзда тутилмаган ҳолат юзага келганда, яъни эгнидаги шишиб кетган скафандр космик кемага қайтиб киришга тўсқинлик қилганда мазкур космонавт мисли кўрилмаган қаҳрамонлик намунасини намоён этди. А. Леонов кема шлюзига скафандр ичидаги ортиқча ҳаво босимини чиқариб юборгандан сўнггина, шунда ҳам, кема люки орқали оёқ билан эмас, йўриқномада ман этилган ҳолатда – бош билан ўтиб киришга муваффақ бўлди;

1966 йил 3 февраль – Луна-9 планеталараро автоматик станцияси илк бор Ой юзига енгил қўниб, унинг кенг манзарали суратлари олинди;

1966 йил 1 март – Венера-3 сайёralараро автоматик станцияси илк бор Зухра юзасига етиб бориб, ССРИ вимпелини туширди. Бу билан космик аппаратнинг Ердан бошқа планетага биринчи космик парвози амалга оширилди;

1966 йил 3 апрель – Луна-10 космик станцияси Ойнинг биринчи сунъий йўлдоши бўлди.

Ш. Долимов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>
	<i>Тақдимот</i>

1. Матнни дикқат билан ўқинг ва Космонавтика соҳасида рўй берган энг муҳим ҳодисалар бўйича мулоҳаза юритинг.

	Якка тартибда ишиш		Ёзиш
---	---------------------------	---	-------------

2. Матндан таянч жумлаларни топиб күчириңг.

	Мұхокама қилиш		Сұзлаш
---	-----------------------	---	---------------

3. Қачон ва ким томонидан инсоннинг космосга илк парвози амалга оширилди?

4. Сизда ҳам космонавт бўлиш орзуси пайдо бўлдими?

5. Тагига чизилган гапнинг кесимларини топиб тузилишини шарҳланг.

Билиб олинг!

Феълдан бошқа сўз туркumlари (от, сифат, сон, олмош, равиш, тақлид сўз, модал сўз, ҳаракат номи) билан ифодаланган кесим от-кесимдир.

От кесим қўйидагича ифодаланади:

От билан:

Унинг дадаси – **ўқитувчи**.

Сифат билан:

Бола – болдан **ширин**.

Сон билан:

Икки ўн беш – **бир ўттиз**.

Олмош билан:

Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим **сендадур**.

Равиш билан:

Ҳали қиласиган ишлар **кўп**.

Ҳаракат номи билан:

Ўқимоқ – **ўрганмоқ**.

Модал сўз билан:

Сен билан менинг нима **ишим бор**?

Ёдда сақланг!

От-кесим ҳам тузилишига кўра сода ва мураккаб бўлади. Мураккаб от-кесим икки ёки ундан ортиқ сўзлардан ёрдамчи ёки кўмакчи феъл бирекишидан ҳосил бўлади. Масалан, **Меҳнат билан топилган нон ширина бўлади**. Яхшилик қилсанг, **яхшилик қолади** каби.

От-кесим таркибида кесимни шакллантирувчи ва уни эга билан боғлаш вазифасини бажарувчи ёрдамчи, кўмакчи, тўлиқсиз феъллар, **керак**, **лозим**, **зарур**, **шарт** каби модал сўзлар боғлама дейилади. Масалан, **Данагидан мағзи ширина бўлади**. У ўша ийларда талаба **эди**. Энди ишимишни яхшилаш **керак**.

Ўқиши

Мұхокама қилиши

72-машқ.

КОСМИК АППАРАТ ПАРВОЗИННИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Умуман олғанда, космик аппарат парвозини уч қисмга, хусусан, орбитага чиқариш, орбитал парвоз ва қўниш қисмларига бўлиш қабул қилинган. Орбитага чиқариш қисмида космик аппарат белгиланган йўналишда зарурий космик тезлик олиши лозим. Парвознинг орбитал қисми аппаратнинг само механикаси қонунларига мувофиқ инерциал ҳаракатланиши билан тавсифланади. Қўниш қисми эса Ерга қайтаётган космик аппаратнинг тезлигини қўниш тезлигига қадар сўндириш учун хизмат қиласди.

Савол ва топшириқлар

1. Космик аппарат парвозининг ўзига хос хусусиятлари нимадан иборат деб ўйлай-сиз?

Ёзиш

2. Матнни кўчириб, гап бўлаклари юзасидан таҳлил қилинг, кесимларига изоҳ беринг.

Ўқиши

Мұхокама қилиши

73-машқ.

1967 йил 30 октябрь – ССРИ нинг иккита космик Космос-186 ва Космос-188 учувчисиз аппаратларининг туташтирилуви илк бор амалга оширилди;

1968 йил 15 сентябрь – бортида жонли мавжудотлар, хусусан: тошбақа, мева пашласи, қурт, ўсимлик,

урұғ ва бактериялар бўлиб, Ой атрофини айланиб чиққан Зонд-5 космик аппаратининг Ерга илк бор қайтиши рўй берди;

1969 йил 16 январь – Союз-4 ва Союз-5 бошқарилган космик кемалар илк бор ўзаро туташтирилди;

1969 йил 21 июль – инсон оёғи Ойга етган кун. АҚШ астронавтлари Н.Армстронг ва Э.Олдринг 1961 йил 16-24 июль кунлари амалга оширилган ой экспедицияси давомида илк бор Ойга тушишди. Космик кемадан Ернинг табиий йўлдошига тушар экан, Нил Армстронг: “Ёлғиз инсон учун бу кичик бир қадам, албатта, аҳли жаҳон учун эса янги милод томон кескин сакрашдир” -деган эди. Аполлон-11 космик кемасида ўтказилган ушбу экспедицияда Ой тупроғининг илк намунаси Ерга келтирилди;

1970 йил 24 сентябрь – Луна-16 космик станцияси Ой тупроғининг навбатдаги намунасини келтирди. Аниқроқ айтиладиган бўлса, ушбу ҳодиса бошқа осмон жисмидан (хусусан, Ойдан) Ерга намуна келтирган биринчи учувчисиз бошқариладиган космик аппарат парвози бўлди;

1970 йил 17 ноябрь – Ердан бошқариладиган Лунаход-1 Ойга эркин қўндирилди. Энг биринчи масофадан бошқариладиган ўзиорар яримавтоматик космик аппарат Ой юзида иш бошлади;

1970 йил 15 декабрь – Венера-7 космик аппарати биринчи бўлиб Зухра юзига эркин қўнди;

1971 йил 19 апрель – космосга биринчи Салют-1 орбитал станцияси учирildi;

1971 йил 13 ноябрь – Маринер-9 космик станцияси Миррихнинг биринчи сунъий йўлдоши бўлди;

1971 йил 27 ноябрь – Марс-2 космик станцияси биринчи бўлиб Миррих юзига етиб борди;

1971 йил 2 декабрь – Марс-3 планеталараро автоматик станцияси Миррих юзига биринчи бўлиб эркин қўнди;

1972 йил 3 март – космосга учирилган Пионер-10 космик аппарати биринчи бўлиб Қуёш тизимининг сарҳадларини тарқ этди;

1975 йил 20 октябрь – Венера-9 космик станцияси Зухранинг биринчи сунъий йўлдоши бўлди;

1975 йил октябрь ойи – Венера-9 ва Венера-10 космик аппаратлари биринчи бўлиб Зухра юзига эркин қўнган тарзда, юзасининг фотосуратларини Ерга узатди;

1981 йил 12 апрель – кўп маротаба фойдаланиладиган “Колумбия” космик юқ ташиш кемаси илк бор космосга учирилди;

1986 йил 20 февраль – Мир орбитал станциясининг асосий модули орбитага чиқарилди;

1988 йил 15 ноябрь – “Энергия-Буран” дастури доирасида яратилган “Буран” кўп маротаба фойдаланиладиган космик ташиш тизимиға мансуб орбитал космолан кемасининг “Энергия” русумли әлтувчи ракета воситасида биринчи

космик фазони ўзлаштириш борасидаги янгидан-янги лойиҳа ва режалар билан тавсифланади. Космик саёҳат тобора кенг ривож топмоқда. Космик кемалар бошқариладиган космонавтика боз Ойга қайтишини ният қилиб, ўз нигоҳини Қуёш тизимиға мансуб бошқа сайёralар, биринчи навбатда, Миррихга қаратмоқда.

Ш. Долимов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлиш</i>

1. Космонавтика соҳасида 1957–1966 ҳамда 1967–2011 йиллар давомида рўй берган энг муҳим ҳодисаларга диққат қилинг. Қандай ўзгариш ва ривожланишни пай-қадингиз? Гурӯҳларда муҳокама қилинг ва тақдимот тайёрланг.
2. Маълумотларни узлуксиз матн тарзида: чизма, таблица, расм, диаграмма кўришида тақдим этинг.

	<i>Якка тартибда ишлиш</i>		<i>Ёзиш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	----------------------------	--	-------------	--	---------------

2. Сўнгги хатбоши устида фикр юритинг ва кўчиринг, гапдаги бош бўлакларни аниқлаб, шахс-сонда мослигини тушунтиринг.

Билиб олинг!

Эга билан кесим ўзаро шахс ва сонда мослашади: *Мен ўқидим, Сен ўқидинг.*

III шахсда феъл кесим ҳамма вақт шахс ва сонда мослашавермайди. Масалан, у ўқиди (эга ва кесим III шахс бирлиқда - мослашган), улар ўқиди (эга кўплиқда, кесим бирлиқда мослашмаган). Дараҳтлар гуллади (эга кўплиқда, кесим бирлиқда).

Ёдда сақланг!

Эга билан кесимнинг мослашмаслиги қўйидагича:

1. Кесим *сифат, сон* билан ифодаланса, эга кўплиқда, кесим бирлиқда келади: **Боғлар кўм-кўк. Бу ерда тўпланганлар мингта.**

2. Эга жамликни билдирган сўз билан ифодаланса, кесим бирлиқда бўлади. **Масалан, Халқ тўпланди. Ҳамма келди.**

3. Кесим ҳурмат маъносини бирдиригандা, эга бирлиқда, кесим кўплиқда келади. **Дадам келдилар.**

4. Эга жонсиз предметлар ва қушларни англатганда, кўплиқда келса ҳам, кесим бирлиқда бўлади. **Дараҳтлар гуллади. Қушлар сайради.**

Эга билан кесим орасида қўйидаги ҳолларда тири қўйилади:

1. Эга *от, олмош, сон* билан ифодаланиб кесимлик қўшимчасини олмаса: **Жаҳл – душман, Ақл – дўст, Бирники – бирга, Мақсадимиз – шу.**

2. Гапни эгаси ёки кесими ҳаракат номи билан ифодаланса. **Ўқиш – ўрганиш.**

3. Эга кўрсатиш олмоши билан ифодаланса. **Бу – ҳамма ишлардан қилинадиган хуроса.**

4. Эганинг маъноси таъкидлаб кўрсатилса. **Шулар – меҳнатда илфорлар.** Агар эга билан кесим орасида ҳам юклама келса, тири қўйилмайди. **Масалан, Булар ҳам меҳнатда илфорлар.**

Ёдда сақланг!

Содда ва қўшма гаплар таркибида ҳам бир хил маъно ифодалайдиган **феълнинг шахс-сон, замон шаклидаги феъл- кесимлар, шунингдек, боғламасиз ва боғламали от-кесимлар мустақил кесимдир.**

Содда гап таркибида бошқа, қўшма гап таркибида бошқа маъно берадиган, феълнинг шарт майли шакли - *са, -са* эди, *-ганда* эди: *У борса* эди, *Бу китобни ўқиганда* эди каби шакллари *номустақил кесимдир.*

Үқиши

Тинглаш

74-машқ.

ТИРИК САЙЁРАЛАР

Деразамдан тушган тола нур
Сомон йўли каби товланур.
Эй, мен билган, Билмаган дунё!
Заррадан то Коинот қадар,
Ҳам аён, ҳам тилсимот қадар
Фикрат бовар қилмаган дунё!
Мен ҳам сендан бир қисм бўлиб,
Ҳис, идрок, жон ва жисм бўлиб,
Яралибман, яшамоқдаман...
...Деразамдан тушган тола нур
Сомон йўли каби товланур.

Хайратки, шу тола нур аро
Минг-минг зарра кезар овора.
Ҳар бир зарра балки бир дунё,
Эҳтимол, бир ўзга сайёра...
Кўриб не бор ўз тақдирида,
Балки яшар минг-минг коинот.
Ҳеч ажабмас, шулар бирида
Мавжуд бўлса тараққий, ҳаёт.
Инсон-чи, дўст топмоқни ўйлаб
Танҳоликдан бу тор дунёда,
Юлдузларга қемалар йўллаб,
Жонзот излар чексиз фазода.
Бордек йироқ туркумлар аро
Ўзи каби оқил бир хилқат,
Инсон кўкка боқар доимо,
Тинтув қиласар осмонни фақат.
Аммо билмас, қилмас тасаввур,
Хаёлига келтирмас башар,
Ўзга жонзот балки бўлиб нур,
Оҳанг бўлиб у билан яшар.
Ўзга ҳаёт балки сокин тун
Қамишларнинг шовиллашидир.
Тонготарда балки лолагун
Шафақларнинг ловиллашидир.
Ҳожат эмас кўқдан изламоқ,
Кемаларни қилмоқ овора.
Одамзоднинг ўз қалбидаёқ
Яшаётирип ўзга сайёра.
Фазоларнинг қай бурчагига
Фикри билан етадир инсон,
Аммо не бор ўз юрагида
– Билмай ўтиб кетадир инсон.
У яшайди тилсимлар аро,
Ҳар кашфиёт янги маррадир.
Унинг ўзи сирли бир дунё,
Дунё эса фақат заррадир.
Деразамдан тушган тола нур
Сомон йўли каби товланур.

Э. Воҳидов

Савол ва топшириқлар

Гурӯҳда ишилаш

Мұхокама қилиши

- Шеър сарлавҳасига эътибор беринг. Нима учун шундай номланган? Тирик сайёralарга нималар киради? “Ассоциация” усули асосида атанг.

- Сиз шеърни қандай номлаган бўлар эдингиз? Нима учун сизнинг сарлавҳангиз афзалроқ деб ўйлайсиз?
- Матннинг асосий фояси нимадан иборат? Мазмунини шарҳланг.

Тақдимот

- “Фазоларнинг қай бурчагига
Фикри билан етадир инсон,
Аммо не бор ўз юрагида
– Билмай ўтиб кетадир инсон.
У яшайди тилсимлар аро,
Ҳар кашфиёт янги маррадир.
Унинг ўзи сирли бир дунё,
Дунё эса фақат заррадир”,

мисраларини таҳлил қилинг. Хулоса чиқаринг. Ҳар бир гурух ўз жавобини истаган күренишда синфга тақдим этсин (слайд, постер, ижодий иш, тасвир ва ҳқ).

- Матндаги кесимларни аниқланг ва нима билан ифодаланғанлигини белгиланг.

V БҮЛИМ

БИОЛОГИК ХИЛМА-ХИЛЛИК
ҚИЗИЛ КИТОБГА КИРИТИЛГАН ҲАЙВОНЛАР ВА ЎСИМЛИКЛАР

ТАБИАТ, СЕН БУНЧА ТАНТИ ВА БЮОК,
ТАБИАТ, СЕН БУНЧА СОДДА, БОКИРА!
СЕНИНГ КОШОНАНГДА НИФОҚ-НИЗО ЙҮҚ,
ХУСУМАТНИ БИЛМАС ДАРГОҲИНГ СИРА...

...ТАБИАТ, СЕН – МАНГУ ТАСКИН ҲАМ ШИФО,
ИНСОНГА ЎЗИНГНИ ТУТМАГАНСАН ёТ.
ЛЕКИН ҖАЧОН ҚЕНГЛИК ТОПИВ БУ ДУНЁ,
СЕНДАН ИБРАТ ОЛИВ ЯШАР ОДАМЗОД.

Мирпўлат Мирзо

ТАБИАТНИ АСРАШ – ФАРЗАНДЛИК БУРЧИМИЗ

Үқиши

Тинглаш

Мұхокама қилиш

75-машқ.

КҮРКАМ ОНА ТАБИАТ

Табиат – сен онамиз,
Хүснингга парвонамиз.
Сендан олғанмиз чирой,
Ана айтсин түлин ой.

Сен сахий, сен меҳрли
Бари ишинг сеҳрли.
Заррин қүёш, ер, осмон,
Дарёю сой, кенг уммон.

Мева тўла боғ-роғлар,
Кўкни ўпган алп тоғлар.
Жами тирик мавжудот.
Миттигина ҳашарот.

Жондан азиз болангдир,
Гард қўнса у нолангдир.
Завқингни туйиб яшаш,
Неъматларингни ошаш.

Қатта совға биз учун
Бари ўғил-қиз учун.
Кўркам она табиат,
Сенга этай итоат.

Доим товланиб тургин,
Кўп жилоланиб юргин.

З. Ҳасанова

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>
--	----------------------------

1. Шеърнинг мазмуни нима ҳақда? Асосий гоясини аниқланг.

	<i>Ёзиш</i>
--	-------------

2. Шеърий матннинг насрый баёнини 5-бта гап орқали ёзма равишда баён этинг.

	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	------------------------	--	---------------

3. Шеърий матн билан унинг насрый баёнидаги гапларда гап бўлакларининг жойлашип тартибига эътибор беринг. Фарқи борми? Испотланг.

4. Тузган гапларингизнинг әгасини топинг ва тагига чизинг.

	<i>Ўқиши</i>		<i>Тинглаш</i>
--	--------------	--	----------------

76-машқ. Матнни “Жигсо” усули орқали ўрганинг.

ТАБИАТГА ОҚИЛОНА МУНОСАБАТ ИНСОНИЯТНИ ЭКОЛОГИК ФОЖИАЛАРДАН АСРАЙДИ

Ҳар бир инсон табиатга ўз дунёқарашидан келиб чиқиб муносабатда бўлади. Аслида табиат нима-ю, инсон ким? Табиат – оламнинг, моддий дунёнинг бир қисми, ер юзидаги мавжудотнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш манбаи. Табиат билан жамият чамбарчас боғланган. Инсон ўзига керакли ҳамма нарсани табиатдан олади ва ўзи ҳам шу табиатда мавжуд.

Ер юзида аҳоли кўпайиб, тараққиёт жадаллашгани сари инсоннинг табиатга таъсири ҳам кучайиб бормоқда. Оқибатда, табиий бойликлар камайиб, атроф-муҳит ифлосланяпти, минг йиллар мобайнида сақланиб келинган экологик мувозанат бузилияпти. Табиий оғатлар, кутилмаганда юзага келаётган экологик тангликлар жаҳон аҳлини тобора ташвишга солаётир. Бу эса инсониятни табиат билан муносабатларни тўғри ва оқилона изга қўйиш, уни муҳофаза қилишда кечикириб бўлмас чораларни кўриш ҳақида огоҳлантиromoқда.

Юртимиз аҳолиси қадимдан табиатдан, унинг бойликларидан ўз ўрнида фойдаланишда ибратли ишларни амалга ошириб келган. Чўлларда, оғир иқлимга эга жойларда обод воҳалар бунёд этган, табиатдан бирни олса, ўнни беришдек

фазилатта амал қилиб яшаган. Манбаларда мўътадил ва субтропик иқлим минтақаларида, чўл ва чала чўл зоналарида яшаган аҳоли милоддан аввалги икки мингинчи йиллардаёқ суғорма деҳқончилик билан шуғулланиб келгани ҳақида маълумотлар бор. Шу боис, маҳаллий ўтроқ аҳоли сувдан тежаб-тергаб фойдаланиш, тупроқни сув ва шамол эрозиясидан, шўр босишидан сақлаш, сел оқимларининг, қум кўчишларининг йўлини тўсиш тажрибасини бундан минг йиллар аввал пухта ўзлаштирган.

Хўш, бугунги кунда инсоннинг табиатга муносабати қай ахволда? Она сайёрамиздаги экологик вазият тобора жиддий тус олаётган асримизда одамзодни қандай хавф-хатарлар кутмоқда?

Фан ва техника ҳали ривожланмаган даврларда инсоннинг табиатга таъсири маҳаллий хусусиятга эга бўлиб, ўша ҳудуддагина сезилган бўлса, ҳозирда бир минтақадаги экологик инқироз бутун сайёрамиздаги ўзгаришларга сабаб бўлмоқда. Шундан келиб чиқиб, инсоннинг табиатга таъсирини уч гуруҳга: маҳаллий, регионал, сайёравий турларга бўлиш мумкин.

Табиатга маҳаллий таъсири кичик ҳудудда рўй беради. Масалан, бир дарё ҳавзасида сувнинг ифлосланиши, корхонанинг атроф-муҳитга чиқараётган зарарли газлари таъсирида ҳавонинг бузилиши шу атрофдаги табиатга хавф солади. Текислик ерларда сув омбори қурилса, иссиқ ўлкаларда ер ости шўр сувлари сатҳи кўтарилиб, тупроқ шўрланади. Иқлими мўътадил, илиқ ўлкаларда эса ботқоқлик кўпайиб, ўсимлик ва ҳайвонот оламида салбий ўзгаришлар рўй беради.

Инсоннинг табиатга йирикроқ таъсири регионал хусусиятга эга бўлиб, бунга Орол ҳавзасида юзага келган экологик танглик оқибатида атрофдаги ҳудудларда тупроқнинг шўр босиши, тўқайларнинг қуриб бораётганини мисол қилиш мумкин. Орол денгизи сатҳи 1960 йилдагига қараганда салкам 30 метрга пасайди, сув шўрлиги 10 ҳисса ортиб, 110 г/л. га етди. Денгиз майдони 6 марта кичрайиб, 64 минг км² дан 10 минг км²га тенг бўлиб қолди. 50 минг км² майдонда туз билан қопланган чўллар пайдо бўлди.

Сайёравий таъсирга инсоннинг хўжалик фаолияти – саноат корхоналари ва транспорт воситаларидан кўп миқдордаги углерод (ис гази), азот, олtingугурт оксиди чиқарилиши оқибатида ҳаво ҳароратининг кўтарилиб бораётгани, шимолий ва жанубий Қутбдаги асрий музликлар эриб, у билан боғлик ноҳуш ҳолатларнинг келиб чиқаётганини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. БМТ маълумотига кўра, ҳозирги вақтда Ер юзида қуруқликнинг 1/4 қисми чўллашиб ҳавфи остида қоялти. Чўллашиб сабабли дунёда 250 миллиондан ортиқ киши озиқ-овқат этишмаслигидан жабр чекмоқда.

Ҳозирда инсоният ва табиат муносабатларида амал қилиниши зарур бўлган тўртта умумий географик қонуният мавжуд. Биринчиси, табиатнинг бир бутунлиги қонунияти. Табиатнинг барча таркибий қисмлари бир-бири билан ўзаро боғланиб, бир бутунликни ҳосил қиласди. Яъни, Ер юзининг тузилиши (рельеф), тоғ жинслари, иқлим, сувлар, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси доимо яхлитлик касб этган. Масалан, иқлим ҳаво массалари, шамоллар, ҳаво ҳарорати,

намлиқ, қуёш радиацияси, нур сочиб туриш вақти, ёғин-сочинлар, ўсимлик ва ҳайвонот тури, уларнинг микдори ҳамда ҳаёт тарзидан таркиб топади.

Кейинги йилларда Ер юзида иқлимнинг исиб бораётгани олимларда катта ташвиш туғдирмоқда. Метеорологларнинг маълумотларига кўра, кейинги 15 йил сайёрамизда ҳарорат энг юқори йиллар бўлган. Оқибатда, ўтган асрнинг 60-йиллари охиридан бошлаб Ердаги қор ва муз қоплами 10 фоиздан ортиқ камайган. Чунончи, Ер иқлими кейинги 30–40 йил ичida ўзгариб, ўртacha ҳарорат турли жойларда 0,60 дан 0,90 гача кўтарилгани қайд қилинган. Олимларнинг ҳисобига кўра, иқлим ўзгариши оқибатида ўсимлик ва ҳайвон турларининг 15 фоиздан 40 фоизгача қисми йўқолиши мумкин.

Масалан, кейинги йилларда олақанот (афғон майнаси)нинг кўпайиб кетиши туфайли қалдирғоч, чумчуқ, мусичалар сезиларли камайган, булбул, сўфитўрғай, сассиқпопишак умуман кўринмай қолган.

Иккинчиси, табиат таркибий қисмларининг ўзаро модда ва энергия алманиши орқали бир-бири билан боғланганлигидир. Ҳар бир тирик организм нафас олиш чоғида атмосферадан кислород ютади ва карбонат ангидрид (углерод) чиқаради, яшил ўсимликлар эса уни ютиб, яна атмосферага тоза кислород чиқаради. Ана шу ҳаракат бузилса, табиатда модда алмашинуви издан чиқади. Инсон ўзининг хўжалик фаолияти билан табиатда модда ва энергиянинг миллионлаб йиллар давомида таркиб топган мувозанатининг ўзгаришига сабаб бўлмоқда. Бу жараённинг маҳаллий кўринишига техника экинлари, чунончи, пахта етиштиришда заарли ҳашаротларни йўқотиш учун ерга пестицид ва гербицидлар, дефолиантларнинг солиниши оқибатида тупроқ ҳосил қилувчи майда организмлар (масалан,чувалчанглар) қирилиб кетиб, тупроқнинг ўлик тупроққа айланишини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Ер юзида аҳоли 6 миллиард 700 миллионга яқинлашиб қолди. Шунча одамнинг эҳтиёжини қондириш баробарида, она сайёрамизни келажак авлод учун ҳам бус-бутунлигича сақлаб қолиш керак. Мамлакатимизда табиатдан оқилона фойдаланиш, унинг бойликларини муҳофаза қилиш, табиат билан инсон ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш борасида тегишли қонунларни ишлаб чиқиш ва ҳаётга татбиқ этишга катта эътибор берилмоқда.

Ер юзидаги ҳозирги геоэкологик вазият ҳар бир давлатдан табиат муҳофазасига ва унинг бойликларидан оқилона фойдаланишга жиддий аҳамият беришни талаб этмоқда. Мамлакатимизнинг табиий шароити турлича бўлган худудларида ҳам табиатдан фойдаланиш борасидаги нотўғри хатти-ҳаракатлар учун бир хил жазо белгиланган. Аммо табиий шароитига кўра бузилган ландшафтни тиклаш турли микдорда харажат ҳамда вақт талаб қиласи. Шу боис, табиатни муҳофаза қилишга оид қонунларни ҳам тизимлаштириш зарурати юзага келмоқда.

Ҳали дунёда ҳам, юртимизда ҳам табиатни муҳофаза қилиш, бойликларидан оқилона фойдаланиш борасида ҳал этилмаган муаммолар талайгина. Уларни бартараф қилиш аҳолининг табиат муҳофазаси, географик қонуниятлар ҳақида ги билим даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ. Фуқароларнинг геоэкологик тарбия-

си юқори, билим даражаси етук бўлса, табиатдан фойдаланиш маданияти ҳам шунчалик ортади. Демакки, бу борадаги зарур билимларни ўрганиш, уларга қатъий амал қилиш ва салбий ўзгаришларнинг олдини олиш ҳозирги қунда энг долзарб вазифалардан биридир.

H. Қосимова

	<i>Савол ва топшириқлар</i>		
	<i>Мұхомама қилиш</i>		<i>Ёзиш</i>

1. Ўзингизга (ҳар бир гурух) ажратилган парчани овоз чиқариб ўқинг.
2. Парча мазмунини ёритувчи саволлар тузинг. Сүнгра бошқа гурух аъзоларига ўзингиз ўқиган парча бўйича саволлар тузишни топширинг. Ўзингизнинг нусхангиз билан солиштиринг. Қандай фарқи бор?
3. Тузилган саволлар ёрдамида мұхомама ўтказинг. Матннинг умумий гоясини аниқланг. Ҳаёт билан боғлаган ҳолда хулоса чиқаринг. Матн услубини аниқланг.
4. Ушбу мавзуда устоз ва мактабдошларингиздан интервьюю олиб, маҳаллий газетада эълон қилинг.

	<i>Үқиши</i>		<i>Тинглаш</i>		<i>Мұхомама қилиш</i>
--	--------------	--	----------------	--	-----------------------

77-машқ.

ТАБИАТНИ АСРАШ – ФАРЗАНДЛИК БУРЧИМИЗ

Табиат сўзига она сўзини қўшиб, “Она табиат” дейишга одатланганмиз. Чиндан ҳам, атрофимизни ўраб турган табиат, ер, сув, ҳаво биз учун меҳрибон, ғамхўр онадай азиз. Уни асраб-авайлаш, атроф-муҳитнинг ифлосланишига йўл қўймаслик, келажак наслларга бор таровати билан етказиш – бизнинг фарзандлик бурчимиз. Бугун табиатни асраш, ноёб ўсимликлар ва ҳайвонларни сақлаб қолиш, дарё ва кўлларни тоза сақлаш, инсоният фАОлияти натижасида табиатга етказилаётган салбий таъсирни камайтириш, энг муҳими, ечими кечиктириб бўлмайдиган вазифа бўлиб турибди.

Бунинг учун табиий, экологик жараёнларни муттасил ўрганиш, табиий муҳит мониторингини олиб бориш, аҳолининг экологик маданиятини ошириш, айни чоғда, сув ҳавзаларини саноат чиқиндилари билан ифлослантираётган, атмосферага зарарли моддалар чиқараётган завод-фабрикалар, тижорат ташки-

лотлари, хусусий корхоналар раҳбарлари масъулиятини ошириш зарур бўла-ди. Бу иш билан жамоатчилик вакиллари, маҳалла фаоллари, айниқса, ёшлар фаол шугулланишлари лозим. Азиз фарзандларимизга табиатни асраш лозим-лигини қанча эрта тушунтиrsак, шунча яхши. Оилаларда улгаяётган ҳар бир йигит-қиз табиат бу – бизнинг умумий уйимиз, эртанги келажагимиз эканини англамоғи керак.

Табиатни муҳофаза қилиш ҳаётни бор гўзаллиги билан асраш, келажак ав-лодларга бус-бутун етказиш демакдир. Она сайёрамизни, мафтункор юртимиз табиатини асраб-авайлаш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиз бўлмоғи керак.

M. Аҳмедов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>		
	<i>Жуфтликда ишиш</i>		<i>Сўзлаш</i>

- Она табиат олдида бизнинг яна қандай бурчларимиз бор?
- Ўз вақтида она-табиатни асраб-авайламаслик оқибатлари нималарга олиб келиши мумкин?

	<i>Якка тартибда ишиш</i>		
			<i>Ёзиш</i>

- Матн мазмунини ёритувчи бешта таянч сўз топинг.
- Матнда кўтарилган масалаларнинг ҳаққонийлиги, долзарблиги нимада?
Шарҳланг.
- Ушбу таянч сўзлардан гаплар тузинг ва гапларнинг эгасини аниқлаб, нима билан ифодаланганлигини кўрсатинг.

2

БИОЛОГИК ХИЛМА-ХИЛЛИК – ҲАЁТ МЕЗОНИДИР!

Үқиши

Тинглаш

Мұхокама қилиш

78-машқ.

БИОХИЛМА-ХИЛЛИК НИМА?

XXI асрға келиб Ер шарыда юзага келгандар ҳолат – Ердаги биологик хилма-хилликнинг кескин равищда камайиб боришидан далолат бермоқда. Бунинг натижасида, Биохилма-хилликни сақлаш – умумбашарий экологик муаммолардан бирига айланди.

Биохилма-хиллик – бу Ердаги турли-туман ҳаётнинг хилма-хиллигидир.

Биохилма-хиллик деганда күз олдимизга ўсимликлар, ҳайвонлар ва микроорганизмларнинг бой хилма-хил турфа олами келади.

Хозирги кунда биз күраётган *биохилма-хиллик* Ердаги ташқи ва ички табиий жараёнлар натижасида юз миллион йиллар давомида кечган мұраккаб эволюция жараёнининг натижаси ва ҳосиласидир.

Биохилма-хиллик бу сайёрамизнинг ҳаёт ресурсларини сақлаб қолиш демекдир.

БМТ маълумотларига биноан Ер юзи ахолиси тез күпайиб бораётган бир пайтда, ҳайвонот дунёси 3/1 қисмга камайиб бормоқда.

Хусусан, 21 фоиз сут әмизувчилар, 30 фоиз судралиб юрувчилар, 12 фоиз қушлар, 17 фоиз акулалар ҳамда 27 фоиз кораллар Ер юзидан батамом йўқолиб кетиши мумкин. Айниқса, Европада индустрисал ривожланиш туфайли қишлоқ хўжалиги ҳудудларидағи қушлар сони 40 фоизга, иқлим ўзгариши туфайли денгиз қушлари сони эса 44 фоизга камайган.

Бу маълумотларга қараганда, биохилма-хиллик мисли қўрилмаган даражада камайиб бормоқда, ўсимлик ва ҳайвонот турларининг йўқолиш суръати нихоятда юқоридир.

Савол ва топшириқлар

Гурӯҳда ишилаш

Мулоқот

1. Биохилма-хиллик нима? Ўз сўзингиз билан таърифлаб беринг.
2. “Ақлий ҳужум”. Сиз қандай ўйлайсиз, нега айнан XXI асрға келиб Ердаги биологик хилма-хиллик кескин равищда камайиб бормоқда?

3. Матнинг тезисини топишга уриниб кўринг.

	Якка тартибда ишиш		Ёзиш
---	---------------------------	---	-------------

4. Сўнгги хатбошини кўчириб ёзинг ва гапнинг бош бўлакларини аниқланг.

	Ўқиш		Тинглаш
---	-------------	---	----------------

79-машқ.

22 МАЙ – ХАЛҚАРО БИОЛОГИК ХИЛМА-ХИЛЛИК КУНИ

Биологик хилма-хиллик – муайян яшаш муҳитида табиий келиб чиққан турли организмлар мажмуаси. Биологик хилма-хиллик жаҳондаги ҳар бир давлат учун муҳим ҳаётий манба ҳисобланади. Уни ҳимоялаш ва асрар-авайлаш келажак авлодлар ва курраи заминдаги ҳаёт барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. “Биологик хилма-хиллик” ёки “биохилма-хиллик” тушунчалиси ердаги барча ҳаётнинг, яъни, ҳайвонлар, ўсимликлар, микроорганизмлар, уларнинг генлари ва экотизимлари хилма-хиллигини англатади. Биохилма-хиллик – жамиятнинг иқтисодий, экологик ва маданий-эстетик эҳтиёжларини қондиришнинг муҳим ресурси ҳисобланади.

Бугунги кунга келиб биохилма-хилликни сақлашга салбий таъсир кўрсатувчи омиллар ортиб бормоқда. Илмий кузатишлардан кўриш мумкинки, дунё генофонди, биологик турлар ва улар шакллантирадиган экотизимлар тезлик билан бир хиллашиб бормоқда. Бунинг асосий сабаби – бутун дунё бўйлаб таъминот, ишлаб чиқариш, савдо, қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва саноатнинг ўта тез суръатларда ривожланиши, дунё аҳолиси сонининг кескин ортиб боришидир. Ушбу кун БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1995 йилда байрам сифатида эълон қилинган. Бироқ қарорда 29 декабрь ушбу экологик санани нишонлаш куни дея белгиланган. Шу куни Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги Конвенция кучга кирган. Хўш, унда нима учун Биологик хилма-хиллик кунини 22 майда нишонлаймиз? Гап шундаки, кўп байрамлар қиши ойларига тўғри келади ва кўп мамлакатларда экологлар Биологик хилма-хиллик кунини декабрнинг охирида нишонлаб, турли қийинчиликларга дуч келган. Шунинг учун 2000 йилда БМТ Бош Ассамблеяси бу байрамни 22 май, Биологик хилма-хиллик тўғрисидаги Конвенциянинг мувофиқлаштирилган матни қабул қилинган кунда нишонлашга қарор қилди.

Биласизми, “биологик хилма-хиллик” атамасини инглиз табиатшуноси ва саёҳатчиси Генри Бейтс “Табиатшунос Амазонкада” асарида бир соатлик сайр

давомида капалакларнинг 700 турини учратгани ҳақида таассуротларини баён этаётганида илк бор қўллаган. Халқаро биологик хилма-хиллик кунининг асосий мақсади флора ва фауна вакилларининг йўқолиб кетиш муаммосига жамоатчилик эътиборини қаратишдан иборат. Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида табиатга бўлган салбий таъсирлар соат сайин ортиб бормоқда. Маълумотларга кўра, дунё флорасининг 25 мингга яқин тури ёки 10 фоизи қисқариб, ҳимояга муҳтож бўлиб қолмоқда. Нью-Йорк ҳайвонот боғида ушбу кунга атаб рамзий қабристон бунёд этилган бўлиб, у ерга сўнгги 400 йил ичидан йўқ бўлиб кетган ҳайвонларнинг номлари туширилган 200 та қабртош ўрнатилган. Россияда Биологик хилма-хиллик куни кўпинча қўриқланадиган табиий ҳудудлар – қўриқхона ва табиат боғларида нишонланади. Белорусда мактаб ўқувчилари қуш ва кўршапалаклар учун уйчалар ясайдилар, кейин эса шу уйчаларда тасвирланадиган энг яхши экологик шиор танловларида иштирок эта-дилар. Мамлакатимизда ҳам Биологик хилма-хиллик куни кенг нишонланади. Тадбирда экология ва табиатни муҳофаза қилиш мавзулари бўйича чиқишлилар,

қўшиқ, рақс ва танловлар бутун кун мобайнида давом этади. Биологик хилма-хиллик биосферани шакллантиради. Маълумки, биосферада бошқа биологик турлар билан бир қаторда инсон ҳам истиқомат қиласди. Биосферанинг яшовчалиги, шу билан бирга, биологик хилма-хиллик даражаси мавжудлиги кўпроқ инсон фаолиятига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Ўтмишда табиат жараёнлари инсон фаолияти билан унчалик боғлиқ эмас эди. Техника тараққиёти, иқлим ўзгаришлари, ер деградацияси, сув муаммолари ва шу каби қатор хавфлар сайёрамиз биохилма-хиллиги ёмонлашувига олиб келди.

Экологик вазиятни назорат қилишга салбий ёндашув келажакда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётда кескин муаммоларни келтириб чиқаради. Бу эса келажак авлоднинг барқарор ҳаёт қечиришига таҳдид солади. Ана шулар ҳисобга олиниб, юртимизда биохилма-хилликни муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш масалалари давлатимиз томонидан назорат қилиб борилади.

Г. Менгзияева

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Мұхокама қилиш</i>

1. Матннинг тезисини топинг.
2. *Биологик хилма-хиллик жаҳондаги ҳар бир давлат учун мұхим ҳаёттый манба ҳисобланади*, деган фикрни қандай тушунасиз? Ўз фикр-мулоҳазаларингиз билан ўртоқлашинг.

	<i>Жұфтликда ишиш</i>
--	-----------------------

3. Матндан 5та таянч сўз топинг.

	<i>Якка тартибда ишиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	---------------------------	--	-------------

4. Таянч сўзлар иштирокида гап тузиб, гапнинг бош бўлакларини аниқланг.
5. Биохилма-хилликнинг ёмонлашувига олиб келган омилларни аниқлаш бўйича тадқиқот иши олиб боринг. Фикрингизни жадвалда баён қилинг.

Биохилма-хилликнинг ёмонлашуви		
Омиллар	Оқибати	Ечиш йўллари

3

“ҚИЗИЛ КИТОБ” ЭХТИЁЖИ

Үқиши

Мұхомама қилиши

80-машқ.

Сайёрамизда инсон фаолияти изсиз қолиб кетмайды, албатта. Унинг атроф-муҳитга күрсатаётган таъсири, күпинча ва ағас, салбий таъсири каттадир. Биринчи навбатда, бундан тирик организмлар жабр күради, чунки улар жуда ҳам нозик бўлиб, тез ўзгарувчан бу оламга мослаша олмайди. Шунинг учун у ёки бу ҳайвон ва ўсимликларнинг қисқа вақт ичидаги йўқ бўлиб кетиш эҳтимоли бор эканлиги ҳақида одамларга эслатиш учун 1963 йили табиатни муҳофаза қилиш бўйича Халқаро иттифоқнинг маҳсус “Қизил китоби” яратилди. Ушбу китобнинг Қизил китоб деб аталиши бежиз эмас. Маълумки, қизил ранг – хавотир, хавф-хатар ва рўй беринши эҳтимол таҳлика ҳақида огоҳлантириш белгиси. Бунинг натижасида турли даражадаги – миллий, халқаро ва ҳудудий “Қизил китоб”лар пайдо бўлди.

“Қизил китоб” – Қозогистон ҳудудида табиий муҳитда яшайдиган ҳайвонлар, ўсимликлар ҳамда қўзиқоринларнинг камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остидаги турлари, уларнинг ҳолати ва уларни муҳофаза қилиш чора-тадбирлари тўғрисидаги маълумотлар мажмуюи ҳисобланади. “Қизил китоб”га киритилган ҳайвонлар ва ўсимликлар турларининг нобуд бўлиши, миқдори камайиб кетиши ёки уларнинг яшаш муҳити бузилишига олиб келиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатларга йўл қўйилмайди.

Хужжат “Қизил китоб”да қайд этиладиган ҳайвонлар ва ўсимликларга оид маълумотларнинг турларини, уларни “Қизил китоб”га киритиш ва ундан чиқариш асослари ҳамда тартибини, шунингдек, “Қизил китоб”ни юритиш чора-тадбирларини ва бошқа масалаларни ўз ичига олади.

“Қизил китоб” 10 йилда камида бир марта илмий-оммабоп нашр сифатида чоп этилади.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси “Қизил китоб”га киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларнинг оммавий ахборот воситаларида кенг ёритилиши-

ни таъминлайди, уларни ўзининг сайтида жойлаштиради, шунингдек, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан фойдаланувчилар ҳамда ушбу соҳада давлат назоратини амалга оширувчи ташкилотлар эътиборига етказади.

A. Юнусов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>
--	----------------------

1. “Қизил китоб” учун нега айнан қизил ранг танланган экан?
2. “Қизил китоб”нинг яратилишига қандай эҳтиёж туғилган?

	<i>Ёзиш</i>
--	-------------

3. Матннинг асосий ғоясини аниқланг. 1–2 жумла орқали баён этинг.

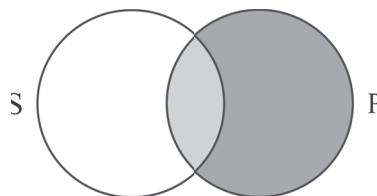

Мұхоказама қилиш

Сүзлаш

4. Венн диаграммаси орқали светофордаги чироқнинг қызил ранги билан ушбу китобнинг қызил рангидаги ўхшашплик хусусиятларини таққосланг.

Ёзиш

5. Матннинг охирги абзацини күчириб ёзинг, бош бўлакларининг тагига чизинг.

Билиб олинг!

Эга ва кесим икки бош бўлакли гапнинг грамматик асосини ташкил қиласди ва улар гапнинг бош бўлаклари деб юритилади.

Эга гапнинг бош бўлакларига грамматик тобе бўлмайди, кесим эса эгага тобе бўлади. Қўшини қиз келди. Қизлар келдилар гапларида феъл-кесимнинг шахс-сони от билан ифодаланган эганинг шахс-сонига мос қилиб олинади.

Ёдда сақланг!

Демак, эга ва кесим ўзаро шахс ва сонда мос бўлади.

Гапнинг ким ёки нима ҳақида эканлигини билдириб, бошқа бўлакларга грамматик тобе бўлмаган бўлак эга дейилади.

Эга ҳақидаги хабарни билдириб, унга грамматик тобе бўлган бўлак кесим дейилади.

Билиб олинг!

Қизил ранг – хавотир, хавф-хатар, огоҳлантириш белгиси.

У светофорнинг қизил ранги каби “Огоҳ бўлинг! Фалокат юз бериши мумкин!” деб огоҳлантиради.

Бу фойдали маълумот!

Қизил китоб турли рангдаги саҳифалардан иборат:

– йўқолиб бораётган жониворлар

– сақланиб қолаётган, лекин үларнинг сони камайиб бораётган

– йўқолиш хавфи йўқ, лекин жуда камёб жониворлар

– олимлар томонидан кам үрганилган, номаълум турлар

– муҳофаза қилиш орқали сақлаб қолинган турлар

– йўқ бўлиб кетган жониворлар

**Қизил
китоб**

Қизил китоб мазмуни ҳамиша янгиланиб, ўзгариб туради.

Ҳайвонлар ва ўсимликларнинг турлари юқорида кўрсатилгандек, турли рангли саҳифаларда берилади. Бу китобдан фойдаланишда жуда қулайлик туғдиради.

Шунингдек, ҳозирги кунда йўқолиб бораётган жонивор турлари учун рақамли ва ҳарфли белгилар ҳам жорий этилган.

Ўқиш

Тинглаш

Мұхомама қилиш

81-машқ.

да фармон чиқарди. Бунда қўзиқоринларни қўшганда 300 дан ортиқ ўсимликлар турлари мавжуд. 1981 йили академик Б.А. Быковнинг етакчилигига нашр этилди. Охирги нашри 1999 йили чиқсан бўлиб, ушбу нусха қўйидаги маълумотларни ўз ичига олади:

- ❖ умуртқали ҳайвонларнинг 128 тури ва кенжака тури;
- ❖ балиқларнинг 18 тури;
- ❖ ҳам сувда, ҳам қуруқлиқда яшовчиларнинг 3 тури;
- ❖ судралиб юрувчиларнинг 10 тури;
- ❖ қушларнинг 57 тури;
- ❖ сут эмизувчиларнинг 40 тури;
- ❖ ўсимликларнинг 303дан ортиқ турлари мавжудлиги қайд этилган.

Савол ва топшириқлар

Гурӯҳда ишилаш

Сўзлаш

1. Матнга сарлавҳа қўйинг.
2. Ўсимликларни маданий турда ўстиришни қандай тушунасиз?

	Жуфтликда ишиш		Мулоқот
--	-----------------------	--	----------------

3. “Ассоциация” усули ёрдамида «Қизил китоб»га киритилган сизга маълум бўлган маҳаллий ўсимликларни тўплаштиринг.

	Якка тартибда ишиш		Ёзиш
--	---------------------------	--	-------------

4. Машқни қўчиринг ва гаплардаги эганинг нима билан ифодаланганигини аниқланг.
5. Нима учун “Қизил китоб” яратилди? Қандай эҳтиёж бор эди?
6. Ўқилган матннинг тоясидан келиб чиққан ҳолда ўзингиз аниқ далил ва қарашпарилизни ифодаловчи очиқ саволлар тузинг.

	Муҳокама қилиш		Тақдимот
--	-----------------------	--	-----------------

82-машқ.

“Йўқолиб бораётган ҳамда камёб ҳайвон ва ўсимликларни сақлаб қолиш учун нима қилиш керак?” мавзусида тадқиқот иши олиб боринг.

Ҳар бир гурӯҳ ўз тахминий фикр-мулоҳазаларини синфга тақдим этсин.

“Йўқолиб бораётган ҳамда камёб ҳайвон ва ўсимликларни сақлаб қолиш учун нима қилиш керак?”

83-машқ. Қуйидаги расмларни қозатинг. Нималар тасвирланған? Қандай муаммолар күтариған деб үйлайсиз?

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>

Мулоқот

1. Матн тузишдан аввал расмни синчилаб құзатиб, мавзусини аниқлаб олинг. Қандай сарлавча қўйиш мумкин? Расмга оид таянч сўзлар танлаб олинг. Улар ёрдамида сўз бирокмалари, алоҳида жумлалар ҳосил қилинг.

	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>
--	----------------------	--	-----------------------

2. “*Еллигич*” усули орқали расмга оид очик сўроқлар бекатини уюштиринг.
3. Савол-жавоб давомида матнга оид тезисни аниқлаб олинг.
4. Матн мазмунли чиқиши учун фикрингизни далиллар билан, адабий материаллардан фойдаланган ҳолда баён қилинг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------------	--	-------------

4. Юқоридаги тайёргарликдан сўнг фикрингизни жамлаб матн тузинг. Уни қайта таҳrir қилиб, дафтарингизга кўчиринг.

БУ ФОЙДАЛИ!

ҚҮРИҚЛАШ УСУЛЛАРИ

Камёб ҳайвон ва ўсимликларнинг яшаш жойини мухофаза қилиш мақсадида
қўриқхоналар барпо этилган:

1		Оқсув-Жабагли давлат табиий қўриқхонаси	Жанубий Қозогистон ва Жамбул вилоятлари
2		Алмати давлат табиий қўриқхонаси	Алмати вилояти
3		Наурзум давлат табиий қўриқхонаси	Қостанай вилояти
4		Борса-келмас давлат табиий қўриқхонаси	Қизил Ўрда вилояти
5		Қўрголжин давлат табиий қўриқхонаси	Ақмўла ва Қарағанда вилоятлари

6		Маркакүл давлат табиий күриқхонаси	Шарқий Қозогистон вилояти
7		Устюрт давлат табиий күриқхонаси	Манғистов вилояти
8		Фарбий-Олтой давлат табиий күриқхонаси	Шарқий Қозогистон вилояти
9		Олакүл давлат табиий күриқхонаси	Алмати ва Шарқий Қозогистон вилоятлари
10		Қоратов давлат табиий күриқхонаси	Жанубий Қозогистон вилояти

4

ЎСИМЛИКЛАР ДУНЁСИ

84-машқ.

Расмни кузатинг. Сарлавча қўйиб, ижодий ёндошган ҳолда тасвирий матн тузинг.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Жуфтликда ишиш</i>

1. Мавзуга оид таянч сўзлар танланг. Шу сўзларнинг уядош, маънодош, шаклдош сўзлари ҳамда зид маъноли сўзларини топинг. М.: табиат, экология, ғамхўрлик, лоқайдлик, нидо, садо, ер, меҳнат ва ҳк.
2. Сўз бирикмалари ҳосил қилинг. М.: она табиат, табиатга ғамхўрлик, сувсизликдан қакраган ер, инсоннинг тинимсиз меҳнати самараси ва ҳк.
3. Гаплар ҳосил қилинг. М.: 1) *Инсон ва табиат – эгиз тушунча.* 2) *Инсон ҳамиша табиатга ғамхўрлик кўрсатиши керак.*

- Тузган гаплардан фойдаланиб, бадиий матн яратинг. Матн қисмларига риоя қилган ҳолда изчиллик ва босқичли кетма-кетликда: кириш, асосий қисм, холоса тизимида жойлаштиринг.
- Сўнгра тузилган матнни яна бир кўздан кечириб таҳрир қилинг. Оққа кўчиринг.

	<i>Ўқииш</i>		<i>Тинглаш</i>
---	--------------	---	----------------

85-машқ.

ЯНГИ УНГАН МАЙСА

Янги униб чиққан майсани кўриб,
Юрагимга янги түғёнлар кирди.
Бошида қолдим мен хаёллар суриб,
Бошида бошимда минг ўй чарх урди.

Янги унган майса! Туардим туйиб
Дилимнинг қувончу титроқларини.
Чақалоқ онаси янглиғ мен суйиб –
Ўпдим унинг мурғак қиёқларини.

Унга ҳам қувонч, ғам дўллари ёғур –
Дуч этиб юксаклик, гоҳо пастликка.
Гоҳо танимай ҳам очарлар бағир –
Гоҳ таниб, оларлар танимасликка.

Бизлар танимоқни истамасак гар,
Шуъла эмас, доғлар кўрамиз ойда.
Кўнглимизда ётган сўқир сезгилар
Фарқ эта билмайди гавҳарни лойдан.

Ўз майда ташвишлар билан доим банд –
Илғай олмаймиз гоҳ чақнаган нурни.
Бир пайт эски, лоқайд нигоҳлар билан
Йўқотиб қўямиз янги суурни.

Дарвоқе, бу майса, ҳа, янги майса, –
Қуёш, уни ўзинг ардоғингга ол.
Дейман бу гўдакнинг умри узайсин, –
Гуркираб ўссин у, билмайин завол.

Эй, Сиз, чақноқ күзлар, тортмангиз хира,
У сўзлар янги бир дунё эртагин.
Таний олинг қандай тоза, бокира –
Бу таниш – кўклатсин майсани тағин.

Бир зум суронларин тиндирсин-да жим,
“Хуш келдинг”, деб унга эгилсин олам.
Энди тетапоя бўлган гўдагим,
Янги унган майса – болажон, салом!

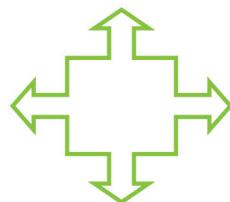
Ҳ. Худойбердиева

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>

Сўзлаш

- Шеър мазмуни нима ҳақида? Янги унган майсани нимага қиёслаш мумкин?
“Кластер” усули ёрдамида ёритинг.

	<i>Мұхоказа қилиш</i>
--	-----------------------

Ёзиш

- Нима учун қуёш майсани ўз ардоғига олиши керак? Шеърда қандай бадиий тасвир воситалари қўлланилган? Шеърнинг таъсирчанлиги нимада? Шарҳланг.
- Матндан 5та таянч сўзни топинг ва ўзи боғланган сўз билан кўчиринг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>
--	----------------------------

- Шеърнинг мазмунидан фойдаланиб, таянч сўзлар ёрдамида кичик матн тузинг. Гапнинг бош бўлакларининг тагига чизинг.

Бу қызық!

ИСБОТ ТАЛАБ ЭТИЛМАЙДИГАН ФАКТ!

- ❖ Пингвинлар ўзи қўйган тухумни 134 кун овқат емай, иссиқ қилиб босиб ётиши мүмкин экан.
- ❖ Мовий кўзли инсонлар оғриқларни бошқача кўзли инсонларга нисбатан кўпроқ сезувчи бўлади.
- ❖ Инсонларнинг ўнг томон ўпкаси, чап томон ўпкасига нисбатан кўпроқ ҳаво сифдира олади.
- ❖ Асаб импульслари танамиз бўйлаб секундига 90 метр масофа йўлни босиб ўтиб ҳаракат қиласди.
- ❖ Вояга етган инсон танасида 75 км узунликка тенг асаб толалари мавжуд.
- ❖ Дунёдаги энг узун баргли ўсимлик Рафия пальмаси бўлиб узунлиги 20 метрга етади.
- ❖ Охирги 4000 йил ичida инсонлар биронта ҳайвонни хонакилаштирган экан.
- ❖ Бешиктерватар ҳашаротлар орасида бошини чап ёки ўнгга бура оловчи жонзот ҳисобланади.
- ❖ Юмонқозиқ бир кечада 76 метргача ўзига ер қазиб, йўл оча олар экан.
- ❖ Камод вараги (энг катта калтакесак) сўлаги таркибида 50 хил бактериялар бўлиб, еттитаси инсонларнинг ўлимига сабабчи бўлиши мумкин. Тилидаги ҳид билиш рецепторлари 11 км узоқлиқдаги ўлжани қидириб топа олади. Думи ёрдамида бир зарбда катта буқани йиқита олади. Бир дақиқа ичida 2,5 кг гўштни ейиши мумкин экан. Танасидаги ортиқча вазн унинг думида жойлашган. Ошқозон шираси кислоталиги шунчалик кучлики, ҳайвон шохи, туёғи, суяклари ва териларини осон ҳазм қилиб юборади.
- ❖ Йўл-йўл денгиз илони – сув остида 10 метр чўқурликда ярим соат давомида тура олади. Унинг ўнг ўпкаси бутун танаси бўйича жойлашган. Бу илоннинг заҳри кобра илонининг заҳридан бир неча баробар заҳарлироқдир.
- ❖ Вилли Бранд касаллиги – генетик қон тўхтамаслиги касаллиги бўлиб, тромбозитлар бирикиб, тромб ҳосил бўлиши билан боғлиқ.
- ❖ Хлорилгидрат – дунёда яратилган энг биринчи таблетка ҳисобланади.
- ❖ Қурбақа сувни ичмайди, у сувни териси орқали шимиб олади.
- ❖ Жирафа тили қора рангда бўлиб, узунлиги 50 см.га етиши мумкин

Ўқиш

Тинглаш

86-машқ.

Матнни “Жигсо” усули орқали ўзлаштиринг.

БОРЛИҚНИНГ ТИРИК ТОМИРИ

Аслида ер юзидағи мүйжазгина майсадан тортиб, барча дов-дараҳтларнинг барқарор ҳаёт учун ўзига хос ўрни, хусусияти ва бетакрор муҳим аҳамияти бор. Таъбир жоиз бўлса, ўсимликлар дунёсини тирикликтининг жон томири дейиш мумкин.

Мўйжизавий яшил хилқатлар – дараҳтлар миллиардлаб тонна кислородни бизга етказиб бериши билан ҳам ардоқда. Эътибор беринг-а, она ўз фарзандига оқ сут бериб, меҳр-муҳаббат билан парвариш қилгани каби кўкка бўй чўзган дараҳтлар гўёки кўк гумбазидан қўлларида ҳувчлаб бизга жон озуқаси – мусаффо ҳавони етказиб беради.

Мутахассисларнинг маълумотларига кўра, 1 гектар ўрмон 600 килограмм кислород чиқаради. Ҳа, ер юзида ҳаёт мавжудлигининг асосий омилларидан бири, тириклигимиз таянчи бўлган дараҳтларни қадимий туркий халқлар бежиз барҳаётлик тимсоли, дея талқин қилишмаган. Бугунги кунда курраи заминимиздаги дараҳтларнинг атиги 300 мингдан ортиқ тури фанга маълум бўлиб, шулардан 4,5 мингтасини юртимиздаги дараҳтлар ташкил этади. “Қизил китоб”га мингдан ортиқ дараҳт турлари киритилган. Бугунги кунда йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган тоғ ёнғоги, тоғ пистаси, сарв, шамшод, гужум, қайрағоч каби юзлаб дараҳт турлари давлат муҳофазасига олиниб, кўпайтирилмоқда.

Сайёрамизнинг тинч ва сокин жойларида ўсувчи дараҳтларнинг жуда кўп турлари ҳозирги кунга қадар фанга маълум әмас. Аммо ўсимликлар дунёсини ўрганиш тўхтаб қолгани йўқ. Дунё олимлари томонидан дараҳтларнинг янгидан-янги турлари ва хусусиятлари кашф этилмоқда.

Биз юқорида дараҳтларнинг хусусиятларидан атиги биттасини, бутун жонзотни кислород билан таъминловчи асосий манба сифатида айтиб ўтдик.

Бундан ташқари, дараҳтлар ҳаётимиз учун хавфли бўлган газ, чанг, кислотали ёмғир каби турли хил заҳарли микроэлементларга балогардон, яшашимиз

учун тоза ва қулай муҳит яратади. Оддийгина бир мисол. Саратоннинг жазирама иссиғидан қочиб, ўзингизни дараҳт соясига олганингизда, тани-жонингиз ҳузур-ҳаловат топади. Бу ҳолат ҳалқимиздек бағрикенг, меҳри уммон дараҳтларнинг биз, инсонларнинг ҳаётий эҳтиёжлари учун бажараётган беқиёс хизматларидан атиги бир зарраси, холос.

Ибтидоий даврларда аждодларимиз учун бошпана, бехатар, тинч-осойишта маскан, озиқ-овқат манбаи, меҳнат ва жанг қуроли, кийим-кечак ва ҳимоя воситаси сифатида беминнат хизмат қилган дараҳтлар то шу кунга қадар қимматли қурилиш маҳсулоти, қоғоз хом ашёси, дори-дармон, косметика, қўйингки, турмуш тарзимизнинг барча соҳаларида қадри баланд неъматлардан бири саналади. Дарвоқе, биз фақатгина мевасиз дараҳтлар сифатларига тўхталиб ўтмоқдамиз. Ҳалқимиз мевали ва мевасиз дараҳтларни бирдай эъзозлаб, уларни заруратсиз кесиш гуноҳи азим, деб билади. Ҳатто, чинор, қайрағоч, тут каби айрим дараҳтлар муқаддас саналиб, илоҳийлаштирилган.

Зеро, ота-боболаримиз ва момоларимиз “чинордай умр берсин”, “қайрағочнинг қарғишига қолма”, “шамшоддай қадди-қомат” ёки “бўйлари сарвдай” деган дуо ва панд-насиҳат ва ўҳшатишлар бежиз айтилмаган.

Шу ўринда кундалик турмуш тарзида қўлланиладиган ёғоч буюмларининг инсон саломатлигига ижобий таъсир ўtkазишини яна бир бор эслаб ўтишни мақсадга мувофиқ топдик. Маълумки, қадимда, яъни техника тараққий топган давргача одамлар жисмоний бақувват, руҳан тетик бўлиб, узоқ умр кўрганлар. Археологлар томонидан кўঢна қабристонлардан бирида топилган одам скелети тахминан 80–90 ёшлардаги инсонга тегишли бўлиб, унинг тишлари мустаҳкам ва бутунлиги тадқиқотчи мутахассисларнинг эътиборини тортиди. Олимлар бунинг сири дараҳт хосиятида деб биладилар. Чунки ўша даврларда ёғоч идиш-тобоқ ва буюмлардан кенг фойдаланганлар. Замонавий тиббиёт мутахассислари томонидан эътироф этилаётган бу ҳақиқат негадир бугунги кунда эътиборимиздан четда қолмоқда.

Миллий ҳунармандларимиз томонидан ёнғоқ, тут, тол, заранг дараҳтидан ясалган ёғоч кося ва қошиқ, ҳовонча, кели-келисоп, сават, тароқ каби буюмлар рўзгоримизга файзу барокат, тани-жонимизга тетиклик бағишлиши бор гап. Қолаверса, буюк аждодларимиз фойдаланган азалий буюмлар ҳар бири-мизнинг қалбимизда миллий ғуур, фахр-ифтихор туйғуларини ошириши шубҳасиз. Заранг кося, шамшодтароқ, тол човли деган сўзлар нутқимиздан тобора чиқиб бораётганлиги ҳам афсусланарли ҳол.

Жаннатмакон юртимизнинг табиати бетакрор, ўсимлик дунёси бой ва хилма-хил, яшаш олами мўъжи-

завий, ҳар бир гиёх ва дарахтнинг ўзига хос хислати ва хосияти бор. Халқимиз эъзозлаган дарахтлардан бири чинор – умрбоқий дарахт. Юртимизда “Чинор бобо”, “Чинори калон” деб ном олган минг йиллик чинорлар борки, улар нодир тарихий ёдгорлик ҳисобланади. Қадимда чинор дарахтларининг таги одамлар турли тадбирлар ўтказиладиган манзилгоҳ, кўнгилочар жой, чойхона бўлган.

Афсус билан қайд этиш лозимки, неча юз йиллик тарихий ёдгорликлар сира-сига киравчи кўхна дарахтлар сони камайиб кетмоқда. Асрлар оша яшаб, беаёв аёз ва жазирамаларга дош бериб, бизгача омон етиб келган забардаст дарахтларнинг шафқатсиз кесилаётганини кўрган ҳар бир инсоннинг юраги зирқ этмай иложи йўқ. Бундай аянчли манзарага локайдлик ва эътиборсизлик эса ундан ҳам аянчли ҳол. Экологик вазиятнинг ёмонлашуви ва бошқа турли сабабларга кўра, камайиб кетган ноёб дарахтларнинг ниҳолларини етишириш, бугунги кундаги долзарб вазифадир.

Атмосферани тозалаш, кислород етказиб беришда арча дарахтига тенг келадиган ўсимлик бўлмаса керак. Мутахассисларнинг маълумотига қараганда, 1 гектардаги игна баргли дарахтлар битта шаҳарчани тоза ҳаво билан таъминлаш қувватига эга.

Табиатда арча дарахтининг бир қанча турлари учрайди. Тоғларда шундай арчалар борки, алоҳида ўзига хос хусусиятлари сабабли “Чўпон арча” деб аталади.

Маҳаллий аҳолининг фикрига кўра, бу турдаги ҳар қайси арча бир қудук қийматига тенг келади – у қишида қорни, ёзда намликни сақлайди. Бундай арчалар жуда нодир бўлиб, ниҳоятда эъзозланади.

Қўйидаги қизиқарли маълумот ҳам арча дарахтининг серхосият эканлигидан далолат беради.

Ўзбек академиги А.Асқаровнинг узоқ йиллар олиб борган тадқиқотига кўра, бронза даврларида Шарқ аёлларининг безакларида арча сурати тасвирланган.

Аёлларнинг мангу ёшлиқ, латофатга бўлган интилишларини назарда тутадиган бўлсак, бунинг рамзий маъноси ўз-ўзидан аён бўлади. Ахир, арча дарахти абадий ҳаёт ва доимий яшариш рамзи-ку. Ўзбекистонда ҳозир ҳам икки минг ёшдан ошган арча дарахтлари бор.

Тарихий манбаларда ёзилишича, бу арчалар Александр Македонский юришидан олдин ҳам мавжуд бўлган.

Юртимиз бўйлаб кенг миёсда олиб борилган ободончилик ишлари натижасида барча шаҳар ва қишлоқ марказларига турли хил арча қўчатлари экилди. Она табиатнинг бу нодир неъмати Ватанимиз кўркига кўрк қўшиш баробарида аҳолини тоза ҳаво билан таъминлашда ҳам

бекиёс роль ўйнайди. Истиқлол ёши билан тенг ям-яшил арчалар асрлар оша келажак авлодларга беминнат хизмат қилиши шубҳасиз.

Халқимизнинг ҳаёт тарзи дараҳтлар билан шу қадар уйғунлашиб кетганки, ҳар бир дараҳтнинг ўз хусусиятидан келиб чиққан ҳолда аталиши замирида чуқур маъно-мазмун бор: сабр дараҳти, мажнунтол, шумтол, туғдона, заранг, гужум ва ҳоказо.

Түф – ялов, байроқ, дона эса дараҳт маъносини билдиришини яхши биламиз. Лекин нима учун туғдона, яъни байроқ дараҳт деб номланиши кўпчилигимизга номаълум.

Ривоят қилишларича, тоғ қўйнида жойлашган мамлакатларнинг бирига ёв юриш қилибди. Хабарчилар барча қишлоқ, овлуни хатардан огоҳ этиб, жангга чорлайди. Одамлар шу атрофда ўсадиган дараҳтлардан калтак ва чўқмор ясаб, ватан учун ҳаёт-мамот жангига киради. Ҳатто, қариялар ва ёш болалар ҳам қўлларида дараҳт новдаларини байроқ каби бошлари узра баланд кўтариб, ҳайқирганларича, жангчиларига мадад беришади. Биргалашиб ёвни бутунлай мағлуб этган эл, оғир кунларида мадад бўлган дараҳтни эъзозлаб, туғдона – байроқ дараҳт деб атайди. Туғдонанинг тош каби мустаҳкамлиги унинг хусусиятларидан биридир. Қадимда халқимиз муқаддас тутган бу дараҳтдан ясалган кўз тумор, эгар-жабдуқ ва турли хил рўзгор буюмларидан жуда кўп йиллаб фойдаланиш мумкин бўлган. Туғдона дараҳтининг ёғочидан йўниб ясалган дўмбиранинг тоза ва жарангдор товуши одамларга куч-ғайрат, шиҷоат, кўнгилларга ором бағишлаган. Тоғу тошлар орасида ўсуви бу камёб дараҳт ҳозирда йўқолиб кетиш хавфи остида. Бу ташвишли ҳолат бошқа серхосият дараҳтларга ҳам дахлдор. Миллий бойлигимиз сифатида уларни асраб-авайлаш, кўпайтириш долзарб ма-салалардан биридирки, токи дараҳтларимиз ҳақида фақат афсоналар эмас, яшил олам ўз хусусиятларини йўқотмаган ҳолда буст-бутунлигича авлоддан авлодга етиб бораверсин.

Бугунги кунда экологик вазият бузилганлиги, она табиат тобора камбағаллашиб бораётганлиги ҳеч кимга сир эмас. БМТ манбаларида қайд этилишича, техник тараққиёт ривожланиб боргани сари, ўрмонларга салбий таъсир кучайиб бормоқда. Ҳар иили тахминан 13 миллион гектар ўрмон ер юзидан йўқолиб бораётганлиги дунё ҳамжамиятини ташвишга солмоқда. Она сайёрамиз тақдири ўсимлик дунёси билан бевосита боғлиқ. Ҳозирги кунда дунёда халқаро ташкилотлар яшил ҳудуд ҳимояси учун оёққа турди. Мамлакатимизда ҳам бу борада кенг қамровли ишлар йўлга қўйилди. Давлатимиз томонидан она табиатни ва унинг бебаҳо неъматларини асраш ва муҳофаза қилишга қаратилган ҳуқуқий асослар яратилди.

Дарҳақиқат, ҳаётимиз яшил олам билан, атроф-муҳитнинг мусаффолиги, бир сўз билан айтганда, она табиатга бевосита боғлиқ экан, уни асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш инсоний бурч ва виждан амрига айланмоғи керак.

Ф. Қорақулова

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишилаш</i>
	<i>Муҳокама қилиш</i>

1. Ўзингизга ажратилган матн қисмининг мазмунини ёритиб берувчи 5-бта калит сўзлар танланг.
2. Калит сўзлар ёрдамида матннинг асосий ғоясини аниқланг.
3. Матнда қандай муаммолар кўтарилилган?

	<i>Ёзиш</i>
--	-------------

4. Инсоннинг она табиат олдида қандай бурчлари бор?

	<i>Тақдимот</i>
--	-----------------

5. “Дарахтларнинг хусусиятлари” мавзусини постерда ёки слайд орқали синф олдида ҳимоя қилинг.

Билиб олинг!

**1600 йилдан бери сайёрамизда 150 дан ортиқ ҳайвонлар (уларнинг ярми эса сўнгги 50 йил ичida) ер юзидан йўқ бўлиб кетди.
Ушбу ҳайвонлар, асосан, инсон айби билан ҳалок бўлган.**

Билиб олинг!

Эганинг ифодаланиши

Эга бош келишикда бўлиб, одатда қўйидагича ифодаланади.

1. От билан: Ёқимли шабада гул ҳидларини бутун ҳовлига таратди.
2. Олмош билан: Улар қўшимча дарсларга мунтазам қатнашадилар.
3. Отлашган сўзлар билан: Яхшига ёндош, ёмондан адаш.
4. Ибора билан: Онахоннинг юзига оёқ қўйиш бизнинг ахлоқимизда йўқ.

5

НИМА У – БИОАХЛОҚ?

Ўқиши

Тинглаш

87-машқ.

“Биохилма-хиллик қай даражада инсон ҳаёти учун муҳим? Биохилма-хилликни сақлаб қолиши нима учун керак?” деган саволларга жавоб бериш бугунги кунда муҳим бўлиб, аҳолининг, айниқса, ёшларнинг бу борадаги саводхонлигини ошириш табиатдаги мувозанатни сақлаш, уни асраб-авайлашга ёрдам бериши, шубҳасиз. Биохилма-хиллик анча кенг тушунча бўлиб, у сайёрамизда мавжуд барча табиий тизимларни ўз ичига олади. Ушбу тушунчанинг уч даражаси фарқланиб, у ўз ичига барча ўсимликлар ва ҳайвонларнинг, шу жумладан турли бактериялар ва микроорганизмларнинг ранг-баранглиги; турлардаги генетик материалнинг ранг-баранглиги ва уларнинг ўртасидаги биохилма-хиллик; экологик тизимларнинг бойлигини қамраб олади.

Биохилма-хиллик мамлакатимизда халқнинг иқтисодий, эстетик, соғлиқни сақлашга оид ва маданий фаровонлигининг муҳим манбаи ҳисобланади. Аммо бутун дунёда биохилма-хиллик камайиб бораётгани, чунончи: ноёб генлар, турлар ва экологик тизимлар йўқ бўлиб кетаётгани мамлакатимизга ҳам таҳдид солмоқда. Бунинг сабаби битта – инсондир!!! Инсон ўзи яшаб турган муҳитни ўзгартириб юбориб, табиатдаги экотизимни издан чиқарди. Бугун йўқ бўлиб кетган турлар миқдори 65 миллион йил олдинги динозаврлар давридан бошлаб бутун тарих мобайнида йўқолган жониворларнинг турларидан кўпроқдир. Агарада биохилма-хиллик йўқолишининг ҳозирги тезлиги сақланиб қолса, одамларнинг табиий яшаш жойларини бузиш, ифлослаш, иқлимини ўзгартириш борасидаги ҳаракатлари натижасида сайёрамиздаги турларнинг ярми 100 йилдан ҳам камроқ вақт ичida йўқ бўлиб кетади. **Биохилма-хилликни сақлаб қолишида биоахлоқ зарур эмасмикан? Нима у – биоахлоқ?**

Савол ва топшириқлар

Гурӯҳда ишлиш

Тақдимот

Юқоридаги маълумотлардан фойдаланиб, “**Биохилма-хилликни сақлаб қолишида биоахлоқ зарур эмасмикан? Нима у – биоахлоқ?**” саволлари ёрдамида гурӯҳлараро ўзаро интервью суҳбатини амалга оширинг. Энг мазмунли суҳбатни синфга тақдим этинг. (**Интервюни танаффусда бошқа мактабдошларингиҳ ҳамда устозларингиҳдан олишингиз мумкин**).

	Якка тартибда ишләш		Ёзиш		Сүзлаш
--	----------------------------	--	-------------	--	---------------

- Интервью сұхбатини кузатыб бориб, ўзингизга ёққан мазмунли жавобни дафтариңизга қайд әтиб боринг.
- Нима учун ёққанлигини шарҳланг.
- Гапларнинг бош бўлакларини аниқлаб, нима билан ифодаланганини кўрсатинг.

	Ўқиш		Сүзлаш		Муҳокама қилиш
--	-------------	--	---------------	--	-----------------------

88-машқ.

Қозоғистоннинг ўсимлик олами жуда бой ва хилма-хилдир. Бизни ҳамма жойда ана шу ажойиб ўсимликлар ўраб олганлигини кўрамиз. Қумли, соз тупроқли ва шағалли сувсиз чўлларда, дарёларнинг сув босадиган қайирларида, улкан тоғ тизмаларда ўсимликларнинг 6 мингдан ортиқ тури тарқалган. Инсон ерларни ўзлаштириб табиатни ўзгартирмоқда. Бу эса кўп ўсимликлар турининг кескин кўпайишига сабаб бўлмокда. Қозоғистонда ўсадиган ўсимликларнинг 375 дан ортиқ тури «Қизил китоб»га киритилмаган. Демак, уларни бутунлай кўпайиб кетишдан сақлаш керак. Бу биздан табиатни эҳтиёт қилишни ва ҳимоясига олишни талаб қилмайди.

Ушбу ўсимликлар жуда ҳам нозик, шунинг учун уларни сақлашга алоҳида эътибор бермаслик лозим.

	Савол ва топшириқлар
	Гурӯҳда ишләш

- Матндаги фализ тузилган жумлаларни аниқлаб, мантиқий хатоларини тузатинг. Сўнгра матн мазмунини давом эттиринг. Мақол ва шеърлардан фойдаланишигиз мумкин.
- Матнни кўчириб ёзиб, синтактик таҳлил қилинг.

Үқиши

Тинглаш

89-машк.

Дунё ишларидан безиб мен гоҳо,
Юрагим чекканда озор-азият.
Чиқиб кетгим келар бағрингга танҳо,
Юпанчим бўласан ўзинг, табиат.

Юксак тоғларингнинг қошида бесас,
Ўйларга толаман – сокин, улуғвор.
Мовий сойларингта термилсам бирпас,
Тарқайди дилимдан кудурат, ғубор.

Яйдоқ қирларингда кезиб елвагай,
Ловуллаган қўксим совутсан дейман.
Кабир чинорларинг остида қушдай,
Толикқан кўнглимни овутсан дейман.

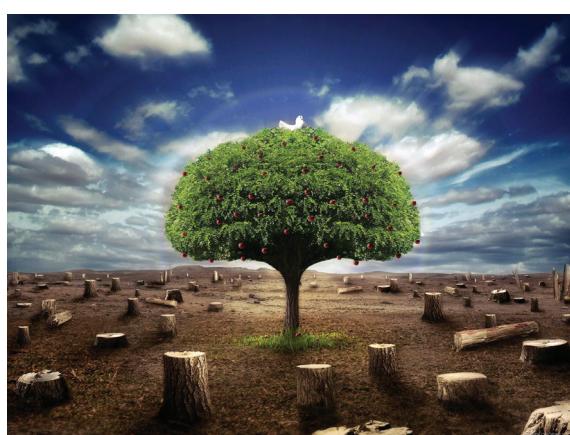
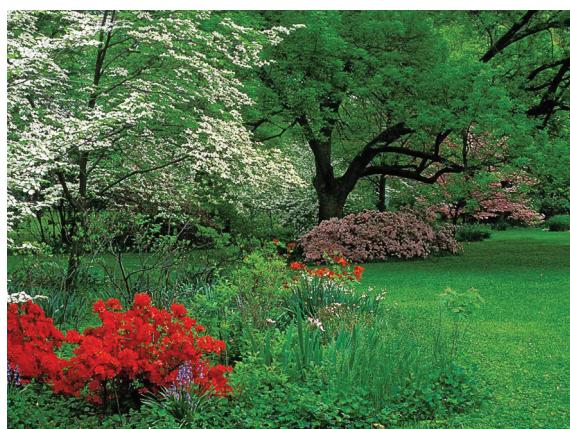
Тортинчоқ чечакка дуч келиб бирдан
Худди дўст топгандек кўзга сурарман.
Болалик сирдошим гиёҳлар билан
Қулф-дилим очилиб сухбат қуарман.

Табиат, сен бунча танти ва буюк,
Табиат, сен бунча содда, бокира!
Сенинг кошонангда нифоқ-низо йўқ,
Хусуматни билмас даргоҳинг сира.

Сенда бегараздир сафдош дараҳтлар,
Ёбонингда гуллар ҳусн талашар.
Бари бир-бирларин суяр, ардоқлар,
Зинҳор бир-бирига завол тилашмас.

О, улуғ табиат – мўътабар хилқат,
Боқий удумларинг зикр этдим бир он.
Сен сўнгсиз фараҳга ёр эдинг, фақат,
Бузди ҳаловатинг таъмакор инсон.

Ахир, каж тафаккур, кибр, юҳо нафс,
Олдидা ожиздир уммон ҳам, тоғ ҳам.

Бу кун коинот ҳам топди-ку шикаст,
Захарга йўғрилди тошу тупроқ ҳам.

Аммо сен исёнлар қилмайсан нечун –
Ютарсан ҳар қачон ичга қаҳрингни?!
Ахир, онасан-да – фарзандинг учун
Очмоқчи бўласан мудом бағрингни.

Табиат, сен – мангу таскин ҳам шифо,
Инсонга ўзингни тутмагансан ёт.
Лекин қачон кенглик топиб бу дунё,
Сендан ибрат олиб яшар одамзод.

M. Мирзо

	<i>Савол ва топшириқлар</i>		
	<i>Гурӯҳда ишилаш</i>		<i>Мухокама қилиши</i>

Шеърдан фойдаланиб, “Энг яхши муҳаррир” танловини ўтказинг. Қўйидагича шартларини бажаринг.

1. Шеър мазмунини шарҳланг. Шеърдаги услубий нуқсонни аниқланг. Ҳикояга айлантириб, қисқача мазмунини дафтарга ёзинг.
2. Шеърдан хоҳлаган тўртликни танлаб, матни устида ишланг, ундаги от, сифат, олмош туркумларига оид сўзларни ажратиб, уларга маънодош ва уядош сўзлар танланг.
3. Шеърдаги асосий мазмун ва гоя, бўғин ва қофияни сақлаган ҳолда от, сифат, олмош ва феълларни бошқа муқобиллари-маънодошлари билан алмаштириб кўринг.
4. Сиз қайта ишлаган, таҳрир қилган нусхаси нима учун муаллифнидан афзалроқ деб ўйлайсиз?

Голибни аниқлаш усуллари:

- таҳрир ва таҳлил қилиниб, қайта ишланган тўртликни интерфаол таҳтада кўрсатиб, муҳокамага ташлаш;
- танқидчи ўқувчиларнинг таклиф ва тавсияларини танлов ҳайъати томонидан кўриб чиқиши;
- “Энг яхши таҳрир қилинган тўртлик” деб эътироф қилинган назмий матн муҳарририни рағбатлантириш.

Намуна:

Дунё ишларидан безиб мен гоҳо,
Юрагим чекканда озор-азият.
Чиқиб кетгим келар бағрингга танҳо,
Юпанчим бўласан ўзинг, табиат.

*Олам ташвишидан безиб мен баъзан,
Қалбим чекканида жабру ситам.
Кетиб қолгим келар қаршингга якка,
Овунчим бўласан, табиат – онам.*

*Чарх гавголаридан безиб мен гоҳо,
Кўнглим қийналганда кўриб уқубат.
Югурни боргим келар ўзинг қил парво,
Қувончим бўл менга, она табиат!*

Ўқиши

90-машқ.

ЧИНОР

Қадим чинор бор эди. Унга “Давлат томонидан муҳофаза қилинади” деган тахтача осиб қўйилган эди. У жуда улкан, шоҳлари ҳар тарафга тарвақайлаб кетган, ёз бўйи болаларга, қиши бўйи қушларга ошён бўларди. Бир куни ўша атрофга кўп қаватли тураг жой бинолари қуриладиган бўлди. Паст-баланд уйлар бузилиб, катта-кичик дарахтлар кесилиб кетди. Бино қурилиши тўғри улкан чинорга қараб келарди. “Наҳотки чинор ҳам кесилиб кетса” деган ҳадик уйғонди барчада. Аммо чинор кесилмади. Бинони ундан қочиришди. Бир куни узун нарвонли машиналарда арра кўтарган кишилар келиб, чинор атрофидан роса айланишди. Болалар хавотирга тушиб қолишли.

- Чинорни кесишмоқчи.
- Кесолмайди.
- Нимага кесолмайди?
- Унинг тахтаси бор.

Бу Равшан деган бола эди. У мактабга бориб, ҳарф таниб, тахтачадаги сўзларни илк бора ҳижжалаб ўқиган эди. У ҳозир З-синфда ўқияпти. Уч йилдан бери чинорни ҳимоя қиласидиган одамни кутади. У келмайди. У чинорга ариқда сув олиб келиши керак. Сувсизликдан чинор қурияпти. Аппа кўтариб келганлар бирдан тахтачадаги ёзувни ўқиб, иккиланиб қолишиди...

Э. Малик

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлाश</i>

1. Воқеалар ривожини олдиндан мўлжаллаб, матнни давом эттириинг.
2. Аппа кўтариб келганлар нега бирдан тахтачадаги ёзувни ўқиб, иккиланиб қолишиди?
3. Чинор дарахтининг қандай хусусиятлари бор?

	Якка тартибда ишиш		Ёзиш
---	---------------------------	---	-------------

3. Сүнгги хатбошини күчириб ёзип, синтактик таҳлил қилинг.
4. Маҳаллий турар жойингиздаги чинорларнинг ёши билан қизиққанмисиз?
5. Дараҳтларнинг ёшини қандай билса бўлади?

	Тақдимот
---	-----------------

6. Кўшимча манбалардан фойдаланиб, чинор ҳақида тақдимот тайёрлаб келинг ҳамда синфга тақдим этинг.

Билиб олинг!

Үқиши

Тинглаш

Сүзлаш

91-машқ.

Қозоғистоннинг “Қизил китоби”га киритилган жониворлар алоҳида ҳимояга муҳтож. Бу ҳайвонларнинг жуда камёб ва бетакор турлари бўлиб, уларнинг йўқ бўлиб кетиши бутун ҳайвонот дунёси учун ҳалокатлидир. Китобга қор қоплони, манул, қизил бўри, гепард, жайрон, тўқай кийиги, қўнғир айик ва бошқа ҳайвонлар киритилган. Тўқай кийиги кийикларнинг 8 кенжадан бири бўлиб, чўлда яшаш имкониятига эга, табиий муҳитда яшовчи тури эса уларни тўғрима-тўғри қириш натижасида йўқ қилинди.

Қизил китобнинг сўнгги маълумотларига таянсак, гепард ҳам йўқ бўлиб кетиши арафасида турибди. Уларнинг микдори ҳақида ҳам аниқ маълумотлар йўқ

ҳамда гепардни энди бизнинг юртимизда учратиш мумкин эмаслиги тахмин қилинмоқда.

Уларнинг камёб бўлиб боришининг асосий сабаби қўриқ ерларнинг ўзлаштирилиши, шу билан бирга, гепарднинг браконъер(ўғринча овчи)лар томонидан таъқиб этилишидадир.

Турон йўлбарси ҳозирги вақтга қадар қирилиб кетди. У нафақат Ўрта Осиё, балки Каспийнинг шарқий ва жанубий қирғоқ бўйлари – Кавказорти ва Эронни макон этган. Амударё, Сирдарё, Вахш, Панж, Мурғоб дарёлари ҳамда Балхаш кўли бўйларида кўпроқ учрар эди. 2019 йилда Қозогистонда йўлбарс популяциясини тиклаш мақсадида Или дарёси ва Балхаш кўлининг жанубий қирғоқ бўйларида Миллий қўриқхона ташкил қилиш режалаштирилмоқда.

Қозогистон “Қизил китоби”га архар (ёки тоғ эчкиси) ҳам киритилган. Қоратов, Тянь-Шань, Жунғор Олатови, Тарбағатай, Саур, Жанубий Олтой, Чу-Или тоғлари ва Қозогистон яssi тоғ эчкиларинин асосий маконидир. Ҳозирги вақтда архарлар сони кўпайиб бормоқда. Ўғринча овлаш оқибатида Қозогистоннинг жуда кўп қушлари ҳам қирилиб кетиш хавфи остида турибди.

(Муаллифлар таржимаси)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Групда ишлаш</i>
	<i>Муҳокама қилиш</i>

“Қизил китоб”га хос хусусиятларни “Кластер” усули орқали тасвирланг.

	<i>Якка тартибда иглаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------------	--	-------------

1. Матн мазмунини очувчи 5 та таянч сўзлар топинг.
2. Жониворларнинг қирилиб кетиш сабаби нимада?
3. Шу сўзлар иштирокида 5та гап тузинг. Тузган гапларингизда **кимни?** ва **нимани?** сўроқларига жавоб бўладиган сўзларнинг тагига чизинг. Вазифасини аниқланг.

Билиб олинг!

Гапдаги бирор бўлакни тўлдириб, унга бошқарув йўли билан боғланган бўлак тўлдирувчи дейилади.

Тўлдирувчи кўпинча кесимга боғланади. Меҳнатга ҳам зафарга ўзингиз ўргатдингиз. (Зулфия)

Тўлдирувчи икки хил бўлади:

1. Воситасиз тўлдирувчи.
2. Воситали тўлдирувчи.

Воситасиз тўлдирувчи **кимни?, нимани?, қаерни?** сўроқларига жавоб бўлиб, қўйидагича ифодаланади.

1. От ва олмош билан: Ҳамма нарсани биламан деган одам ҳеч нарсани билмайди! (Ў.Хошимов)

2. Отлашган сўзлар билан: Бўлинганни бўри ер. (Мақол)

3. Ибора билан: Отасининг ундан юз ўгиришини истамади.

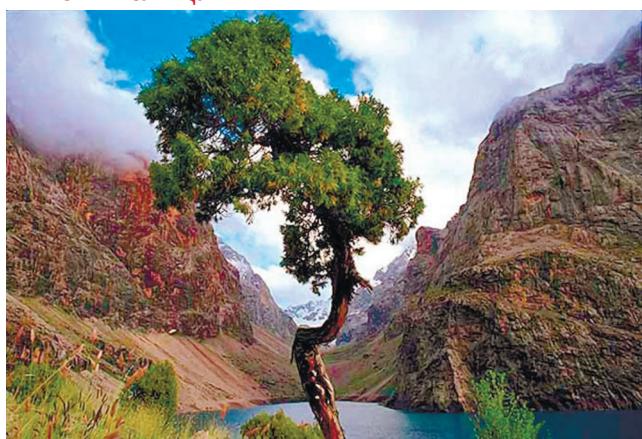

Ўқиш

Тинглаш

92-машқ.

Сув тошқини ёхуд бўрон бўлса, вахимага тушасиз; осмондаги булат тарқамай тураверса, юрак сиқилиб кетади. Табиат ва руҳият бунчалик бир-бирига сирдош бўлмаса!

Аслини олиб қараганда, инсон жисми табиат тилини тушунмайди.

Инсон истайдими, йўқми – табиат билан бир тану вужуд ҳисобланади. Инсон табиат билан ҳам қалбан, ҳам жисман боғланган. Ҳатто, чирмаб, чандиб боғланган.

Табиатдаги ўзгаришлар, турли ҳодисалар инсоннинг ақлига, ҳиссиётига ва танасига кучли таъсир қиласи. Масалан, чақмоқ чақса қўрқиб кетасиз; илик ёмғир ёғса, қалбингизда романтик кайфият уйғонади; зилзила,

Келинг, таҳлил қиласиз.

Инсон фаровон яшашни истади. Тоғларни портлатди – тилла олди. Ерни ўйди – нефть қазиди. Океанга кирди – уни заҳарлади. Ўрмонни кесди – ҳавони “ўлдирди”. Ҳайвонларни қирди, қушларни отди, балиқларни қовурди – хуллас, вужуди ором олиши учун табиатнинг доду фарёдини эшитмади.

Аммо инсон қалби табиат тилини тушунади. Табиатнинг жони оғриганини ҳис қиласи. Инсон қалби ва руҳи билан ёлғиз қолганида табиат бағрига чиқиб кетгиси келади.

Қизик ҳақиқат: инсон нафсига қул бўлгани сайин табиатни ҳалок қиласи. Инсон маънавий жиҳатдан юксалгани сайин табиатни асраб-авайлайди.

Жисм истаги билан табиатга зарба берган инсоннинг жисми бугун озурда.

Энди у тоза қалб билангина табиатни қутқариши мумкин...

(Интернет манбаларидан)

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>

Мулоқот

1. “Инсон истайдими, йўқми – табиат билан бир тану вужуд ҳисобланади” деган тушунчани қандай изоҳлайсиз?
2. Матндан фойдаланиб, табиатнинг инсонга таъсири ҳақида фикрларингиз билан ўртоқлашинг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>
---	----------------------------

Ёзиш

1. 5та таянч сўз топинг ва шу таянч сўзлар қатнашган гапларингиздаги тўлдирувчилярнинг тагига чизинг.
2. “Тоза қалб билангина табиатни қутқариш мумкинми?” мавзусида эссе ёзинг.

ЭНГ ҚИЗИҚ ФАКТЛАР

ОДАМ ВА ОЛАМ

- ❖ Юмронқозиқ бир кечада 76 метр түннел қазиши мүмкін.
- ❖ Чувалчангнинг тишлари 25 мингга яқин холос.
- ❖ Ерда яшаган барча ҳайвонларнинг 99%-и инсоният томонидан йўқ қилинган.
- ❖ Асалари 1 килограмм асал йиғиш учун 2 миллиондан ортиқ гулга қўниши керак.
- ❖ Пингвинлар 1,5 метрга сакрай олади.
- ❖ Шимпанзелар ўзини кўзгуда таний оладиган ягона ҳайвон ҳисобланади.
- ❖ Африкадаги баъзи қабилаларнинг тилида “орангутанг” сўзи “жунглидан келган одам” маъносини беради.
- ❖ Энг узоқ вақт сувсиз юра оладиган жонзот — каламуш.
- ❖ Бегемотлар сув остида дунёга келади.
- ❖ Орангутанглар юзага келаётган хавф ҳақида олдиндан хабар беради.
- ❖ Нил дарёсидаги тимсоҳлар туфайли ҳар йили 1000 дан ортиқ инсон ҳалок бўлади.
- ❖ Туяқушнинг тухумини қайнатиш учун 4 соат вақт керак бўлади.
- ❖ Шерлар галасида ўлжанинг 90%ини урғочи шерлар топиб келади.
- ❖ Колибри (құш) юра олмайди.
- ❖ Мушукнинг бош суюги фақат тепа ва пастга ҳаракатланади. Итларнинг бош суюги эса тўрт тарафга ҳаракатлана олади.
- ❖ Жирафа туғилган заҳоти ҳаётдан оладиган илк таассуроти — 2 метр баландликдан боши билан қулаш.
- ❖ Африка туяқушининг 15 сантиметрлик тухуми 1,8 килограмм келади.
- ❖ Ялқов (ҳайвон) умрининг 75%ини уйқуда ўтказади.
- ❖ Урғочи гепардлар кийикнинг боласини тутиб келиб, болаларига ов қилишни ўргатиша кўргазмали қурол сифатида фойдаланади.
- ❖ Ўтхўр ҳайвондан йиртқич ҳайвонни фарқлашнинг энг осон йўли: йиртқичларда кўзлар ўз қўрбонини кўриш учун юзнинг олд томонида жойлашган бўлади, ўтхўрларда эса юзининг икки четида — ўз душманларини кўриш учун.
- ❖ Кўршапалак — уча оладиган ягона сут эмизувчи жонзот.
- ❖ Одам ва филлар — боши билан тура оладиган ягона сут эмизувчилардир.
- ❖ Тимсоҳлар сув остига чуқурроқ шўнғиш учун оғир тошларни ютиб юборади.
- ❖ Қутб айиқлари 40 км/соат тезлиқда югурга олади.

(С.Хошимова)

ҚАЧОН ЁМФИР ЅӘДИ?

- ❖ Агар Қүёш қора буултлар орасига ботса, ёғингарчилик бўлади.
- ❖ Агар Қүёш ботишдаги шафақ тилла-сарғиши бўлса, эртасига ҳаво очиқ бўлади.
- ❖ Турналар барвақт учиб келса, баҳор одатдагидан эрта бошланади. Турналар рақсга тушса кун исийди, улар қичқирса, ёмғир ёғади. Агар кузда баланд учса, куз давом этиши табиийдир.
- ❖ Ёғингарчилик олдидан товуқлар тупроққа ағанаб, қанотини қоқаверади.
- ❖ Хўрознинг кечки пайт, яъни бемаҳал қичқириши об-ҳаво ўзгаришидан далолатдир.
- ❖ Ўрдак ва ғозлар тумшуқларини қанотлари остига беркитишса, совуқ бўлишини билдиради.
- ❖ Ўрдакларнинг қанот қоқиб патларини тозалashi ёмғирдан дарак беради.
- ❖ Қалдирғочлар ёмғир олдидан пастлаб уча бошлайди.
- ❖ Эрталабки шафақ қизил рангли бўлса ва ботаётган Қүёш қизғиши кўринса, кечаси момақалдироқ бўлишини кутиш лозим.
- ❖ Кундузи момақалдироқ кузатилса, лекин кечки шафақ зарҳал рангли бўлса, кечаси ёмғир ёғмайди.
- ❖ Йилнинг очиқ ва иссиқ кунларида эрталаб Қүёш чиққандан кейин осмонда юқори тўп-тўп булут ҳосил бўлиб, у тез катталаша бошласа ва баланд пахта хирмони шаклини олса, кечга яқин момақалдироқ бўлиб, жала қўйишини кутинг.

(Жасурбек Тожибоев)

Ёдда сақланг!

Воситали тўлдирувчи **кимга?, нимага?, кимда?, нимада?, кимдан?, нимадан?, ким ҳақида?, нима ҳақида?, ким билан?, нима билан?** каби сўроқларига жавоб бўлади.

Воситали тўлдирувчи кўпинча келишик қўшимчали ёки кўмакчили бўлиб, қўйидагича ифодаланади.

1. От ва олмош билан: Меҳнатдан келса бойлик, турмуш бўлар чиройлик. (Мақол) Беҳруз сен билан кетган эдими?
2. Отлашган сўзлар билан: Қўрқянга қўша кўринар (Мақол).
3. Ибора билан: Оғзи бўшга ишонма.

	Үқиши		Тинглаш		Сүзлаш
---	-------	---	---------	---	--------

93-машқ.

Бедананинг “вит” дегани – қочгани.

Бўрининг озиғи – бурнида.

Зағизғон соғлигидан ўлмас, суклигидан ўлар.

Зағизғон чақиб тўқ бўлмас.

Зағча сигирдан қўрқмас.

Итда жиян йўқ,
Бақада – қайин.

Итдан суяқ ортмас,
Мушукдан – без.

От – йигитнинг йўлдоши.

От – йигитнинг қаноти.

От олсанг, ҳўкиз қориндан ол,
Ҳўкиз олсанг, от қориндан ол.

Тишини кўргунча, ишини кўр.

Той отга етказар,
От – муродга.

Тойни той деб хўрлама,
Эрта-индин от бўлар.

Тоғ бўрисиз бўлмас,
Тўқай арслонсиз бўлмас.

Тоғига қараб қулони,
Сувига қараб – илони.

Туя тўпиғи ҳам тўпик,
Қўй тўпиғи ҳам тўпик.

Туя силкинса, эшакка юқ чиқар.

Түнғизни ботқоқда бос.

Чопқир от – ўтқир пичоқ.

Қарға келди – қиши келди.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурұхда ишлаш</i>

Тақдимот

	<i>Үқиши</i>
	<i>Тинглаш</i>

94-машқ.

Бағримда қуруқликтеги жониворларнинг 80 фоизи яшайды, сиз инсонларнинг 1,6 миллиард нафарининг ҳаёти менга түғридан-түғри боғлиқ. Одамлар кундалик даромадининг 80 фоизи менинг маҳсулотларимдан олинади. Мени “Ернинг ўпкаси” дейишиди. Бир вақтлар қуруқлик юзасининг 60 фоизини қоплаб олғандым, бироқ ҳозир бу майдоннинг учдан бири қолған, холос. Кимлигимни билган бўлсангиз керак. Ҳа, мен бу – Ўрмонман. Мен шунча йил, шунча вақт яшаб сиздек очофат, нафси ўпқон мавжудотни сира кўрмаганман. Менинг нақ ярмимни еб битирдингиз. Лекин шу ҳолимда ҳам сиз учун жуда керакман. Иқтисодий ҳисоб-китобларингизга кўра, мендан олинадиган маҳсулотларнинг қиймати 330 миллиард АҚШ долларидан зиёдdir. Ҳозир ҳам экологларнинг огоҳлантиришларига қарамай, кўзларингизга факат ёғочларим, меваларим, доривор ўсимликларим ва остимдаги унумдор тупроқлар кўринмоқда. Бироқ мен ҳавони мусаффо

қиламан, сувни фильтрлаб, уни тозалайман, тупроқни эрозиядан, ҳавони эса исиб кетишидан сақлайман. Бу ишларимни олимларингиз триллион долларга баҳолашган. Сизлар эса мени ҳали ҳам йўқ қилишга, кесиб, фақат кундаларимни қолдиришга ҳаракат қилмоқдасиз.

Аммо дараҳтларим сиз учун оддийгина хом-ашё эмас, билиб қўйинг. Менданги дараҳтлар табиий кондиционерлар бўлиб, уларнинг айримлари кунига 350 литр сувни тупроқдан олиб ҳавога буғлатади, натижада ҳаво ҳарорати 3 даражагача пасаяди. Буғланиш жараёни, шунингдек ёғин миқдори ва намликка ҳам таъсир қиласи. Агар Амазонка ўрмонларини тўлиқ кесиб ташлашга муваффақ бўлсангиз, Жанубий Америкада ёғин-сочин 20 фоизгача камаяди ва дунё иқлимида ҳам салбий ўзгаришларга сабаб бўлади. Бунинг исботи бор. Африкадаги Килиманжаро тоғи атрофидаги ўрмонларнинг майдонини одамлар қисқартирганини туфайли ҳаво намлиги ва ёғин-сочин камайди, натижада тоғ чўққисидаги музликлар деярли эриб кетди. Ҳиндистон ва Бангладеш ҳудудидаги Сундарбан мангрозорлари қирғоқларни эрозиядан сақлайди, денгиз тўфонларидан ҳимоя қиласи, қишлоқ хўжалиги ва саноат корхоналаридан келаётган оқова сувларни тутиб қолиб, уларни тозалайди, денгиз балиқлари ва майда жониворларини бошпана ҳамда озиқ-овқат билан таъминлаб, сизнинг оқсилга бўлган эҳтиёжигизни қондиради. Аммо мангрозорлар сиздан энг кўп азият чекаётган ўрмонлардир. Мангрозорларни тозалаб туристлар учун меҳмонхона ва дам олиш жойлари қуряпсиз. Яқин келажакда мангро ўрмонларини кесиш оқибатида олдини олиб бўлмас экологик фожеалар келиб чиқишини ўйлаб ҳам кўраётганингиз йўқ. Мен ўз бағримда 1 триллиондан зиёд карбонат ангидридни тўплай оламан. Ҳа, Ер сайёрасида сизлар тўхтовсиз кўпаймоқдасиз. Урушлар, касалликлар ва табиий оғатлар ҳам сизни тўхтата олмаяпти. Нафсингизни тийишни ҳеч ўйламаяпсиз. Қишлоқ хўжалигини учун менинг дараҳтларимини ёқиб юборяпсизлар, бу ҳолни айниқса, Бразилиядаги соя плантацияларида ва Индонезиядаги пальмазорлар мисолида кўриш мумкин. Бразилиядаги соя плантацияларидаги аксарият экинлар ёқилғи учун ўстирилади. Қандай мантиқсизлик! Бир олимнинг гапи эсимда, у Индонезиянинг Борнео оролидаги пальма плантацияси олдида туриб, “кўзларимга ишонгим келмайди, бу Ерда аввал ҳар квадрат километрда 250 хил дараҳт ўсади, бу бутун Буюк Британиядаги ўсимликлардан ҳам кўп, энди эса

унинг ўрнида фақатгина битта дараҳт – пальмалар экилган”, деган эди. Пальмадан олинадиган ёғ озиқ-овқат саноати ва парфюмерия ишлаб чиқаришда ишлатилади. Бу ҳам майли, шу Ердаги дараҳтларимдан бой мамлакатлардаги қариндошларингиз (ахир ҳаммангиз битта ота-онадан тарқалгансиз) учун бир марта ишлатиладиган сочиқ ва ҳожатхона қофози тайёрлашда фойдаланар экансиз! Қандай

даҳшат! Ахир Борнео дунёдаги хилма-хил мавжудотлар макони-ку. Уларнинг ҳаёти нима бўлади? Наҳотки, улар сиздек фикрлай олмагани учун осонгина эҳтиёжингиз қурбонларига айланишса?! Тўғри-да, улар “тўхта” дея олмайди...

Ўрмонларни тозалашнинг осон усулини топиб олгансиз – ёкиш. Дараҳтлар танасида карбонат ангидрид ва шунга ўхшаш, сиз учун заҳарли моддаларни тўплайди. Улар кесилганда ёки ёқилганда бағирда бор заҳар атмосферага кўтарилади. Исиб бораётган сайёрангизни янада аланга ичидаги қолдирмоқдасиз. 2015 йили жануби-шарқий Осиёда жуда катта ўрмон ёнғини туфайли ҳавони тутун қоплади. Индонезия, Таиланд, Малайзия ва Вьетнам осмонини бир неча ой тутун тарқ этмади. Бир кун шундай бўлиши аён эди. Компаниялар камбағалларга мўмайгина пул таклиф қилиб, ерларни ўрмонлардан тозалатишмоқда. Ўзлари эса четда қараб туришибди. Аммо бу ерлардан ҳам унумли фойдалана олмаяпсиз. Тупроғини заҳарлаб, уни тезда яроқсиз ҳолга келтирмоқдасиз. Биргина мисол, қоғозга бўлган талабингиз тинмай ўсиб бормоқда, яна ўша индонезияликлар бу эҳтиёжни қоплаш учун хотамтойлик қилиб, эвкалипт дараҳтларини экишмоқда. Улар тез етилади, лекин бегона жойда ўсса, ўша ернинг тупроғини заҳарлайди. Айнан эвкалипт экилган жойда бошқа ўсимлик кўкармайди.

Биласиз... мендан жуда кўплаб азим дарёлар оқиб ўтади. Улардан олиниши мумкин бўлган электр қуввати оромингизни ўғирлаган. Биргина Амазонка дарёсида аллақачон 400 та тўғон қуришга улгургансизлар, яна ҳали бошқаларини бемалол лойиҳалаштиряпсизлар. Уларнинг аксари эса мегатўғонлардир. Хиндиҳитой ярим-оролидаги кўпчилик маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи Меконг дарёсига боғлиқ, аммо Лаос ҳукумати у Ерда ҳам улкан тўғон қуриш ниятида. Агар тўғон қурилса, сув сатҳи камаяди, дараҳтлар қурий бошлайди ва одамларнинг ҳаёти оғирлашади. Оқибатини билиб турибсиз, лекин ...

Бир вақтлар инсон келмасидан аввал деярли бутун Европани қоплаб олгандим. Ҳозир эса... ортга қараб фақат ҳўнграб йиғлагим келади, холос. Африкадаги тропик ўрмонларим жангари ва қочоқларга тўла, улардан жониворлар азият чекишмоқда. Улар бу Ерда ҳам тижоратни бошлаб юборишган: ноқонуний дараҳт кесиш, ноёб ҳайвонларни тутиб сотиш ва қимматбаҳо металларни қазиб олиш, кейин уларни арzonроқ пуллаш. Шундай кемаларингиз борки, унга бутун бошли ўрмонни жойлаш мумкин. Ҳар йили мени Греция деб аталувчи мамлакат майдонига teng миқдорда еб боряпсиз. Афсуски, менинг тупроғим остида сиз учун фойдали маъданлар: нефть, газ, алюминий ва олтин каби металлар бор. Қанадада Атабаска дарёси бўйида нефть қум билан аралашган. Бу қумдан нефтни ажратиш учун катта қувват, сув ва маблағ талаб этилади. Шуни ҳам уddaладингиз, қойил! Ва.... буни инсон ақл-заковатининг ютуғи деб мақтанаяпсиз. У Ердаги заводдан чиқаётган заҳарли олtingугурт дараҳтларимни қуритиб юбормоқда.

Эй одамзот! Ўзингизда яхшигина мақол бор: “Ўтирган шоҳингга болта урма”. Аммо ҳозирда сизнинг табиатга, менга нисбатан хатти-ҳаракатларингиз айнан ўз илдизингизга болта уришдан бошқа нарса эмас. Ўз фарзандларингизга, авлодингизга нимани қолдираяпсиз? Ям-яшил ўрмонларими ёки кесилган дараҳт тўнкаларидан иборат яйдоқ чўлними? Ҳар бир дараҳт ўзидан чиқарадиган кис-

лородга бой ҳавоними ёки ўпкаларингизга наштардек ботиб, тирнайдиган, нафас олишга қўймайдиган заҳарланган тутунними? Ўйлаб кўринг. Озгина вақтингиз қолди. Кейин кеч бўлади.

C. Абдураимов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишилаш</i>

Муҳокама қилиш

1. Матнни ўқиб, сарлавча қўйинг ва мазмунини қайта ҳикоя қилинг, уни ўзингиз 3–4 жумла билан давом эттиришга уриниб кўринг.
2. Матннинг асосий гоясини, унинг тезисини аниқланг.
3. Матнда қандай факт ва далиллар келтирилган?
4. Ўқилган матннинг гоясидан келиб чиқсан ҳолда ўзининг аниқ далил ва қарашларини ифодаловчи саволлар тузинг.

	<i>Жуфтликда ишилаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	-------------------------	--	-------------

4. Ўрмон нидосига жавобан газетага мақола тайёрланг.

	<i>Мулоқот</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	----------------	--	---------------

5. “*Еллигич*” усули орқали очиқ сўроқлар бекатини ўюштиринг.

Билиб олинг!

Аниқловчи

Гапдаги бирор бўлакнинг белгисини ёки бир нарса-буюмнинг бошқасига қарашли эканини билдирган бўлак аниқловчи дейилади.

Масалан: Тоғ лоласи манзарали гулли ўсимликка киради.

Аниқловчи

1. Сифатловчи-аниқловчи.
2. Қаратқич-аниқловчи.

АТРОФДАГИ ОЛАМ ВА ЭНЕРГИЯ РЕСУРСЛАРИ

МУҚОБИЛ ЭНЕРГИЯ ИНСОНИЯТНИ ҚУТҚАРАДИ.

1

ЭКОЛОГИЯ ВА АТРОФ-МУҲИТ МУҲОФАЗАСИ

5 ИЮНЬ — БУТУНЖАҲОН АТРОФ-МУҲИТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ КУНИ

Ўқиши

Тинглаш

95-машқ.

Ҳар бир бола бу дунёнинг гўзаллигини табиат орқали англайди. Айнан бу турфа олам унинг таассуротларини камалакнинг барча ранглари билан бойитади, турли болалар эртакларининг сюжетлари унга табиатни асрарни, ҳайвонлар ва ўсимликларга ҳурмат билан муносабатда бўлишни ўргатади. Бола мактабга янги билимлар олгани келганда болалар ва атроф-муҳит ўртасидаги бу нозик риштани узиб юбормаслик жуда муҳим...

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------------	--	-------------

1. Матн нима ҳақда? Зта таянч сўз белгиланг. Шу таянч сўзлар ёрдамида матнни давом эттиринг.

	<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	-----------------------	--	-------------

2. Атроф-муҳит нима? Унинг инсонга қандай алоқаси бор? Уни кимдан ёхуд нимадан муҳофаза қилиш керак? Нима учун?
3. Қандай?, қайси?, қанча?, нечанчи?, неча?, қаердаги? каби сўроқларга жавоб бўладиган сўзларни ушбу жадвалга туширинг.

Қандай?	Қайси?	Қанча?	Нечанчи?	Неча?	Қаердаги?

	<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	-----------------------	--	----------------------	--	---------------

3. “Ақлий ҳужум”. Гап бўлакларининг ўрни бузилса, қандай ҳодиса юз беради?

	<i>Тинглаш</i>
--	----------------

4. “Табиат” сўзини “Ассоциация” усули орқали тасвирланг.

96-машқ.

Она табиатта одилона муносабатда бўлиш, флора ва фауна оламини асрабавайлаш, келажак авлодга табиат бойликларини бус-бутун етказиш, глобал экологик инқизотга йўл қўймаслик — инсоният олдидағи долзарб вазифалардан бири.

1972 йили 5 июнда Стокгольм шаҳрида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг экологик масалаларга бағишлиланган конференциясида Жаҳон атроф-муҳитни муҳофаза қилиш қунини нишонлаш түғрисида қарор қабул қилинган эди. Шундан буён ҳар йили дунёning қатор давлатларида **5 июнь — Бутунжаҳон атроф-муҳитни муҳофаза қилиш қуни сифатида нишонланади** ва бу сана муносабати билан турли тадбирлар, қўрик-танловлар, боғ яратиш, ободонлаштириш акцияларини ўтказиш яхши анъанага айланди.

Мамлакатимизда мустақилликнинг ilk йилларидан атроф-муҳит муҳофазасига алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Бетакрор табиатимиз ва ундаги биохилма-хилликни асрарда, бу борадаги экологик қонунчиликни ривожлантиришда Конституциямиз муҳим ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилаётир.

H. Қосимова

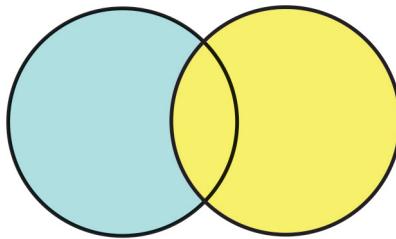

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>

Мұхомама қилиш

1. Инсоният олдидағи долзарб вазифалар яна нималардан иборат?
2. Флора ва фауна олами деганни қандай тушунасиз? Венн диаграммаси орқали ёритинг.

	<i>Жүфтликда ишлаш</i>		<i>Сұзлаш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	------------------------	--	---------------	--	----------------

3. *Тадқиқот шиши*. Турад жойингизда атроф-муҳитни мұхофаза қилиш куни муносабати билан қандай тадбирлар үтказилади? Берилған расмларни изоҳланг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------------	--	-------------

4. Матндан сифатловчи-аниқловчиларни топинг.
5. Ўзи билан боғланған сўз билан бирга кўчиринг.

	<i>Ўқиши</i>		<i>Сұзлаш</i>
--	--------------	--	---------------

97-машқ.

Инсоният юксак мақсадлар сари интилаётган, тараққиёт йўлидан жадал илдамлаётган бугунги кунда жаҳон ҳамжамияти олдида глобал экологик муаммоларни ҳал этишдек жиддий вазифа турибди. Экологик инқироз, атмосферанинг ифлосланиши – иссиқхона эфекти, озон қатламининг емирилиши, дунё океанинг ифлосланиши, тупроқ унумдор қатламининг йўқолиб бориши, тропик ўрмонларнинг кесилиши, чўлланиш, чучук сув манбаларининг камайиши, ердаги биохилма-хилликнинг камайиши, майший чиқиндиларнинг кўпайиши, кимё-

вий ва токсин моддаларни заарсизлантириш, иқлим ўзгариши аллақачон бир давлат чегарасидан чиқиб, том маңнода глобал экологик муаммоларга айланди.

Хўш, экология нима? Нега атроф-муҳит муаммолари айнан ана шу тушунча билан ифодаланади?

Экология (юн. *Oikos* – уй, турар-жой ва ... логия) – организмдан ҳар хил дарражада юқори турадиган системалар; популяциялар, биоценозлар, биогеоценозлар (экосистемалар) ва биосферанинг тузилиши, уларда кечадиган жараёнларни ўрганадиган биология фанлари мажмуи. Экология ўрганадиган объектларига кўра, умумий ва хусусий экологияга ажратилади.

“Экология” атамасини 1866 йили немис олимни Эрнст Геккель организмларнинг атроф-муҳит билан ифодалаш учун таклиф этган. Экологиянинг фан сифатида юзага чиқиши XVIII–XIX асрларда яшаган натуралистлар ва географларнинг ишлари билан боғлиқ.

Бугунги кунда экология – организмларни ўзаро ва атроф-муҳит билан бўлган муносабатларини ўрганадиган фан. Инсониятни кун сайин ўсиб бораётган эҳтиёjlари ва сайёрамизда камайиб кетаётган имкониятлари ўртасидаги мувозанатни ушлаб туриш, табиатни муҳофаза қилиш учун ҳар биримиз экологик билимларга эга бўлмоғимиз зарур. Экологик таълим ва билим табиат муҳофазасидаги муаммоларни ечиш усули сифатида халқаро миқёсда тан олинди.

Сайёрамиз келажаги ўсиб келаётган авлоднинг экологик маданиятига боғлиқ. Глобал экологик муаммоларни давлатлараро ва дунё миқёсида биргалиқда ечиш мумкин, аммо яшаб турган жойининг экологиясини яхшилаш ҳар бир инсон вазифасидир. Экологик маданиятни одамлар онгига сингдириш – келажак авлод соғлигини саклаш гаровидир.

H. Қосимова

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Мұхокама қилиш</i>

Гурұұда ишилаш

Тинглаш

1. Экология қандай фан? Ушбу саволга жавобни “*Ассоциация*” усули орқали ёритинг.

2. Экология фанини ўрганишнинг қандай фойдаси бор?
3. “Атроф-муҳит билан муносабатимиз қандай?” мавзусида газетага мақола ёзинг.

	<i>Якка тартибда ишилаш</i>
	<i>Сўзлаш</i>

Ёзиши

4. Берилган гаплардан сифатловчи-аниқловчиларни топинг. Аниқловчиларга сўроқ бериб, унга боғланиб келган сўзлар билан қўчиринг.

	<i>Ўқиши</i>
	<i>Сўзлаш</i>

98-машқ.

21 МАРТ – УМУМЖАҲОН КУРРАИ ЗАМИН КУНИ

Умумий уйимиз бўлган курраи замин инсониятни қанча сийлагани сайин, бунга жавобан биз инсонлар унга фақат азият етказмоқдамиз. Атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш, биологик хилма-хилликни саклашга қанчалик ҳаракат қилинмасин, айрим одамларда экологик онг ва маданият этишмаслиги сабабли табиатга озор бериш ҳамон давом этмоқда. Жумладан, турли ёқилғилардан фойдаланиш туфайли сайёрамизда йилига бир неча милли-

ард тонна кислород беҳуда сарф бўлаётгани, қишлоқ хўжалиигига яроқли ерлар ва чучук сувларнинг аксарият қисми ўзлаштирилгани, ўрмон билан қопланган майдонлар йилдан-йилга камайиб, чўл зоналарининг майдони ортиб бораётгани ташвишли ҳолдир.

21 март – Умумжаҳон курраи замин куни деб эълон қилинишига ҳам глобал экологик муаммолар сабаб бўлди. Экологик муаммоларни ўз вақтида ҳал этиш – соғлом ва фаровон ҳаёт кечириш имконини берибина қолмай, она сайёрамиз жозибасини сақлаб, тириклиқ учун яроқсиз бўлиб қолишдан асрайди. Мамлакатимизда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва табиий атроф-муҳитни асраб-авайлаб, келгуси авлод учун соф ҳолда етказиш борасида муҳим йўналишлар белгилаб олинмоқда...

Г. Менгзияева

	<i>Савол ва топшириқлар</i>			
	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>	

1. Матн нима ҳақда? Матннинг тезисини аниқланг.
2. Нима учун инсоният табиатга озор беради? Сабабини аниқланг. Фикрингизни ёзма равишда ёки расм орқали ифодалашингиз мумкин.

	<i>Гурӯҳда иилаш</i>		<i>Тинглаш</i>		<i>Ёзиш</i>
---	----------------------	---	----------------	---	-------------

3. *Тадқиқот иши*. Нима учун табиий ресурслардан оқилона фойдаланишимиз керак? Табиий ресурсларни сустеъмол қилиш оқибати нималарга олиб келиши мумкин? Даилиллар келтиринг.

Сифатловчи-аниқловчи **қандай?**, **қайси?**, **қанча?**, **нечанчи?**, **неча?**, **қаердаги?** каби сўроқларга жавоб бўлади.

Сифатловчи томонидан аниқланган бўлак сифатланмиш деб юритилади. Сифатловчи ва сифатланмиш битишув йўли билан боғланади, масалан: Ҳисобли дўст айрилмас. (мақол)

Сифатловчи-аниқловчи қуидагича ифодаланади:

1. Сифат, сон, олмош, сифатдош билан: Бекмурод **20-мактабда** ўқийди. Равшанбек **ювилган, артилган машина** олдида дадасига кулимсираб қараб турарди.
2. От билан: **Асфальт йўлдан** машиналар ғиз-ғиз ўтиб туради.
3. Ибора билан: Жасминанинг қизиқ ҳангомалар эшитганда **оғзи очилиб қоладиган** одати бор.

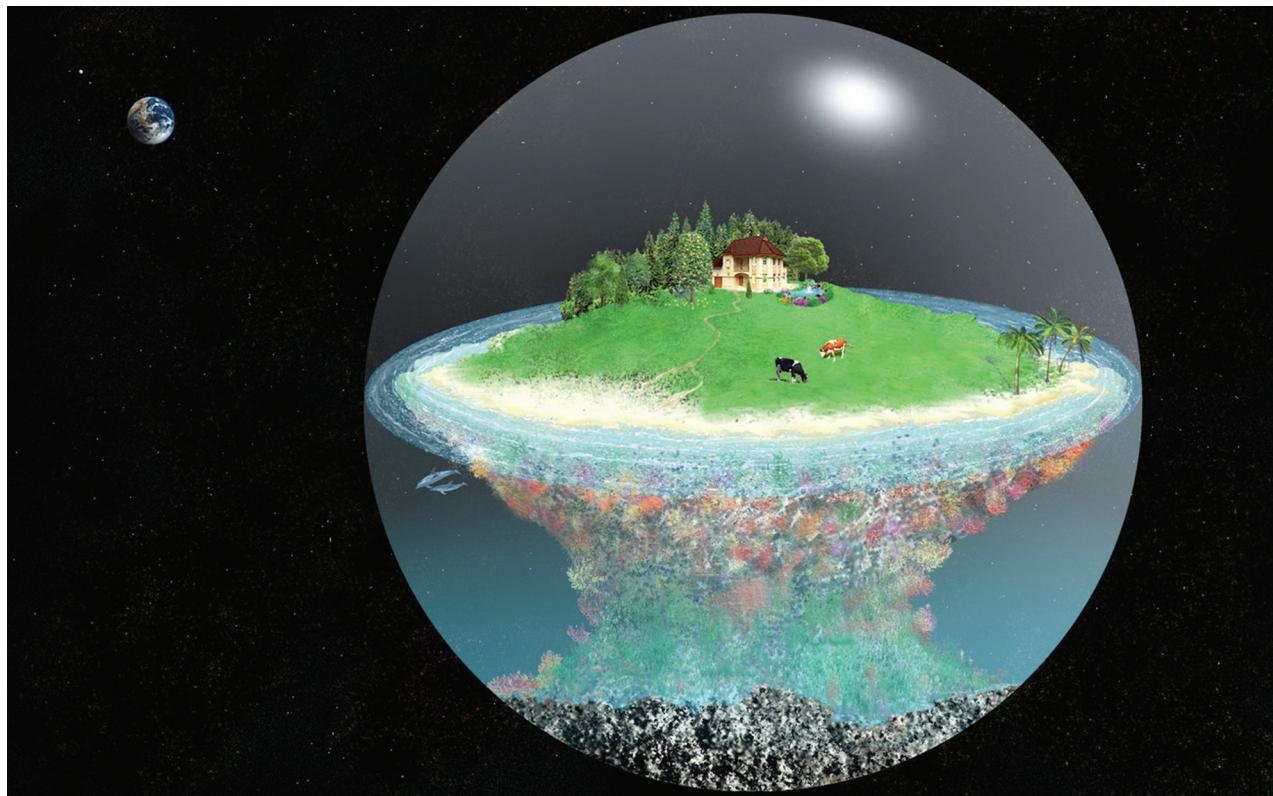
Үқиши

*Матнолди топшириқлар***99-машқ.**

Матнни хатбошиларга бўлиб ўқинг.

БИОСФЕРА – ЕРНИНГ ҲАЁТ ҚОБИГИ

Табиат ҳақида билимлар, ҳаёт асосини билиш ўзликни англашга, атроф-муҳит билан ҳамоҳангликда яшашга имкон беради. Ернинг бир неча қобиги мавжуд бўлиб, шулардан асосийси биосферадир. Биосфера (юн. биос – ҳаёт, сфе-ра – шар) – таркиби, тузилиши ва энергияси тирик организмлар томонидан аниқланган Ернинг қобиги, тирик организмлар яшайдиган, улар фаолияти на-тижасида тинмай ўзгарадиган сайёрамиз қобигининг бир қисмидир. Биосфера тушунчасини фанга биринчи бўлиб австриялик геолог олим Е.Зюсс 1875 йилда киритган. Биосфера ҳақидағи тўлиқ таълимотни рус олими В.И. Вернадский яратди ва ривожлантирди. Биосферанинг юқори қатлами баландликда, атмос-

феранинг қуи қатлами тропосферада жойлашган. Бу оралиқда қуёш нурлари энергияси таъсирида кислород озонга айланади ва озон экраны ҳосил бўлади. Утирик организмга қўп миқдорда заарли таъсир кўрсатувчи космик ва ультрабинафша нурларининг асосий қисмини Ер юзасига ўтказмайди.

Сайёрамизда яшайдиган ҳамма тирик организмларнинг йиғиндиси биосфера-нинг тирик моддасини ташкил қиласиди. Биосферадаги тирик моддаларнинг умумий массаси биомасса дейилади. Ҳозирги даврда Ерда яшайдиган ўсимликларнинг 500 мингга яқини, ҳайвонларнинг 1,5 миллиондан ортиқ тури аниқланган. Шуларнинг 93% и қуруқликда, 7% и сувда яшайди. Қуруқликда ўсимликлар умумий биомассанинг 99 фоизидан ортигини ташкил этади. Ҳайвонлар биомас-саси эса 1 фоиздан ҳам камроқ.

Океанлар биомассасининг асосий қисмини (93,7%) зообиомасса ташкил этади. Қутблардан экваторгача биомасса миқдори ва турлар хилма-хиллиги, ҳаёт зичлиги ортиб боради. Сув биосфера-нинг муҳим таркибий қисмларидан бўлиб, тирик организмларнинг яшаши учун энг зарур омиллардан бири ҳисобланади. Организмлар ҳаёти учун зарур бўлган кислород ва карбонат ангидрид газлари сувда яхши эрийди. Сувдаги ҳайвонлар нафас олиши жараёнида карбонат ангид-рид ажратади, ўсимликлар эса фотозинтез натижасида сувни кислород билан бойитади.

Ерда моддаларнинг даврий айланишини таъминловчи бирдан бир манба қуёш энергиясидир. Яшил ўсимликлар қуёш энергияси таъсирида анорганик моддалардан органик моддаларни синтезлайди. Бошқа организмлар (гетеротрофлар) эса бу моддаларни парчалайди.

Инсоннинг биосферага таъсирининг бошланиши неолит даврига тўғри келади. Инсоният тарихининг дастлабки босқичларида унинг табиатга таъсири унча сезиларли бўлмаган, у табиатдан нимани олса, уни табиатга қайтарган. Биосферадаги моддаларнинг биотик даврий айланишини бузмаган. Аста-секин инсоннинг табиатга таъсири кучайиб борди. Бутун тарих давомида инсоният ўз меҳнат фаолияти билан атроф-муҳитдан иложи борича кўпроқ ва тез фойда олишга ҳаракат қилиб келди. Табиий ресурслар тобора камайиб кетмоқда. Кўплаб ўсимлик ва ҳайвонларнинг турлари йўқолиб кетди. Муҳит саноат, турмуш чиқиндилари, заҳарли кимёвий моддалар томонидан ифлосланмоқда ва заҳарланмоқда. Табиий экосистемалар, кўллар, ўрмонлар йўқолмоқда. Биосферадаги бундай ноқулай ўзгаришлар ўсимликлар ва ҳайвонот оламига, инсоннинг ўзига ҳам кучли таъсир кўрсатмоқда.

Суғориш ва саноат корхоналари учун сувдан исрофгарчилик билан фойдаланиш кичик дарёларнинг қуриб, йирикларининг сувини кескин камайиб кетишига олиб келмоқда. Бундай аянчли ҳодисаларнинг типик мисоли Орол денгизи муаммосидир. Минерал ўғитларнинг, чорвачилик чиқиндилари ва канализациянинг сув ҳавзаларига қўшилиши сувда азот ва фосфорнинг ортиб кетишига, сувўтларининг кўпайиши, кислород заҳираси камайиши натижасида сувдаги ҳайвонлар, айниқса, балиқларнинг қирилиб кетишига олиб келди.

Табиатни муҳофаза қилиш – табиат бойликларидан рационал, оқилона фойдаланиш демакдир. Бу эса табиатнинг хилма-хиллигини ўз ҳолатида сақлашга, аҳолининг турмуш шароитларини яхшилашга олиб келади. Биосферани сақлашда табиий бойликлардан тежаб фойдаланадиган саноат ва қишлоқ хўжалиги технологиясига ўтиш катта аҳамиятга эга. Бунинг учун:

1. Қазиб олинадиган табиат бойликларидан тўлиқ фойдаланиш.
2. Ишлаб чиқариш чиқиндиларидан қайта фойдаланиш, чиқиндисиз технологияни ривожлантириш.
3. Энергия олишнинг экологик тоза манбаларидан – қуёш, шамол, океанлар кинетик энергиясидан, Еости иссиқ сувлари энергиясидан фойдаланишни йўлга қўйиш зарур.

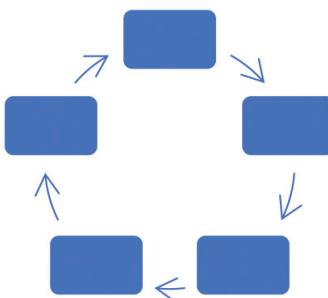
Айниқса, чиқиндисиз технология катта самара беради. Бунинг учун ёпиқ циклларда ишлайдиган технологияни йўлга қўйиш керак.

Бизнинг вазифамиз узоқ йиллар эволюция жараёнида етиб келган ҳамма тирик организмларни сақлаб қолишидир. Табиатни муҳофаза қилиш мақсадида 1971 йили Халқаро “Биосфера ва инсон” дастури (МАБ) қабул қилинган. Бу дастурнинг асосий вазифаси ҳозирги даврдаги инсон хўжалик фаолиятининг келажакда қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини аниқлаш, биосфера бойликларидан оқилона фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш чораларини ишлаб чиқишидир. Табиат томонидан яратилган бойликларни асраш ва кўпайтириш, биосферани муҳофаза қилиш ҳар биримизнинг бурчимиздир. Буни унутмаслигимиз лозим.

Ж. Даданова

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Групҳа ишлаш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Тинглаш</i>

1. Ҳар бир хатбоши мазмунини ёритиб берувчи таянч сўзларни белгиланг. Нима учун биосфера ҳаёт қобиғи ҳисобланади? Унинг тирик организмлар ҳаётидаги аҳамияти ҳақида сўзланг.
2. Биосферанинг қатламларини жадвалга жойлаштиринг.

	Жұфтликда ишлаш		Сүзлаш
--	------------------------	--	---------------

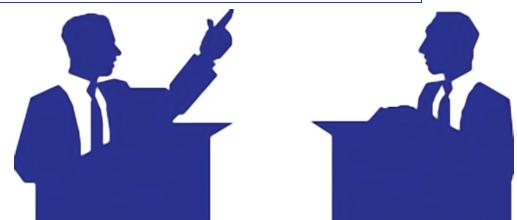
3. “Еллигич” усули асосида очиқ сўроқлар бекатини уюштиринг.

4. Табиатни муҳофаза қилиш деганда нимани тушунасиз? Фикрингизни далилланг.

	Гурӯҳда ишлаш		Тақдимот
--	----------------------	--	-----------------

5. “Заарали деб ҳисобланган турлар вақт ўтиши билан фойдали бўлиб қолиши мумкин”. Матнданги ушбу жумла устида **тақдикот иши** юргизинг. Синфда тақдимот ўтказинг.

	Якка тартибда ишлаш		Ёзиш
--	----------------------------	--	-------------

4. *Кимнинг?* ва *ниманинг?* сўроғига жавоб бўладиган сўзларни дафтарингизга ёзиб олинг. Қандай сўзлар билан боғланган? Уларнинг гапдаги вазифасини аниқланг.

	Ўқиш		Тинглаш		Сўзлаш
--	-------------	--	----------------	--	---------------

100-машқ.

Матнни овоз чиқариб ифодали ўқинг.

ҚУЁШ ИБОДАТИ

Биз қуёшга сифинамиз
Безавол нурга.
Учқур унинг тулпорлари.
Қачон қуёш нур таратар,
Қачон илитадир, қуёш
Қойим тураг юз минг адад
Маъбуллар...

Танлайдилар баҳтин шундан маъбудалар,
 Қутлуғ мазда халқ айлаган бу заминга
 Оламларга нур әтадир баҳш
 Ҳақиқатга шудур ривож”.

“Авесто”дан

Офтоб дегани Ердан анчайин узоқда, ўзини-ўзи куйдириб ёндириб портлаб, порлаб яшайди. Қуёш замин фарзандларига масъул. Эҳтимолки, унинг еттиқат самога ҳам масъуллиги бордир. Жумла-жаҳонни асрамоқ унгагина хос.

Қадим ривоятда айтилишича, Қуёш кун бўйи заминни ёритиб, иситиб бор меҳрини бериб бани-башар зурриёдларини парвариш қилас, ҳаётни кузатар, наслий одамзотнинг оқибатсиз қилмишидан озорланиб, ҳориб-чарчаб әтагига қайтар, яратганга узрини айтиб илтижо қилас экан:

– Аё ҳақ, амри фармони билан ич-ичимдан ёниб куррайи заминни ёритгани ҳар куни чиқаман. Бандаларинг қилмишидан бадтар куйиб кетяпман.

Яхиси ҳақнинг жавобини кўринг:

– Эрта тонгда чиқиб баланд тоғ ортидан заминга боқ. Охирги бир бандам танҳо қолиб ибодатимга ҷоғланадиган бўлса, ўша итоаткор бандам учун ҳар куни одатингни канда қилмайсан. Бор ибодатингни қил.

Энг улуг ибодат – Қуёш ибодати. Йўлингдан адашма, айланай Қуёш! Тескари томондан чиқишингга ҳали анча бор. Ҳали яхшилар кўп, уларни кўриб, кўрмасликка олма!

F. Раҳмон

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>

Тинглаш

1. Матнинг асосий гоясини аниқланг. Тезисини топинг. Матннинг тури қандай?
2. “Ақлий ҳужум”. “Бандаларинг қилмишидан бадтар куйиб кетяпман” деган илтижода нима ифода этилган? Қуёш нимадан шикоят этяпти?
3. Охирги абзацларни шарҳланг.

	<i>Ёзиш</i>
--	-------------

4. “Энг улуг ибодат – Қуёш ибодати” мавзусида эссе ёзинг.
5. “Иссиқ ўриндиқ” усули асосида очиқ сўроқлар бекатини уюштиринг.

101-машқ.**“ЯШИЛ ҚУРИЛИШ” ЁХУД ЮРТИМИЗНИ
БЎСТОНГА АЙЛАНТИРАЙЛИК”**

Юртимизда она табиат жонланиб, дов-дараҳтлар уйғонмоқда, яшил майсалар ял-ял товланиб, оламга хушбўй ифор таратиб, кўклам шукуҳи кезмоқда.

Ховли-жойлар, кўп қаватли уйлар, боғ-роғлар, далаларда тозалик ва ободонлаштириш, теварак-атрофдаги дараҳтларга шакл бериш, оқлаш, йўл, ариқ ва лотокларни тозалаш, чиқиндиларни белгиланган жойга ташиб кетиш ишларини амалга ошириш халқимизнинг баҳор ойларида амалга оширадиган эзгу ишлариданdir. Бу халқимиз орасида ўзаро меҳр-оқибат, ҳамжиҳатликни янада кучайтириш, ҳудудларни ободонлаштириш ва кўкаlamзорлаштириш, санитария ҳолатини яхшилаш учун хизмат қилади.

“Яшил қурилиш” – шаҳарсозликни белгиланган архитектура-қурилиш меъёрлари ҳамда санитария меъёрлари ва қоидаларига мувофиқ кўкаlamзор-

лаштириш ишлари билан уйғунликда олиб бориш жараёни бўлиб, бунда бир қанча масалаларга ижодкорона ҳолда ёндашиб талаб этилади. “Яшил қурилиш” ҳар хил тупроқ – иқлим шароитига мос равищда боф ва хиёбонларни яратиш, архитектура – қурилиш иншоотлари, сув ҳавзалари, йўллар, майдончалар, ландшафтларга мос равищда ўсимлик турларини оптималлаштириш ва гуруҳлаш ҳамда уларни экиб парвариш қилиш ишларини ўз ичига олади. Шаҳарсозликда кўкаламзорлаштириш масалаларини малакали равищда ҳал этиш учун мутахассислар қурилиш, биология, экология, агротехнология, яшил экинзорларни лойиҳалаш, уларни яхши ҳолатда сақлаш учун олиб бориладиган асосий ишлар кўлами бўйича чуқур илмий ва амалий билимга эга бўлишлари лозим бўлади.

Шаҳарларда кўкаламзорлаштириш майдонларини ташкил қилишда шу ернинг иқлимига мос маҳаллий дарахтларни ҳамда уларни пропорционал равищда экиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шаҳарларда айниқса, транспорт воситалари кўп қатнайдиган йўл ёқаларида мевали дарахтларни экиш тавсия қилинмайди. Сабаби мевали дарахтлар вояга етиб мева берганида атмосферага чиқарилган заарли газлар (азот оксидлари, олтингугурт оксидлари, оғир металлар ва ҳ.)дан тўйинган меваларни истеъмол қилиш натижасида инсон организмидаги ҳар хил касалликларни келтириб чиқариши мумкин.

Бундан ташқари ўсимлик навларини чет элдан олиб келтирилишида жуда эҳтиёткорлик билан ёндошиб талаб этилади. Сабаби чет элдан кириб келаётган ўсимлик танасида ўша ерга хос бўлган зааркунандаларни ҳам олиб кириш эҳтимоли жуда катта бўлади. Бунинг оқибатида маҳаллий ўсимликлар чет кириб келган зааркунандаларнинг салбий таъсирига учраши мумкин.

Яна бир масала ҳар йили қуз ва баҳор мавсумида мамлақатимиз бўйлаб катта маблағлар эвазига миллионлаб манзарали ва мевали кўчатлар экилади. Лекин уларнинг қўпчилиги эътиборсизлик ва қаровсизлик натижасида қуриб қолади.

Дарҳақиқат, яшил дарахтзорлар атмосфера ҳавосини кислород билан бойитиш ва заҳарли газлардан тозалашнинг ягона воситаси сифатида экотизим барқарорлигини таъминлашда хизмат қиласи. **Ботаник олимларнинг маълумотларига кўра**, фотосинтез жараёнида бир гектар ердаги яшил экинзорлар 200 нафар одамнинг нафас олишига етарли бўлган кислородни ишлаб чиқариш билан бир қаторда, бир соат мобайнида ҳаводаги 8 кг карбонат ангидридни ўзлаштиради. Бошқача айтганда, шаҳарда бир инсон нафас олиши учун зарур бўлган мўтадил ҳаво таркибини 50m^2 майдондаги яшил экинзорлар таъминлаб беради. Лекин атмосферада карбонат ангидриднинг аксарият қисми тарқалиб кетади ва кўп бўлмаган қисмигина яшил экинзорлар томонидан ўзлаштирилади. Дарахт ва бута турларининг газ-ҳаво алмашинувидаги роли бир хил эмас. Агар оддий арча дарахтининг ҳавони тозалаш самарасини 100% деб олсан, унда қарагай 164%, йирик баргли жўкада 254%, эманда 450%, Берлин терагида 691% ни ташкил қиласи.

Маълумки, ота-боболаримизда жуда ҳам ибратли удумлар бўлганки, улардан ибрат олиш мақсадга мувофиқ. Масалан, бир оиласи фарзанд дунёга келганда унга атаб 10 дона терак экишган. Фарзанд вояга етгунига қадар терак атмосфери заарали газлардан тозаловчи фильтр вазифасини ўтаган бўлса, кейинчалик қурилиш хом ашёси сифатида фойдаланилган.

Шундан келиб чиқиб, кўкаламзорлаштириш мавсумида ҳудудларга кўпроқ мевали, манзарали дараҳт, гул кўчатлари экиш давр талабидир. Ҳозирги кунда мамлакатимиз аҳолиси 17 млн.дан ортиб кетди. Ҳар бир инсон номидан 10тадан кўчат экилса, жами 170 млн кўчат экилади. Бу ўз навбатида маҳалларимизга файз бағишловчи янги боғлар барпо этилишига олиб келиши билан биргаликда аҳолимиз саломатлигини яхшилашга, халқимизнинг фаровон турмуш кечиришига ҳамда ҳудудлар иқлимини мўътадил сақлашга ҳам хизмат қиласи.

Мухтасар қилиб айтганда, атроф-муҳит мусаффолиги йўлида кенг қамровли ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ойлиги доирасидаги тадбирларни ташкил этишда барчамиз муносиб улушимишни қўшишимиз лозим.

Ф. Қуватов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>

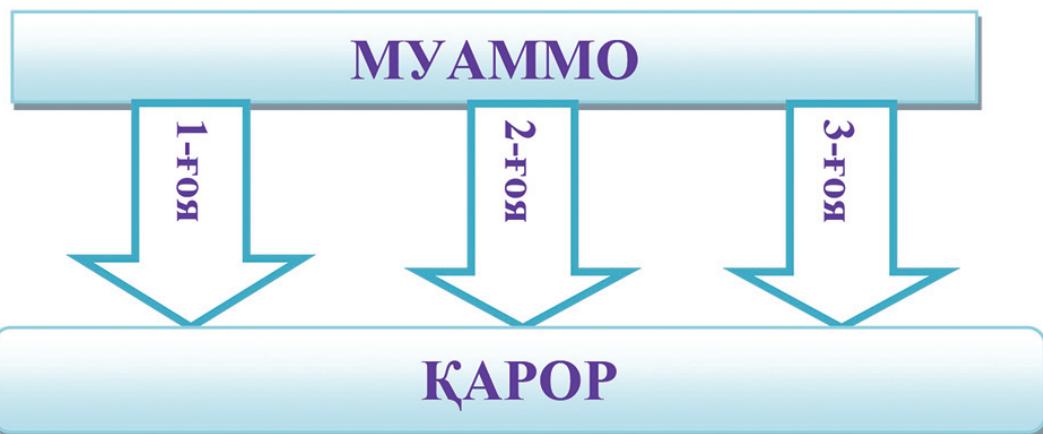

Мұхокама қилиш

Тинглаш

1. Атроф-мухит мусаффолигини асраш учун биз қандай ишлар қилишимиз даркор?
Жадвални тұлдиринг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Сүзлаш</i>
--	----------------------------	--	---------------

2. “Табиатга хиёнат қылмаслик даркор!” жумласига шарх беринг.

	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Мұлоқот</i>
--	------------------------	--	----------------

3. *Тадқиқот иши*. Қандай ўйлайсиз, нега дараҳт ва бута турларининг газ-ҳаво ал-машинуидаги роли бир хил әмас?

	<i>Сүзлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	---------------	--	-------------

4. Ота-боболаримиздан қолған атроф-мухитни ұмома қиладиган яна қандай ибратли удууларни биласиз?

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------------	--	-------------

5. Матндан қаратқыч-аниқловчили гапларни териб ёзинг.

Ёдда сақланг!

Қаратқич-аниқловчи **кимнинг?**, **ниманинг?**, **қаернинг?** сўроқларига жавоб бўлади.

Қаратқич томонидан аниқланган бўлак қаралмиш деб юритилади. Қаратқич қаралмиш билан мослашув йўли билан бирикади: Одамнинг қўли чўлни бўстон қиласди.

Қаратқич-аниқловчи, одатда, қуидагида ифодаланади:

1. Қаратқич келишиқдаги от, олмош билан: Шохиста йигитнинг сўзларини диққат билан тинглади.
2. Қаратқич келишиқдаги отлашган сўзлар билан: Бахилнинг кўнгли – доғ, сахийнинг кўнгли – тоғ. (Мақол) Саксоннинг ярми – қирқ. Бетга айтганнинг заҳри йўқ. (Мақол) Олмоқнинг бермоғи бор. (Мақол)
3. Ибора билан: Оғзи бўшнинг ичидагап ётмас.

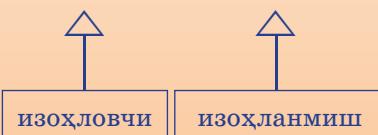

Билиб олинг!

Қаратқич-аниқловчи қўшимчасиз ҳам қўлланади, масалан: ота-онанинг мажлиси, трамвай парки, болалар хонаси.

Баъзан қаратқич бўлмай, фақат қаралмишнинг ўзи ишлатилади. Бунда қаралмишдан қаратқич билиниб туради, масалан: Бизнинг боғимиз катта. – Боғимиз катта.

Изоҳловчи изоҳловчининг бир кўриниши бўлиб, бунда изоҳловчи от бошқа бир отни изоҳлайди. Изоҳловчи изоҳлаган от изоҳланмиш бўлади, масалан:

Мухандис Сайдкаримов ишдан кеч қайтди.

Ўхшатиш маънони билдирган изоҳловчи билан изоҳланмиш орасига чизиқча қўйилади: Она-Ватан, она-юрг.

3-5

МУҚОБИЛ ЭНЕРГИЯ ЗАРУРИЙ ЭХТИЁЖМИ?

Үүсүүш

Сүзлаш

102-машқ.

ЭКСПО-2017: “КЕЛАЖАК ЭНЕРГИЯСИ”

Қозоғистоннинг Астана шаҳрида “Экспо-2017” Халқаро күргазмаси ўтказилди.

Күргазманинг асосий маңсади дунё бүйича тикланмайдиган энергия ресурслари йил сайин қисқарып бораётган бир пайтда муқобил энергия манбалари ва улар асосида ишлайдиган техника ва технологияларни кенг жамоатчиликка тақдим этишдан иборат. Күргазма доирасида экология ва атроф-мухитга жиддий зарар етказмайдиган, “яшил иқтисодиёт” тамойилига асосланган гоялар, ўз-ўзини электр қуввати билан таъминловчи бинолар, электромобиллар ва биоёқилги билан ишлайдиган автомашиналар ва бошқа күплөб илм-фан ва техника “мүйжизалари” намойиш қилинди.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Мұхомама қилиш</i>		<i>Тинглаш</i>

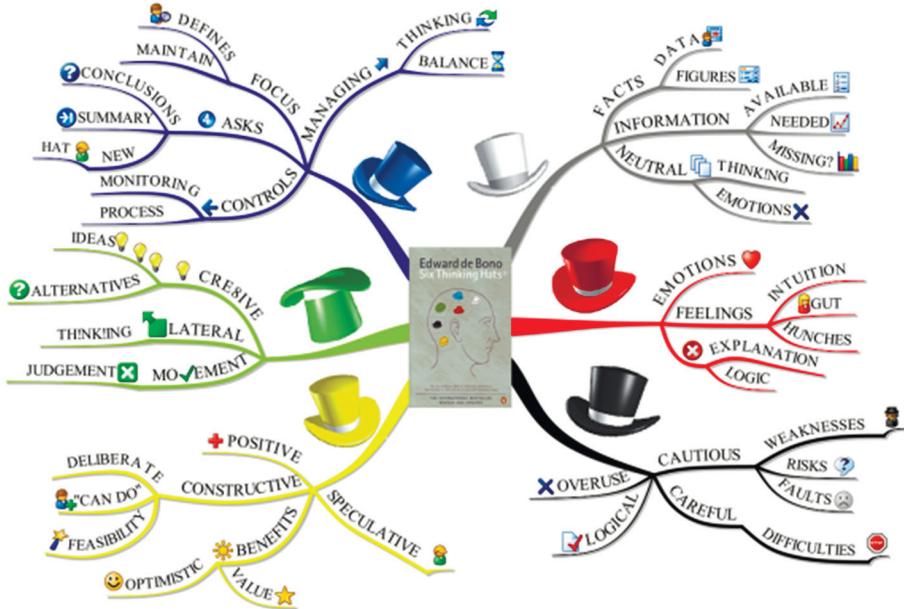
1. Матнни ўқиб, жуфтликда мұхомама қилинг ва биргаликда расмларга асосланиб, ижодий давом эттириңг ва ҳикоя ёзинг.
2. «ЭКСПО-2017» Халқаро күргазмаси қандай мақсадларда ўтказилди?

3. ЭКСПО-нинг тимсоллари қандай маъно англатишини биласизми?

	Якка тартибда ишиш		Ёзиш
---	---------------------------	---	-------------

4. “Оқилнинг олти қалпоғи” усули орқали ЭКСПО-ни баҳолаб, дафтарингизга ёзинг.

5. Қаерга?, қаерда? сўроқларига жавоб берадиган сўзларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

	Видеолавҳа томоша қилиш		Сўзлаш
---	--------------------------------	---	---------------

ЭКСПО – Халқаро кўргазмалар тарихидан.

“Қозоғистон. ЭКСПО-гача уч йил” Интернет манбаларидан фойдаланиб, ҳужжатли фильм томоша қилинг.

103-машк.**МУҚОБИЛ ЭНЕРГИЯ ЗАРУРИЙ ЭХТИЁЖМИ?****Хориж тажрибаси**

Муқобил энергия тушунчаси фанда ўтган асрнинг бошларида қўлланила бошланди. Жаҳонда биринчилардан бўлиб ундан Япония, Германия ва бошқа давлатларда кенг фойдаланила бошланди. Бунинг асосий сабабларидан бири мазкур давлатларда ёқилғи қазилма бойликларининг деярли йўқлигидир. 2011 йилда Японияда бўлган табиий офат натижасида атом электр станциялари ҳамда йирик тўғонлардан фойдаланган ҳолда электр энергия олишдан воз кечилиб, энергия олишнинг муқобил йўлларига ўтила бошланди.

Мутахассисларнинг фикрича, яқин келажакда у ёки бу давлатнинг барқарор ривожланиши учун энергетика тармоғида қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш салмоғига узвий боғлиқ бўлиб қолиши эҳтимолдан холи эмас. Бунинг учун ҳар бир давлат мазкур соҳада қонунчилик базасини яратиб, муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш тизимини йўлга қўймоғи лозим. Статистик маълумотларга кўра, ҳозиргача 80 га яқин мамлакатда муқобил энергия манбалари соҳасида миллий қонунчилик яратилган. Айниқса, сўнгги ўн йилликда мазкур соҳада Австралия, Австрия, Бельгия, Бразилия, Канада, Хитой, Дания, Эстония, Чехия, Франция, Германия, Ирландия, Жанубий Корея, Нидерландия, Португалия, Сингапур, Швеция, Швейцария, АҚШ, Ҳиндистон ва Монголия каби мамлакатларда тегишли қонунлар қабул қилинган ҳамда амалдаги қонунчиликка ўзгартиш ва қўшимчалар киритилган. 50 дан ортиқ давлатда қонун йўли билан давлат, бизнес ва нодавлат сектор эътиборини мазкур соҳага қаратиш, муқобил энергия манбаларининг ривожи учун давлат томонидан рағбатлантирувчи чораларни кўриш, субсидиялар сиёсатини қўллашга нисбатан муносабат шаклланган. Масалан, Хитойда қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатларга кўра, қайта тикланувчи энергия манбани, хусусан, қуёш ва шамол энергиясидан олинадиган электр манбани умуммиллий

электр тамроқларига улаш назарда тутилган. Бу давлатда қайта тикланувчи энергия манбалари соҳасида бир қатор имтиёзлар белгиланган. 2020 йилга бориб бу ерда мазкур манбадан олинадиган энергия ҳажми 15 фоизга етказилиши мўлжалланган. Амалдаги қатор қонунчиликка биноан, кўриладиган чоралар натижасида Европа Иттифоқида 2020 йилда қайта тикланувчи энергия манбаи соҳасида 2,8 млн.та иш ўрни яратилиши, қайта тикланувчи энергия индустрисининг иттифоқ ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссаси 1,1 фоизни ташкил этиши кутилмоқда. Ҳар бир давлат муқобил энергия манбаи йўналишида ўз фаолиятини олиб боради. Масалан, Исландия геотермик, яъни ер бағридаги иссиқлиқдан энергия манбаи сифатида фойдаланиш борасида кенг салоҳиятга эга бўлса, Италия ва Испания қуёш энергиясидан фойдаланишда бир қатор устунликларга эга. Айниқса, Испанияда 2005 йилда Қуёш Ордонанси қабул қилинганидан сўнг, ушбу соҳада шиддат билан ўсиш кузатилмоқда. Дания ва Германия шамол энергиясидан фойдаланиш бўйича Европа Иттифоқида етакчилик қилишмоқда. 2008 йилда Еврокомиссия томонидан чиқарилган холосага кўра, ушбу иттифоққа кирувчи аксарият мамлакатлардаги соҳани рағбатлантириш ва субсидиялар бериш сиёсатини жорий этиш муқобил энергия манбаларини ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатмоқда.

H. Қосимова

Савол ва топшириқлар

1. Муқобил энергиянинг маъносини “*Кластер*” усули орқали ёритинг.

2. *Тадқиқот иши.*
 1. Бизнинг давлатимизда муқобил энергиянинг қай турларидан кенг фойдаланилади?
 2. Қандай эҳтиёж эвазига муқобил энергия пайдо бўлган?
 3. Ўқилган матннинг гоясидан келиб чиқсан ҳолда ўзингизнинг аниқ далил ва қарашларингизни ифодаловчи саволлар тузинг.
 4. *Қандай?, қай тарзда?* сўроқларидан бирига жавоб бўладиган сўзларнинг тагига чизинг.

Үқиши

Сүзлаш

104-машқ.

МУҚОБИЛ ЭНЕРГИЯ ИНСОНИЯТНИ ҚУТҚАРАДИ

Буларга:

- энергетика тизими учун ишләётган кичик гидроэлектр станциялар;
- энергетика тизимига уланган шамол генераторлари;
- иссиқлик ишлаб чиқариш учун табиий газ ўрнини босувчи ва қўшимча маҳсулот сифатида ўғит ишлаб чиқарадиган биогаз қурилмалари;
- элекстр энергиясини тармоқдан ташқари (мустақил) ишлаб чиқариш учун қуёш фотоэлектр тизимлари;
- шаҳар майший истеъмолчиларига иссиқ сув ишлаб чиқариш учун алоҳида газ қозонлари ўрнини босадиган қуёш сув иситгич қурилмалари;
- шаҳар майший истеъмолчилари учун алоҳида иссиқлик элекстр иситгичлар ўрнини босадиган қуёш сув иситгич қурилмалари;
- қишлоқ майший истеъмолчилари учун (жамоат ҳаммомлари ва душхоналар) иссиқ сув ишлаб чиқаришда ўтина ёкиш ўрнини босадиган қуёш сув иситгич қурилмалари киради.

Савол ва топшириқлар

Якка тартибда ишилаш

Үқиши

Тинглаш

1. “Т-жадвал” усули. Жадвални тўлдиринг.

Муқобил энергия	
Афзаллиги	Камчилиги

Ёзиш

2. Матн мазмунини ёритувчи икки-уч жумла билан фикрингизни ёзма равища баён этинг.

Жуфтликда ишилаш

Сүзлаш

3. Ажратилган сўз биримларига изоҳ беринг.

	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Мұхокама қилиш</i>
---	----------------------	---	-----------------------

4. *Тадқиқот иши.* Мұқобил энергия инсониятни нимадан қутқаради?

	<i>Үқиши</i>		<i>Сүзлаш</i>
---	--------------	---	---------------

105-машқ.

ШАМОЛ ЭНЕРГЕТИКАСИ

Дунёning ривожланган мамлекатларидан шамол энергетикасидан самарали фойдаланиб келинмоқда. Голландия, Германия, Франция, Данияда шамол генераторлари ишлаб чиқарылаётган электр қувватини 80 фоизгача етказиб беради. Юртимизнинг кўпгина ҳудудларидан доимий шамол эсишини инобатга олиб, шамол энергетикасидан фойдаланиш мумкин. Қозогистонда биринчи шамол электр станцияси 2011 йилда Жамбул вилоятида ишга туширилди. Станция қуввати каттагина қишлоқни ёруғлик билан таъминлаш имконига эга. 55 метрли маҷта билан иш юритиш учун фақатгина икки нафар ишчи талаб этилди, холос. Электр қуввати эса 50 хонадонни ёруғлик билан таъминлади. Бу ерда деярли йил бўйи шамол эсади. Жудаям кучли. Йил давомида 250 қун шамол эсиши – илмий-тадқиқот натижаси. Аммо асосийси – 20 метрли мосламани айлантира олиши зарур бўлган шамол тезлиги. Ушбу жойни экологик хавфсиз ва мұқобил электр энергияси ҳақида сўз чиққандан бери бир неча йил давомида ўрганишган. Қўрдай лойихаси – энергия манбанинг тикланиш объекти. Бу Қозогистондаги дастлабки шамол электр станцияси бўлиб, ҳудудда ягона энергетика тармоғига уланди.

Қайта тикланадаётган энергия манбаи бу – шамол, қуёш, сув. Бу абадий энергия заҳираси. Кўмир, газ ёки нефть заҳиралари ҳақида сўз юритилганда, 50, 100 йил – бир асрдан ортиқ эмас вақт назарда тутилади. Шунинг учун қозогистонлик олимлар тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланиш фикрини маъқуллашади. Юртбошининг ўзи ҳам бу ҳақда энергетикларга топшириқлар берди.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Тинглаш</i>

1. Матнни ўқинг ва “Соябон” усули кўмагида мазмунини қайта ҳикоя қилинг.

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>
---	----------------------------

2. Матн тезисини топинг.

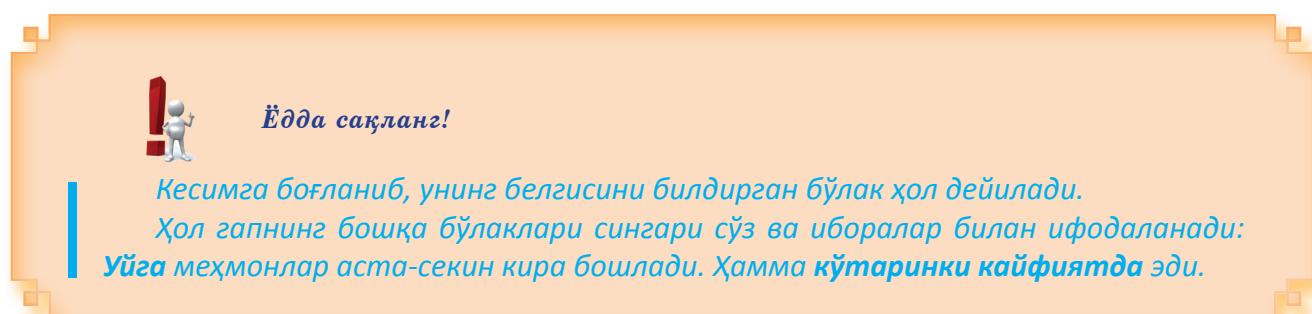
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>
---	----------------------	---	-----------------------

3. Абадий энергия заҳираси деган жумлани қандай тушунасиз?

4. Муқобил энергиядан фойдаланиш учун сизнинг яшаш жойингизда қандай тадбирлар қўлга олинаётганини биласизми?

	<i>Ёзиш</i>
---	-------------

5. Матндан иш-харакатнинг қай тарзда бажарилаётганини билдирувчи сўзларни топинг ва уларга савол беринг.

106-машқ.

БИОГАЗ

Шымкент шаҳридан олима Бұтакүз Муталиева ва унинг ҳамкаслари йирик қорамол гүнгидан биогаз ишлаб чиқариш бўйича ўзига хос технология лойи-ҳалаштиришди. Биогаз билан биноларни иситиш ва ҳаттоқи электр энергияси олиш мумкин экан.

Ҳозирги кунда бутун дунё иссиқлик манбалари ҳақида бош қотирмоқда. Мамлакатимизнинг гарбий ҳудудида газ қазиб олиш оқибати сунъий зилзилага сабаб бўлмоқдаки, бу сейсмологларни ташвишлантиримоқда.

Бугунги кунда БМТТД ҳамкорлигига мамлакатимизнинг қатор ҳудудлари, ўрнатилган биогаз қурилмалари нафақат фермер хўжаликларидан чиқаётган чиқиндилардан халос бўлиш, балки улар асосида фойдаланиш учун 100 фоиз яроқли бўлган биогаз ишлаб чиқариш имконини бермоқда. Бундай технология учун вазият таҳлили, агар ишлаб чиқарилган ўғитнинг ҳар бир тоннаси 25 АҚШ долларидан сотилса, ушбу технологияларнинг молиявий жиҳатдан ишлаш қоби-лияти талабларига жавоб беради (харажатни қоплаш муддати 3 йил). Ҳолбуки, ишлаб чиқарилган ўғитнинг 25 фоизи ушбу тахминий нархда сотилса, харажатни қоплаш муддати 6-7 йилни, агарда ўғит сотилмаса, харажатни қоплаш муддати тахминан 30 йилни ташкил этади.

ҚУЁШ ФОТОЭЛЕКТР ТИЗИМЛАРИ

Қуёш фотоэлектр тизимлари электр энергиясини ишлаб чиқаришнинг энг қиммат усули бўлишига қарамай, улардан энергия тизими билан қамраб олинмаган қишлоқ туманларида фойдаланиш мумкин. Қуёш фотоэлектр тизимлари уйлар сийрак жойлашган қишлоқлар учун электр энергиясини ишлаб чиқариш учун дизель ёки бензинда ишлайдиган электр генераторларидан фойдаланишга қараганда арzon тушади.

Қишлоқ жойларни энергия билан таъминлаш бўйича танланган услугга қарамай (органик ёқилғида ишлайдиган двигатель, қуёш фотоэлектр тизими, микрогидроэлектрстанцияси) ушбу технологияларнинг қишлоқ аҳолиси учун арzon нархларда сотилиши асосий молиявий масала ҳисобланади.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>
1. Қандай ўйлайсиз, биогаз ишлаб чиқариш иссиқлик манбайнинг ўрнини босармишкан?	
	<i>Якка тартибда ишлаш</i>
	<i>Сўзлаш</i>
	<i>Тинглаш</i>
3. “Ақлий ҳужум”. Агар сизнинг турар жойингизда электр энергияси танқислиги юз берса, қайси энергия туридан фойдаланган бўлардингиз?	
	<i>Ёзиш</i>
4. Матндан қаерга?, қаерда? сўроғига жавоб берадиган сўзларни топиб ёзинг. Матнларнинг қайси услубга хослигини аниқланг.	

107-машқ.

ҚУЁШ СУВ ИСИТГИЧ ПАНЕЛЛАРИ

Қайта тикланадиган энергетиканинг энг самарали шакли бу қуёш сув иситгич панеллари бўлиб, улардан кенг фойдаланилмоқда. Янги бинони барпо этишда қуёш сув иситгич тизими қурилмасини бир йўла ўрнатиш нархи сезиларли даражада паст бўлади.

Шу ўринда бугунги қунда ривожланган мамлакатларда қурилаётган “фаол” уйлар лойиҳасини кўриб чиқсан. Мазкур уйлар энергия қувватини кам истеъмол қилиши ва экологик жиҳатдан тоза бўлиб, атроф-муҳитга заарар етказмаслиги билан истеъмолчиларга маъқул келмоқда.

“ФАОЛ” УЙЛАР ҚУВВАТНИ ТЕЖАЙДИ

“Фаол” уй қувватни табиатдан, муқобил энергия манбаларидан олади. Қувват йўқотилишининг олдини олиш учун унда “ақлли” ва “пассив” уйларнинг энг яхши технологиялари қўлланилган.

Бундай уйларни яратиш илк маротаба америкалик архитектор Фрэнк Лойд Райтга тегишли бўлиб, у “органик архитектура” деб ном олган қурилишнинг янги йўналишига асос солди. Аммо органик архитектура аллергик касалликларнинг кўпайиши натижасида экологик жиҳатдан тоза бўлган материаллардан қурилган уйларга бўлган талабни оширди. “Фаол” уйни қуриш, аввало, ҳудудни, яъни унинг рельефи, иқлими, ҳавонинг таркибини ўрганишдан бошланади. Бундай уйларда, асосан, каркас конструкциялар ишлатилиб, улар бир оз арzonроқ ва уйнинг планировкасини режалаштириш имконини беради. Албатта уйнинг юза қисми қуёшга қараган бўлиши лозим. Бу табиий иссиқликни ва ёруғликни таъминлаш, шунингдек қуёш батареясига етарли миқдорда қувватни тўплаш имконини беради. Деразалар асосий ёруғлик ва иссиқлик манбаи бўлганлиги боис, уларга ўрнатилган жалюзи автоматик равишда қуёш нуридан келиб чиқсан ҳолда очилиб, ёпилади. Агарда уйда ҳеч ким бўлмаса, албатта жалюзи очилмайди.

Ижобий қувват балансига эга бўлган бундай уйларда қуёш батареялари ёки миниатюр шамол (шамолли ҳудудларда) электростанциялари ўрнатилади. Шунингдек уларда иссиқлик насосларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Қуёш батареяли ва шамол генераторлари иқлимга боғлиқ бўлиб, улардан кенг фойдаланилади.

H. Қосимова

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>

1. Фаол уйлар бизнинг ҳудудларга мос келармикан?

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	----------------------------	--	---------------	--	----------------

3. “Тасаввуримдаги келажак уйи” расмлар галереясини ташкил қилинг.

	<i>Ёзиш</i>
--	-------------

4. Матндан кесимга боғланиб келган бир неча сўз бирикмасини олиб, саволлар беринг.

	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>
--	----------------------	--	-----------------------

5. “Энергия” сўзига “*Синквейн*”, яъни беш мисрали шеър усулини қўлланг:

- 1 – битта от сўз туркуми;
- 2 – иккита сифат сўз туркуми;

- 3 – учта феъл сўз туркумига хос сўз;
 4 – тўрт сўздан иборат гап;
 5 – мавзуга доир бир синоним.

Билиб олинг!

ҲОЛНИНГ МАЪНО ТУРЛАРИ

Ўрин ҳоли	Пайт ҳоли	Микдор ҳоли	Равиш ҳоли	Сабаб ҳоли	Максад ҳоли
-----------	-----------	-------------	------------	------------	-------------

Ёдда сақланг!

Равиш ҳоли ҳаракатнинг қай тарзда, қай ҳолатда бажарилишини билдириб, **қандай?**, **қай тарзда?** сўроқларидан бирига жавоб бўлади. Масалан, болалар ёнма-ён ўтиради. Ҳамма **гуриллаб** кулиб юборди.

Равиш ҳоли ҳолат равишлари, равишдош, от, сифат, сифатдош, тақлид сўзлар билан ифодаланиб, кесимга битишув йўли билан боғланади: **тез юрмоқ**, **ўқитувчи бўлиб ишламоқ**, **ёнма-ён ўтиromoқ**, **кулиб гапирмоқ**, **ғуж-ғуж ўсмоқ**.

Ўрин ҳоли ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдириб, **қаерга?** сўроғига жавоб бўлади. Ўрин ҳоли ўрин равишлари: **у ер**, **бу ер**, **шу ер**; жўналиш (келишик), ўрин-пайт ва чиқиш келишигидаги ўрин отлари: **уйда**, **мактабдан**, **кўчага** ва кўмакчи отлар билан ифодаланади: **уйинг ичида**, **бино олдида** каби.

Пайт ҳоли ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдириб, **қачон?** сўроғига жавоб бўлади. Мажлис **эртага** бўлади. Пайт ҳоли пайт равишлари ва от билан ифодаланади: **буғун**, **эрта**, **ўтган йил**, **уч кун** каби.

Үқиши

Сұзлаш

108-машқ.

ҚУЁШ ҚУВВАТЛИ САМОЛЁТ ҲАВОГА КҮТАРИЛДИ

Швейцариянинг Пайернида SolarStratos'нинг биринчи парвози муваффақиятли якунланди. Стратосфера самолёти фақатгина қуёш энергиясидан фойдаланади. Учувчи Дамиан Хишье SolarStratos'ни 300 метр баландликка күтариб, у ерда 7 дақиқа давомида бўлиб турган ҳамда ерга қайта муваффақиятли қўндирган. Барча конструкцияни етарли қувват билан таъминлаш учун унга жуда иирик қанотлар ўрнатилди, уларнинг узунлиги 25 метрга teng. Қанотлар қуёш панеллари билан қопланган, улар двигатель учун энергия ишлаб чиқаради. SolarStratos стратосферага эса 2019 йилда парвоз қиласди.

Савол ва топшириқлар

Гурӯҳда ишлаш

Муҳокама қилиш

Тинглаш

1. Қүёш қувватидан яна қандай соҳаларда фойдаланиш мумкин деб ўйлайсиз?

Жуфтликда ишлаш

Сўзлаш

2. Мавзу бўйича фикрингизни ҳаёт билан боғлаб, мисоллар орқали баён этинг.

Ёзиш

Якка тартибда ишлаш

3. “Инсерт” усули орқали қуёш энергияси ҳақида олган билимларни мустаҳкамланг.

“V” – биламан

“+” – билмайман

“–” – янги ахборот

“?” – тушунмадим

Ўқиш

Сўзлаш

109-машқ.

ЙўСИНДАН ЭЛЕКТР ҚУВВАТИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МУМКИНМИ?

Моҳсимонлар оиласига мансуб бўлган йўсин ўсимлигини олимлар ўта қадимий, ҳатто археогинал ўсимликлар синфига мансуб деб ҳам ҳисоблашади. Чин илдиз ва ўтказувчан тўқимага эга бўлмаган бу гаройиб ўсимликнинг ўзига хос жиҳатларидан бири унинг айрим турлари палеозой эрасида ҳам мавжуд бўлганидадир. Шундан кўриш мумкини, йўсин аслида сувўтларининг қадимий вакиларидан келиб чиқсан. Айни пайтда Ер юзи-

да йўсинсимон, яъни моҳсимон ўсимликларнинг 40 000 га яқин тури мавжуд бўлиб, сизу бизга маълум торф ҳам айнан йўсиндан ҳосил бўлган.

Ҳозирги кунда сув, шамол, қуёш энергияси, борингки, биогаз ёнилғи турларидан электр қуввати ҳосил қилиш учун қатор тадқиқотлар олиб борилиб, сезиларли натижаларга эришилганини ҳисобга оладиган бўлсак, келгусида йўсин ва моҳдан ҳам ўзига хос электр энергияси олиш имкониятлари борлиги исботини топмоқда.

Чунки машҳур дизайннерлардан бири Фабъена Фелдер бундан бир неча йил илгари “Боинг-747” самолётини йўсин билан қоплаш таклифини илгари сурганди. Унинг фикрича, бу ўсимлик самолёт салонига ўзига хос кўриниш ва кўрк бағишлиш билан бирга ҳавони ҳам тозалайди. Янаям муҳими, фотосинтез пайтида ўзидан чиқадиган электр қуввати билан телевизион панелларни ҳам таъминлаши мумкин экан.

Албатта, кўпчилик бу ғояни жиддий қабул қилмаган ва шунчаки хомхаёлардан бири деб ҳисоблашганди. Аммо кембриджлик олимлар мазкур таклифни жиддий ўрганиб чиқишиди. Эндиликда олимлар бу ўсимликнинг қуёш нурларини электр токига айлантириш қаби ажойиб қобилиятини тадқиқ қилишмоқда. Ҳозирда улар қуёш нурларини электр энергиясига айлантирувчи ва ҳатто кичик радиоприёмникни ток билан таъминлайдиган “батарейка”, яъни “йўсин тахтаси”ни тақдим этишди.

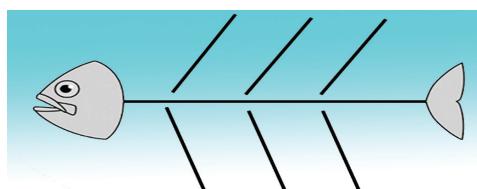
Бундай тахтанинг усти маҳсус йўсин билан қопланган бўлиб, ўсимлик кичикроқ дисплейларни ҳам электр токи билан таъминлашга қодир.

Афсуски, бу ўсимлик ишлаб чиқараётган энергия радиоприёмникнинг бир неча дақиқа ишлашигагина етади. Узоқ давом этувчи эшиттиришлар эса табиийки, кўпроқ йўсин талаб этади. Аммо бир жиҳати қувонарлики, буларнинг барчаси илк тажрибаларнинг натижаси, холос. Гарчи амалга ошиши бир неча ўн йилликларни талаб этиши ҳозирданоқ маълум бўлиб турганига қарамай, келгусида йўсинли электростанциялар пайдо бўлиши муболага эмас.

Д. Қодирова

	<i>Савол ва топшириқлар</i>		
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Мулоқот</i>

1. Матн сюжетини “Балиқ скелети” усули асосида ёритинг.

	Жұфтликда ишлаш		Мүхокама қилиш		Тинглаш
--	------------------------	--	-----------------------	--	----------------

2. “Ақлий ұмжум”. Ұшбу үсімлік ишлаб чиқараётган әнергиянинг келажаги бордеб үйлайсизми?

	Якка тартибда ишлаш		Сүзлаш		Ёзиш
--	----------------------------	--	---------------	--	-------------

4. “Кластер” усули ёрдамида йўсин үсімлігига хос хусусиятларни матнданғи маълумотларга асосланиб тўплаштиринг.

5. Иш-ҳаракатнинг белгисини билдирувчи сўзларни ёзиб олиб, ўзи билан боғланган сўзлар орқали тегишли саволларини қўйинг.

Сабаб ҳоли ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдириб, нима учун?, нима сабабдан? сўроқларига жавоб бўлади: У шодлигидан қичқириб юборди.

Сабаб ҳоли сабаб равишлари -лик, -сизлик қўшимчаларини олган отлар, -гани қўшимчали сифатдош ҳамда учун, сабабли, туфайли қўмакчилари орқали ифодаланади: яхшилигидан, уқувсизликдан, ўқигани учун каби.

Мақсад ҳоли ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини билдириб, нима учун?, нима мақсадда? сўроқларига жавоб бўлади: Китоб олгани дўйонга кирдим. Мақсад ҳоли мақсад равишлари, -гани қўшимчали равишдош, шунингдек феълдан кейин, учун, деб, мақсадида сўзларини келтириш билан ҳосил бўлади: Ўқии учун келмоқ, ишлаш мақсадида юрмоқ каби.

Миқдор даражаси ҳоли ҳаракатнинг бажарилиш миқдорини, даражасини билдириб, қанча?, неча? сўроқларига жавоб бўлади: кўп гап, оз иш.

Миқдор-даражаси ҳоли миқдор-даражаси равишлари, шунингдек сон ва марта сўзларини келтириш билан ҳосил бўлади: Уни бир-икки марта қўрганман каби.

АТРОФ-МУҲИТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ

Ўқиши

110-машқ.

ҲАР ЙИЛИ ЯНВАРЬ ОЙИ ОХИРГИ ЯКШАНБАСИ ХАЛҚАРО ЭКОЛОГИК ТАҚВИМГА КЎРА “БУТУНЖАҲОН ТОЗА ҲАВО КУНИ” ДЕБ ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН

Халқимизда “Тоза ҳаво – танга даво” деган ажойиб нақл бор. Дарҳақиқат, тоза ҳаво, айниқса тонг пайтидаги кислородга бой мусаффо ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олиб, ҳузур қиласан киши. Лекин ҳар хил чанг-тўзонлар, автомашиналар, ишлаб чиқариш корхоналари, одамларнинг турли-туман хас-чўпларни, елим халта ва халтачалар, “баклашқа”лар, пластик идишлар, резина буюмлари

ва ҳоказоларни ёқиши пайтида ажралиб чиқадиган заҳарли ис газлари аралаш ҳаводан нафас олиш ҳеч кимга ҳузур бағишламаса керак. Бундай ифлосланган заҳарли ҳаво соғлигимизга ҳам зарар етказишини ҳеч ким инкор қилолмайди. Ваҳоланки, биз ҳар йили куз ойларида ва баҳор ойларида хас-чўплар ва бошқа ташландиқ буюмларни маҳалладошларимизнинг, қўни-қўшниларимизнинг ёқиб, тутатаётганини кўрамиз. Аммо бунга эътиroz билдиrmасдан ўзларимиз ҳам уларга қўшилиб ёқамиз, тутатамиз. Бу билан барчамиз нафас олаётган тоза ҳавони ифлослаб, уни заҳарга айлантирамиз. Нега биз шундай қиласми? Бу билан биз ўз соғлигимизга ўзимиз болта ураётганимиз йўқми? Нима, бу бизнинг ақл-фаросатимиз камлигиданми ёки хас-чўплардан осонгина қутулиш йўлини топганимизданми?

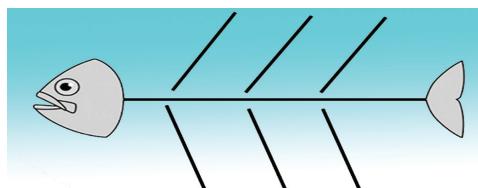
M. Абдраимов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Гурӯҳда ишилаш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Тинглаш</i>

1. “Тоза ҳаво – танга даво” деган нақл сўзининг маъносини қандай тушунасиз?
2. *Тадқиқот иши*. Хас-чўплардан қутулишнинг яна қандай йўллари бор деб ўйлайсиз?

	<i>Жуфтликда ишилаш</i>		<i>Мухокама қилиш</i>
--	-------------------------	--	-----------------------

3. “Ақлий ҳужум”. Кислородга бой мусаффо ҳаво нега айнан тонг пайтида мавжуд бўлади?
4. Матн сюжетини “Балиқ скелети” усули орқали тасвиirlанг.

	<i>Якка тартибда ишилаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	-----------------------------	--	-------------

5. Матндан таркибида пайт равиши мавжуд гапларни кўчиринг ва ифодаланишини таҳлил қилинг.

Ўқиши

Сўзлаш

111-машқ.

АТРОФ-МУХИТНИ МУХОФАЗА ҚИЛИШ

Ҳозирги вақтда экологик муҳитни муҳофаза қилиш долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Ер юзида аҳоли сони йил сайин ўсиб бормоқда, табиий ресурсларни истеъмол қилишнинг кўлами кенгайиб, сурати ортиб бормоқда. **Инсоннинг** теварак-атрофдаги муҳит билан ўзаро муносабати эса мураккаблашмоқда. **Одамларнинг** хўжасизлиги натижасида экология заҳарланиб, шундай муҳит юзага келдики, у бугунги кунда бутун ўсимлик, ҳайвонлар, шунингдек, **одамларнинг** яшашида турли муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Шу сабабли атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиат бойликларидан унумли фойдаланиши масаласи ҳозирги кунда инсоният учун тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунинг учун экология муаммоларини яхши англаш олиш ҳамда уларни тўғри ҳал қилиш жамиятнинг ва ҳар бир қишининг ҳаётий заруратига айланиши лозим.

Авваллари биз экология муаммоларини ўрганар эканмиз, фан ва **техниканинг** ривожланиши табиатга борган сари кўпроқ зиён етказяпти деган жуда содда хуносалар чиқарап эдик. Бу муаммони мукаммалроқ ўрганар эканмиз, аста-секин фикрларимиз чуқурлашиб борди ва экологик **муаммоларининг** сабаби фан ва техниканинг ривожланиши эмас, балки инсон омили, унинг маънавияти дараҷаси ҳамда ички дунёсининг мукаммаллик даражаси эканлигини тушундик.

Экологик муаммолар бошқа барча муаммолар сингари **инсоннинг** ички дунёси, унинг **маънавиятининг** даражаси билан боғлиқ бўлиб, инсон ички дунёсининг ташқи дунёдаги акси сифатида қаралиши керак. **Ҳозирги экологик аҳволнинг** асосий сабабчиси инсоннинг ички муҳити, унинг дунёқараши ва унинг идрок даражасидир.

	<i>Савол ва топшириқлар</i>
--	-----------------------------

	<i>Гурӯҳда ишлиш</i>		<i>Мулоқот</i>
--	----------------------	--	----------------

1. Матнни ўқинг ва мазмунини муҳокама қилинг.

	<i>Жуфтликда ишлиш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	------------------------	--	---------------

2. Атроф-мухитни муҳофаза қилиш деганни қандай тушунасиз?

	<i>Муҳофаза қилиш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	-----------------------	--	----------------

3. Экологик муаммоларнинг сабаби фан ва техниканинг ривожланиши эмасми, қандай ўйлайсиз?

	<i>Якка тартибда ишлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	----------------------------	--	-------------

4. Ажратиб кўрсатилган аниқловчиларнинг ўзи билан боғланган сўзларини намуна-дагидек кўчириб ёзинг ва ифодаланишини таҳлил қилинг.

Намуна: Инсоннинг (кимнинг?) муносабати,..

	<i>Ўқиш</i>
--	-------------

112-машқ.

ЭКОЛОГИК ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ХАЛҚИМИЗНИНГ МАДАНИЙ МЕРОСИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Табиат ҳодисаларининг такомиллашиб, эволюцион тарзда ривожланиб боришидаги тушунча ва таълимотлар, инсон билан табиат ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва табиатга хиёнат қиласлиқ масалалари ота-боболаримиздан қолган маданий меросларда ўз ифодасини топган.

Она замин табиатнинг ажralmas бўлаги, шу сабабли аждодларимизнинг ерга меҳри ўзгача бўлган. Она заминни эҳтиёт қилишда сир-асрор мўл-кўл, каромат каттадир, чунки ер барча бойликнинг асоси, бутун тириклиknинг манбаи

деб ҳисоблашган. Шунинг учун ҳам маънавий қадриятлар мажмуаси умумий экологик дунёқарашнинг ривожланишидаги эстетик муносабат алоҳида аҳамиятга эга. Инсон бу фаолиятда табиат қонунларини билиб, уни ижод предметига айлантиришни мақсадга мувоғиқ тарзда амалий жиҳатдан ўзгартириш билан, ўзини ҳам ўзгартириб боради. Экологик вазиятнинг кескинлашиши маънавиятдаги турғунлик, қадриятлардаги қашшоқлик, табиатдаги эстетик муносабатларни ёшларнинг умумий тарбиясида етакчи йўналишлардан бирига айлантиришни тақозо қиласди. Шундай экан, ёшларга экологик тарбия беришда, биринчи навбатда, халқнинг тарихан таркиб топган экологик-маданий меросини ўрганиш зарур ҳамда унинг асосида жамият ҳаётидаги ҳозирги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ресурсларнинг барча турларидан оқилона фойдаланиш қоидасининг қатъий тизимини яратиш керак.

Марказий Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи орасида қоғозларда ёзилмаган бир қонун мавжуд бўлиб, авлоддан-авлодга ўтиб келган. Бу ҳар қандай шароитда энг кам миқдорда хом-ашё, куч, вақт ҳамда инсон меҳнатидан фойдаланиш борасидаги қатъий қоидадан иборат. Халқимиз орасида “увол” деган сўз жуда кенг тарқалган эди. Лекин табиат унсурларини кераксиз сарфлаш: бевосита маҳсулотни ҳам, хом-ашёни ҳам, масалан: сув, тупроқ, ўсимлик ёки ернинг ўзидан бемақсад фойдаланиш увол ҳисобланарди. Увол қилмаслик, ножӯя ҳеч қанақа иш бажармаслик, бекорга сарф қилмаслик, тежкамкор бўлиш

барча замондошларимиз ўйлаганлариңек хасислик белгиси әмас. Бу юксак маданият, шу жумладан, экологик маданият белгисидир. Агар чүкүрроқ олиб қаралса, ишлаб чиқариш маданияти, истеъмол маданияти, турмуш маданияти, ўзаро муносабат маданияти ва ҳоказолардир. Тежамкорлик хислати ёш авлодга болаликдан сингдирилиб борилар ва бу хислат то умрининг охиригача сақланиб қолинган.

Ота-боболаримиз она ерни ҳурмат қилишган, уни ризқ-рўзимиз деб билишган. Ерга етарли ишлов бермасдан, текинга ҳосил ундиришга интилиш, бежиз таёқ уриш гуноҳ ҳисобланган. Ҳатто яроқсиз ерлардан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилишган.

Хайдаладиган ерлар ҳамда яйловлар нисбати қатъий сақланарди. Аҳоли учун зарур бўлган ерлардангина фойдаланишга ҳаракат қилинган. Табиатнинг бир қисми асл ҳолида сақланарди ҳамда экологик мувозанатни сақлаш учун хизмат қилган.

Дарҳақиқат, ҳалқимизнинг қадимги урф-одатлари, анъаналари, табиат тўғрисидаги катта маънога эга бўлган доно ҳикматларига минг йиллар давомида қулоқ солиб, ундаги тавсияларга итоат қилиб қелинган, бундан буён ҳам айниқса, ҳозирги мустақиллик шарофати катта эркинликлар берган бир пайтда уларга катта ҳурмат билан қаравшимиз ва ҳаётда жуда синалган одатларимизга, қадриятларимизга содик қолишимиз, ёшларга булар тўғрисида тез-тез гапириб туришимиз, ундашимиз ҳам қарз, ҳам фарз.

A. Машарипов

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Гурӯҳда ишлаш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Тинглаш</i>

1. Матнни ўқиб, жуфтликда муҳокама қилинг ва “Соябон” усули ёрдамида ижодий давом эттиринг.

	<i>Жуфтликда ишлаш</i>		<i>Сўзлаш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	------------------------	--	---------------	--	-------------

2. Ўзбек ҳалқи орасида қоғозларда ёзилмаган яна қандай қоидаларни биласиз?
3. *Тадқиқот иши*. Нега ҳозирги вақтда увол сўзи кам ишлатилмоқда.
4. “Табиатнинг бир қисми асл ҳолида сақланарди ҳамда экологик мувозанатни сақлаш учун хизмат қилган”. Ушбу жумланинг маъносини очинг.
5. Ҳаракатнинг белгисини билдирувчи сўзларнинг тагига чизинг.
6. “Ҳалқимизнинг қадимги урф-одатлари, анъаналари, табиат тўғрисидаги катта маънога эга бўлган доно ҳикматларига қулоқ солайлик, қадрлайлик, азизлар!” мавзусида газетага мақола ёзинг.

113-машқ.**ОНА ЕРНИ БИРГА АСРАЙЛИК!**

Сайёрамиздаги ҳар түкклизинчи инсон бугун очликдан азият чекмоқда. 2012 йилда эса бу күрсаткич 870 миллионни ташкил қылган эди. Яшашимиз учун зарур бўлган тўрт асосий унсурнинг биттаси ҳисобланган тупроқ унумдорлиги ни асрамасдан, серҳосил ерлар қисқаришини олдини олмасдан туриб юқоридаги рақамларни камайтириб бўлмаслиги ҳеч кимга сир эмас. Халқаро ташкилотлар томонидан бу йўлда қанча қўп лойиҳалар ишлаб чиқилмасин, халқаро меъёрий ҳужжатлар имзоланмасин, агар инсон, аввало, ўз-ўзини тарбиялай олмаса, эко-

логик маданият әтикасидан хабардор бўлмаса, “Нега шунча ҳаракатлар кутилган натижа бермаяпти?” деган савол дунё жамоатчилигини ўйлантириб тураверади.

Хеч қайси тил лугатида она ой, она қўёш, она сув деган ибора учрамайди. Лекин она ер тушунчаси барча халқлар учун бирдек тушунарли бўлса керак. Шундай экан, бизни боқаётган ерни фойдасиз қум уюмига айланиб қолишдан асрайлик.

C. Рўзиева

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Гурӯҳда ишилаш</i>		<i>Мухокама қилиш</i>		<i>Тинглаш</i>

1. Матнни дикқат билан ўқинг.
2. “*Еллигич*” усули ёрдамида матн юзасидан очиқ сўроқлар бекатини уюштиринг.

	<i>Мулоқот</i>		<i>Жуфтликда ишилаш</i>
--	----------------	--	-------------------------

3. Нега сайёрамиздаги ҳар тўққизинчи инсон бугун очлиқдан азият чекмоқда.
4. “*Ақлий ҳужум*”. Тупроқ унумдорлигини асрап нима учун зарур деб ўйлайсиз?.

	<i>Якка тартибда ишилаш</i>		<i>Ёзиш</i>		<i>Сўзлаш</i>
--	-----------------------------	--	-------------	--	---------------

3. Сўнгги хатбошини кўчиринг ва равишларни топиб, турларига ажратинг.

114-машқ.

ЭКОЛОГИК ТАРБИЯНИ ЎЗИМИЗДАН БОШЛАЙЛИК

ўрамлар, пакетлар, шиша идишлар. Бунга турли-туман темир-терсакларни, автомобиль шиналари ва покришкаларни айтмаса ҳам бўлади. Сув ҳавзасига қарасангиз, қирғоққа урилиб чайқалаётган “баклашқа”лар, бир марта ишлатиладиган тарелкалар, целлофан пакетларни кўриш мумкин. Шубҳасиз, сув ҳавзасининг тубидаги чиқиндилар бундан кам эмас. Албатта, бундай манзара барчага таниш. Аввал аччиғимиз чиқади, сўнгра биз ҳам тозароқ жой топиб, еб ичиб, чўмилгач, кечга яқин ишлатилган қофозу пакетларни шу ерга ташлаган ҳолда уйга қайтамиз. Албатта буни кўрган фарзандларимиз келгусида бу хатти-ҳаракатларимизни такрорланмаслигига ким кафолат беради? Бежиз доно ҳалқимиз, “қуш уясида кўрганини қиласди” демаган. Бундай ҳолат такрорланмаслиги учун, келажак авлодга мусаффо ҳаво, тоза сув, кўркам табиатни мерос қолдиришимиз учун ҳар биримиз ўзимизга савол беришимиз зарур: “Мен Она табиатни асрар учун нима қилдим?”. Айнан шу саволни фарзандларга ҳам бериш, ўсиб келаётган авлод она табиатга нисбатан ўйламасдан, маъсулиятсизларча муносабатда бўлмаслик кераклигини сингдириш лозим. Ҳар бир хатти-ҳаракатимизни назорат этишимиз, экологик тарбияни ўзимиздан бошлишимиз зарур.

Мана мактаб ўқувчиси чўнтагидан конфет олиб, уни очди-да, қофозини ерга ташлади. Айнан шу, бир парча қофозни икки метр нарида турган ахлат қутиси-

Қозогистон табиати... Унинг пурвиқор тоғлари, зилол сувлари, салқин сабоси, чечаклар ифори уфуриб турган ҳавосидан неча асрлардан буён шоири ёзувчилар ўз ижодларида ўз аксини топиб келмоқда. Аммо сўнгги йилларда тог ёнбағирларига дам олгани чиққан киши табиатдан завқ олиш ўрнига сой бўйларида, қир ёнбағирларида, дарахтлар тагида сочилиб ётган чиқиндиларни кўриб, кайфияти бузилади. Қишида улар чириб кетмаган, бунинг устига бу йилгилари ҳам қўшилган. Турли шакл ва рангдаги консерва банкалари, пластик идишлар, цеплофан

га ташлаш хаёлига ҳам келмади. Чунки у шундай қилиш керак деб ўйлайди. Атрофда сочилиб ётган қофозлар ҳам ахлат қутисида эмас-да.

Икки яшар болани аравачада олиб кетаётган она пластик идишда қолган чойни фарзандига ичирди-да, бўшаган идишни йўлак четидаги ариқчага улоқтириди. Боланинг кўзи қаламушлар югуриб юрган ариқчадаги ўнлаб ана шундай баклашканларга тушди. Унинг онгида бу манзара муҳрланиб қолди. Катта бўлгач, бундай таниш манзараларга у бефарқ қарайди. Ўзи ҳам писта чақиб, тонг саҳарда фаррош томонидан супурилган кўчага пўчоғини ташлаб кетади, машинада кета туриб, бўшаган баклашканни онаси сингари деразадан улоқтиради, сигарета қутисини беписанд, атрофдагилардан уялмай истироҳат боғидаги тахта курсининг орасига тиқиб кетади. Хўш, шахсий тарбияни нимадан бошлаш керак?

H. Қосимова

	<i>Савол ва топшириқлар</i>				
	<i>Сўзлаш</i>		<i>Жуфтликда ишиш</i>		<i>Мулоқот</i>

1. Матнни ўқиб, жуфтликда муҳокама қилинг. “**Соябон**” усули кўмагида матн мазмунини баён этинг.
2. “Кўш уясида кўрганини қиласди” деган нақл сўзининг маъноси нимадур?
3. Кўпга ўрнак бўладиган жиҳатларингиз ҳақида сиздан кичик ёшдагиларга нималар айта оласиз?

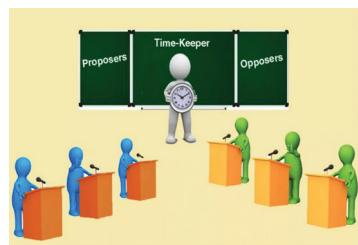

	<i>Якка тартибда ишиш</i>		<i>Ёзиш</i>
--	---------------------------	--	-------------

4. Сўнгги хатбошини кўчиринг ва гап бўлакларини таҳлил қилинг.

	<i>Гурӯҳда ишиш</i>		<i>Муҳокама қилиш</i>		<i>Тинглаш</i>
--	---------------------	--	-----------------------	--	----------------

5. “Мен Она табиатни асрар учун нима қилдим?” мавзусида баҳс- мунозара ўтказинг ва эссе ёзинг.

НУТҚ ЎСТИРИШ УЧУН МАШҚЛАР

ТИЛ – МИЛЛАТ КҮЗГУСИ

Миллати, урф-одати, дини, келиб чиқишидан қатъий назар, инсоннинг ўзлиги, энг аввало, она тили, она алласи орқали шуурига сингдирилади. Шу маънода айтиш мумкинки, сўз фикр қуролидир. Қиши қанчалик кўп сўз билса, унинг фикрлаш доиласи, дунёқараши ҳам шунчалик кенг бўлади. Сўз мулкининг султони ҳазрат мир Алишер Навоий сўзга «Кўнгил денгиздир, сўз эса кўнгил тубидаги олмосдир» дея таъриф беради. Қишилик жамиятида инсонлар ўртасидаги мулоқот воситаси ҳисобланган тил чиндан ҳам инсоннинг маънавий камолотини белгилайди, унинг ақл-заковоти ва хулқ-атвори шаклланишига катта ёрдам беради.

Дарҳақиқат, сўзни ўз ўрнида ишлата билиш, адабий тил меъёрларидан тўғри фойдалана олиш, айтаётган ҳар бир сўзимизни атрофдаги инсонларга, уларнинг руҳиятига қандай таъсир кўрсатишини мушоҳада этган ҳолда бирор фикр билдириш инсоннинг қай даражада маънавий етук шахс эканлигини кўрсатади. Шу боис тилимизнинг қадрига етайлик, ардоқлайлик. Қолаверса, тилимизни миллат кўзгуси сифатида бутун бўй-басти билан янада такомиллашишига, келажак авлодларга ранг-баранглиги ва жозибасини йўқотмаган ҳолда етиб боришига ҳисса қўшиш ҳар биримизнинг бурчимиз эканлигини асло унутмаслигимиз лозим!

Муаллифлардан

ОТА ҲАҚИНИ АДО ЭТГАН ЎФИЛ

(Ибратли ҳикоя)

Қадим замонда қароқчилар йўлтўсарлик қилиб, ожиз ва заиф одамларни асир олиб бозорда қул қилиб сотардилар. Қунларнинг бирида қароқчиларнинг қўлига бир катта ёшли камбағал киши тушиб қолди. Қароқчилар бошлиғи унга: “Агар бозорда қул бўлиб сотилишни истамасанг, менга юз тилла танга келтирсанг, сени озод қиласман”, деди. Шунда камбағал киши оиласига хат ёзиб, унга шундай сўзлар битди: “Биласман, сизларда мени қутқариш учун тўлашга пулинглар йўқ. Аммо бу хатни мен бошимга тушган ишдан хабардор бўлишингиз учун ёзаяпман”.

Ўша кишининг ғоятда яхши ва жасур бир ўғли бор эди. Хат етиб бориши билан қароқчилар турган жойга етиб келиб, уларга: “Эй жаноблар! Мен отамни текиндан-текин олиб кетмоқчи эмасман, чунки, биламанки, сиз асло бундай қилмайсиз. Аммо отам қари, заиф ва ишга яроқсиз киши. Уни қул бозорида сотсангиз ҳам кўп пул беришмайди. Унинг ўрнига мана мени сотсангиз кўп пул оласиз”.

Қароқчилар унинг бу таклифига рози бўлишди ва бошлиқлари билан маслаҳатлашиб жавоб бермоқчи бўлишди. Қароқчилар бошлиғи бу гапни эшитганида ўз қулоқларига ишонмади ва қари кишининг ўғлига ажабланиб шундай деди: “Ё тавба! Бу дунёда мана шундай жасур ўғлонлар ҳам борми? Ўзини мана шундай қурбон қиладиган кишилар ҳам борми бу оламда?! Мендан одамгарчилик кетдими? Отангни сен туфайли авф этдим. Қани энди кета қолинглар”.

Факир ота ва унинг ўзини қурбон қилмоқчи бўлган ўғли хурсанд бўлиб уйларига қайтишиди.

ОДОБЛИ БОЛА БЎЛИШ ҚИЙИНМИ?

Одобли бола ғоятда қадрли ва бебаҳодир. Хўш, одоб-ахлоқ ҳар бир боланинг кўрки ва бойлиги экан, бунга қандай қилиб эришиш мумкин?

Бола одобли бўлиш учун кўп машаққат ва риёзат чекиши шарт эмас. Одобли бола бўлиш учун ҳамма мақталган сифатларни ўзига сингдириб, ахлоқ қоидаларига амал қилиш керак.

Шунда боланинг билим олиши ҳам, хулқи ҳам жойида бўлади.

Одаб бор жойда билим олиш ҳам осон ва баракали бўлади. Чунки одобли боланинг ҳар бир ишида тартиб ва самара бўлади.

И мом Аъзамнинг ўглига насиҳатлари

– Эй ўглим, сенга айтадиган бир қанча васиятларим бор. Уларни жон қулогинг билан эшишиб, амал қилсанг, икки дунёда баҳт-саодат қозонасан:

1. *Барча ишларингда ниятни холис қил. Ҳалол луқма ейишга ҳаракат қил.*
2. *Барча аъзоларингни гуноҳ ва ёмон ишлардан сақла!*
3. *Нимани билишга муҳтож бўлсанг, уни билмай қолма!*
4. *Мусулмонга ҳам, гайримусулмонга ҳам душманлик қилма.*
5. *Аллоҳ берган ризққинингга қаноат қил.*
6. *Бошқаларга муҳтож бўлиб қолмаслик учун қўйлингдаги бор имкониятдан тадбиркорлик билан фойдалан.*
7. *Одамлар сенга паст назар билан қарашиларига сабаб бўладиган ёмон ишларни қилма.*
8. *Ҳожатингдан ортиқча нарсаларга берилишидан сақлан.*
9. *Одамлар билан қўришганда гапни салом беришидан бошла, майин ва мулойим сўзла, яхшиларга ёқимли бўл, ёмонлар билан муроса қил.*
10. *Одамлар орасида низо ва жанжал чиққанида душманларингдан кўра дўстларингдан эҳтиёт бўл. Зоро, душманинг дўстингдан фойдаланиши мумкин.*
11. *Сирингни, тулингни ва борадиган жойингни бирорвга айтма.*
12. *Яхши қўшиничилик қил ва уларнинг азиятларига сабр қил.*

ҚУШЛАР МИГРАЦИЯСИ

Учиб ўтиш ёки миграция – қушларнинг ажойиб ва қизиқарли хусусиятларидан биридир. Ҳар йили улар қишини совуқ вақтларини мўътадил иқлимда ўтказиш учун минглаб километрга учиб кетадилар.

Қушларни миграция қилишларига асосий сабаб озуқа етишмаслигидир. Қиши фаслида совуқ ўлкаларда яшовчи қушлар – ҳашарот, мева ва уруғларни излаб топишлари қийинлашади, экваторга яқинлашган сари эса иқлим мўътадиллашиб, озуқани излаб топиш осонлашади.

Кўпчилик қушлар узоқ масофага учишга бардош беролмай нобуд бўладилар, аммо, асосий кўпчилиги яшаб қолиб, учиб ўтувчи қушлар ўз турларини сақлаб қолишларига имкон яратади. Бундай синовлардан ўтиш учун авваламбор, қушлар соғлом бўлишлари, тери ости ёғ заҳирасига ва янги патларга эга бўлишлари керак. Кўпайиш мавсуми тугагач ва йўлга чиқишидан олдин кўпчилик қушлар патларини “тўлиқ янгилайдилар”, яъни, эскирган патларини тўкиб, ўрнига янгиларини ўстирадилар. Танасининг кўпгина қисмида ёғ заҳираси тўпланади. Учиш пайтида, айниқса, озуқа етишмагандан бу заҳира ягона энергия манбаи бўлиб хизмат қиласди.

Құшлар учеб үтишда атроф мұхитдан күпласб маълумот оладилар. Булар асан – қуёш, юлдузлар ва ернинг магнит майдонидир. Улар құшларга турған жойини аниқлашда ва түғри йўналиш олишда ёрдам берадилар. Құшлар учеб үтиш даврида қуёш ва юлдузларни жойлашган тартибини кузатадилар ҳамда ернинг магнит майдонидаги ўзгаришларни тумшуғи ортидаги махсус рецептор ёрдамида сезадилар. Ёш құшлар йўналишни аниқлашда улардаги ирсий ахборотлари ёрдамида ёки ўрганиш орқали билиб оладилар.

* * *

Кўп одамларнинг вақти уйида, маҳаллада ўтади. Шунинг учун ўтган замонда тарбия ва таълимда маҳалла катта ролни ижро килар эди. Маҳаллада бир вақтлар оқ салла ва ришу соқолли мўътабар зотлар ҳар тонг эрталаб чойхонада ўтириб, керакли вақтда ёшларга панд-насиҳат қилар эдилар. Ҳамма вақтда ҳаво, сув, ер тозалиги тўғрисида гапирадир эдилар.

Агар дарс жараёнида ўқитувчи шу ё бу мавзуни айтса, маҳаллада масалан, сувга туф килган вақтга айтадилар, ё ерда бирон нарсани, ахлатни ташлаш пайтида гапирадиларки, буни таъсири дарсдан кучлироқ. Шундай эмасми, дўстим?

БИР-БИРИНИ ТЎЛДИРУВЧИ ҚУВВАТ МАНБАЛАРИ ҲАҚИДА НИМАЛАРНИ БИЛАСИЗ?

Қадимги табобатнинг барча намояндлари узоқ ва баҳтли ҳаёт кечиришнинг сирлари – инсон табиат унсурларидан нечоғлик тўлиқ фойдалана олишида, дея ҳисоблайдилар. Айнан табиатдан қувват олишнинг энг асосий йўли – ароматерапия усули ҳисобланаркан. Турли эфир мойларидан ўз ўрнида фойдалана билиш эса ароматерапиянинг бош мезонидир.

Саломатликнинг олтин қоидалари билан сизларни таништиришда давом этамиз. Табиатнинг шоҳ асари бўлмиш инсон бутун умри мобайнида табиатга интилиб, ундан баҳра олиб яшаш билан бир қаторда табиатдан қувват ҳам олади. Хоҳ у шамол, хоҳ у қуёш ҳарорати бўлсин, албатта инсон танасига ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Хуллас, қувватлар мажмуининг инсонга таъсири каби масалалар бугунги куннинг асосий мавзусига айланди.

ШАМОЛ ҚУВВАТИ

Йўғ-э, шамолдан қувват олиб бўлармиди, дейсизми? Агар шундай ўйлаётган бўлсангиз, қаттиқ янглишасиз. Чунки танага шамол қуввати етишмаса, шлаклар ишлаб чиқариш ёмонлашади, яъни кераксиз моддалар танадан чиқиб кетолмайди. Тонус йўқолади, чарчоқ тўпланиб қолади. Бу эса ўз-ўзидан ички мувозанатнинг бузилишига олиб келади. Киши руҳиятида депрессия пайдо бўлиб, хавотирлик ҳисси кучаяди. Шамол қувватининг етишмаслигига гайморит, зиққинафас (астма), атеросклероз каби касалликлар авж олади. Ароматерапия ёрдамида мувозанатни тиклаш учун апельсин, мандарин, лимон, грейпфрут каби цитрус мевалари эфир мойидан фойдаланиш лозим. Шунингдек, эвкалипт ҳамда ялпиз мойида ҳам шамол қувватини тиклаш хусусияти мавжуд.

Ароматерапия муолажаси ўтказиш учун 1 пиёла сувга 5–6 томчи эфир мойи қўшиб, лампага томизилади.

Шамол қуввати – ўсиш ва янгиланишга ёрдам беради. Қувват етарли бўлганда организмда қарши жараён секинлашади.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
-------------	---

I бўлим. ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ЁЗУВЛАР ВА ЎЗБЕК ЁЗУВИ

1-дарс. Қадимги туркий ёзувлар – тилимиз асоси	6
2-дарс. Ўзбек адабий тилининг тараққиёт босқичлари.....	11
3-дарс. Адабий тил – умумхалқ оммавий алоқа воситаси.....	13
4-дарс. Ўзбек адабий тилининг мукаммаллашишида буюк сўз санъаткорларининг роли	20
5-дарс. Ўзбек адабий тили ва адабий нутқ услублари	26
6-дарс. “Тилга ихтиёrsiz – элга эътиборсиз”	31
7-дарс. Тил билиш – баркамоллик белгиси.....	37
8-дарс. Тил ширинлиги кўнгилга ёқимлидиr, мулойимлиги эса – фойдали	43

II бўлим. ИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ВА ОЛАМ МАДАНИЯТИ

1-дарс. Дунёда инсондан азизроқ не бор?!.....	52
2-дарс. Ватан меҳри – олий қадрият.....	56
3-дарс. Қадриятларнинг жамиятдаги ўрни	61
4-дарс. Маданият дурдоналари инсон ақл-идроқи, истеъоди ва меҳнати маҳсулидир	67
5-дарс. Юксак миллий маданият, маънавият – жаҳон халқларини бир-бирига яқинлаштирувчи воситадир	72

III бўлим. КАСБ ВА МЕҲНАТ. КЕЛАЖАКДАГИ КАСБЛАР

1-дарс. Касб ва меҳнат	80
2-дарс. Касб ва меҳнат фаолияти фақат ҳаётий зарурат эмас...	85
3-дарс. “Одам – табиат” типидаги касблар.....	90
4-дарс. “Одам – одам” типидаги касблар	96
5-дарс. “Одам – белгилар тизими” типидаги касблар	107
6-дарс. “Одам – бадиий образ” типидаги касблар	112
7-дарс. Келажакдаги мутахассис нималарга қодир бўлиши керак?	116

IV бўлим. ФАЗОНИ ЗАБТ ЭТИШДАГИ ЮТУҚЛАР

1-дарс. “Космонавтиканинг истиқболи чексиз, келажаги худди коинотнинг ўзи каби бепоён”.....	120
2-дарс. Сайёralарапро фазони забт этиш	124
3-дарс. Космонавтика бўйича мозийга назар.....	128
4-дарс. Хитой коинотни забт этган давлатлар қаторига қўшилди	132
5-дарс. Космонавтика соҳасида келажакка назар	136
6-дарс. Космонавтика соҳасида рўй берган энг муҳим ҳодисалар (1957–1966 йиллар).....	141

V бўлим. БИОЛОГИК ХИЛМА-ХИЛЛИК ҚИЗИЛ КИТОБГА КИРИТИЛГАН ҲАЙВОНЛАР ВА ЎСИМЛИКЛАР

1-дарс. Табиатни асраш – фарзандлик бурчимиз	152
2-дарс. Биологик хилма-хиллик – ҳаёт мезонидир!	158
3-дарс. Қизил китоб эҳтиёжи	162
4-дарс. Ўсимликлар дунёси.....	172
5-дарс. Нима у – биоахлоқ?	181
6-дарс. Табиатни асрайлик!.....	188

VI бўлим. АТРОФДАГИ ОЛАМ ВА ЭНЕРГИЯ РЕСУРСЛАРИ

1-дарс. Экология ва атроф-муҳит муҳовазаси.....	200
2-дарс. Ҳаёт манбаи	207
3–5-дарс. Муқобил энергия зарурий эҳтиёжми?.....	217
6-дарс. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш	233
НУТҚ ЎСТИРИШ УЧУН МАШҚЛАР.....	243

**Шахло Джамаловна Наралиева
Нуриниса Джамаловна Досметова
Шахноза Бабажановна Алиакбарова**

ЎЗБЕК ТИЛИ

**Умумтаълим мактабларининг
8-синфи учун дарслик**

1-қисм

(өзбек тілінде)

Редакторы
Мұқабаның дизайнери
Техникалық редакторы
Дизайнын жасаған және
компьютерде қалыптаған

**Ш. Наралиева
Н. Тазабеков
З. Бошанова
Г. Отенова**

ИБ №7366

Басуға 17.05.2018 ж. қол қойылды. Пішімі 84×108¹/₁₆.

Қаріп түрі “SchoolBook Kza”. Оффсетті басылым.

Баспа табағы 15,5. Шартты баспа табағы 26,04.

Шартты бояу көлемі 104,16.

Таралымы 7000 дана.

Тапсырыс №

Қазақстан Республикасы “Жазушы” баспасы, 050009.
Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.
E-mail: Zhazushi@mail.ru

ISBN 978-601-200-613-1

9 7 8 6 0 1 2 0 0 6 1 3 1